

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTR

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. II.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

PREFACE.

The edition of the Commentary on the Sāṅkhāyana Śrauta Sūtra is based upon the three Manuscripts which I have already described on page vii and 240 of the first volume. Besides the Kauṣītaki Brāhmana the author quotes numerous works on different branches of Sanskrit-literature. I sub-join a list of his principal authorities:—

• Atareyaṃah I, 4, 15 • Aṅvalāyana III, 18, 21, 19, 2 • Rgvidhāna III, 19, 3, • Kathaka II, 1, 7 • Kātyāyana I, 3, 16, 1, 1, 8, 11, 12, 1, 11, 5, 32, etc • Kaundapayaniya II, 13, 1 • Gobhūlaparīkṣā IV, 5, 1 • Chāgaleyaṃah VI, 1, 17 • Jaimini I, 5, 3, 16, 2, III, 19, 10 • Taittirīya I, 9, 2; 11, 9, etc • Nirukta V, 1, 1, 16, 9	• Pannu I, 2, 2, etc • Pratiśākhya I, 2, 6 • Manu III, 19, 2, etc • Mahābhāṣya I, 15, 14 • Mīmāṃsaka IV, 14, 18 • Maitrayaniya IV, 5, 11, • Yajñavalkya I, 15, 10, • Vopayapa III, 18, 19, • Çatapatha Brāhmana • Çakala (Joma) I, 2, 23 • Çāṅkhayana Gīhva Sūtra, • Çāṅka I, 17, 11 • Śūryajīta I, 2, 18

A passage from our commentary (V, 8, 3) is quoted in the Commentary on the Kātyāyana Śrauta Sūtra VIII, 2, 6 (p. 182).

I have added to the text a selection of various readings, though there are very few real discrepancies between the single manuscripts and most of them scarcely worth mentioning. But they might help the reader in some cases to choose a wording independent of my own opinion and, in others, to determine the value of the manuscripts. I have chosen the first three letters of the alphabet to mark the three MSS., the letter A being the representative of the Alwar-MS., the letter B of Professor Thibaut's, the letter C of that of the Royal Library of Berlin.

A. HILLEBRANDT.

BRESLAU.

ERRATA.

page	note	1	read	साव ^० ; note 4 add A.
5	line	13	„	सादेश ^० instead of स च
8	„	21	„	शैलीयं
11	„	15	„	कश्काशो
19	„	13	„	यथा प्रतिभासम्
22	„	15	„	प्रायेण न instead of न प्राये
63	„	14	„	यद्यन्यः „ „ यद्यः
68	„	9	„	उपरि लक्ष्यं
80	„	10	„	भवति
110	„	14	„	यथाग्निमन्त्रं
114	„	6	„	भगुर्देविषा
117	„	15	„	इहिरैवा ^०
129	„	4	„	प्रतिपूर्वा सु ^०
147	„	19	„	*शैल्यग्नि
246	„	3	„	इतिकार्यान्तरे
281	„	20	„	*शक्ये शीवा
290	„	11	„	वित्तह
301	„	4 and 302 l. 5	————	dele (•)

I beg the reader to cancel note 1 on pp. 35-37, p. 10, and the letter C on p. 3, note 1; p. 28, note 2.

The verse शक्योर् is to be inserted in Index VI the first volume. :

शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ।

—o—o—o—

श्रीम् ।

१

पुरषस्य बुद्धिपूर्वकारिणो ऽभ्युदयं निःश्रेयसमुपादिक्षितं तच्च
विशिष्टक्रियासाध्यम् १ सा च वैदिकी^१ क्रिया नान्या का चित् ।
क्षुत एतत् । प्रमाणत्वादेदस्य । कथं वेदस्य प्रामाण्यम् । अपौरुषेय-
त्वात् । अर्थप्रत्यायकत्वात्^२ । बाधकप्रत्ययाभावात् । तत्प्रभवत्वाच्च
कस्यस्य प्रामाण्यम् । स च कस्यः परिनिष्पन्नप्रयोगरूपकस्योपदेशको
यन्त्रः । पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो^३ वैदिक एवाद्यमर्थ इत्यभ्युदय-
निःश्रेयसार्थिभिरादर्तव्यः सकलपुरषार्थसिद्धये । तस्यैतदादिसूत्रम् ।

१. पुरषस्याभिमतफलदायी^४ जगदुत्पत्तिबीजं यज्ञः । यद्यपि
च ब्रह्मदेवतात्मागात्मा तथाप्यत्र साङ्गो विवक्षितः । इदमत्र प्रधान-
मेतान्यज्ञानि इयमितिकर्तव्यता । एवं साध्यसाधनरूपेण मर्यादया
श्रुतिसिद्ध्या प्रथयिष्यामः । गुरावात्मनि च ब्रह्मवचनं श्रुष्टैः स्मर्यते ।
तत्र^५ शोदयन्ति यज्ञमिति द्वितीया न प्राप्नोति । अवयववच्छा

१ A सर्ववैदिकी । २ C प्रत्ययः । ३ A स्वरूपः । ४ पुरषार्थसा । ५ A च ।

तु भवितव्यम्^१ अकृतत्वात् । तदयुक्तम् । कुतः । श्रुतेः । स एष सर्वकामस्य यज्ञः । स एष स्वर्गकामस्य यज्ञ इति । तस्माद्दोषः । यज्ञमित्येकवचनं जात्यपेक्षम् । अधिकारसूत्रमेतत् । प्रतिज्ञा च ग्रिह्यबुद्धिसमाधानार्था ।

२. यज्ञमिति द्वितीयान्तं प्रकृतमिह प्रथमया विपरिणम्यते । तदर्थः स इति निर्देशः । स यज्ञस्त्वयाणां वर्षाणां भवतीति वाक्य-
शेषः । अथवा सञ्ज्ञः साधुवाची पूर्वपदम् । चयाणामित्युत्तर-
पदम् । तेनैतदुक्तं भवति । शोभनानां चयाणां वर्षाणां यज्ञे ऽधि-
कारः । तदेवमङ्गहीनाओषियवश्चशुद्धवर्षे अधिकारः सिद्धो भवति ।
किं पुनः कारणं अर्थिनः समर्थाश्च शूद्राः प्रतिशोभास्य नाधिक्रि-
यन्ते । उच्यते । श्रुतिदर्शनात् । अयञ्जियान्वा एतद्यज्ञेन प्रकृजति
शूद्रांस्त्वदिति श्रुतपथे ।

३. ब्राह्मणस्य चचियस्य ब्राह्मणचचियौ । तयोर्थः शूद्राणां जातः^१
पुत्रस्तस्यावर्षत्वात् प्राप्नोति । वैश्वस्य च यः करण्णामुत्पद्यते तस्य च
न प्राप्नोति । तदर्थं वचनम् ।

४. संयोगः संबन्धः इदमस्येति विशेषनिर्देशः । तमकृत्वा यदि-
धीयते तस्माधारणं भवति । [ये तच्च प्रकृताः] । परिभाषासूत्रमेत-
स्याथप्राप्तम् । अचोदाहरणम् । दर्शपूर्णमासौ चयाणां वर्षानाम् ।
अन्वाहार्यस्यतुर्णाम्त्वित्जाम् ।

५. संयोगो ऽसाधारणेन व्यपदेशः । तेन हेतुना संयुष्वा-

सुख्यमानं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितविवचं भवति । आर्यंश्चाप^१ संयोगो ऽभिप्रेतो न ग्राह्यः^२ । तथा । पुरोधोकामयज्ञो ग्राह्यण्य । सो-
माङ्गमग्निचयनं दीषासंयोगात् ।

• • ६. विप्रिष्टसंनिवेशः शरीरस्यसूचो यज्ञोपवीती विष्टप्रसिद्धः ।
तथा च मनुः ।

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधः ।

सद्ये प्राचीनापवीती निवीती कण्डसञ्जने ॥ (१, ६२)

ईदृशो यज्ञोपवीती देवार्थानि कर्माणि इतिःप्रथेपप्रभृतौभि
तदङ्गानि चेत्संभृतः करोति । कुतः । उपवीतं देवानामुपस्यद्यते
देवस्यस्यमेव तत्कुत इति वचनात् ।

७. प्राचीनापवीती^३ हतापस्य इत्यर्थः । पितृष्णामिमानि
पिशाचि । पिच्छपितृष्यज्ञमाह्लादीनि । तानि प्राचीनापवीती
कुर्वात् । कर्मपक्षमनुवर्तते^४ । तेनोदीरतामिति ग्रंथे न प्राची-
नापवीती^५ । कर्त्तधर्मस्यायं । प्राङ्न्यायानीत्यथ कर्मधर्मः । तेन
सर्वसाधनानां दक्षिणाचारता । अतो योगभेदेनोक्तम् ।

८. धेनाधिकरणेन शोचादिना संयुज्येत संयुज्येत तेनाचमन-
प्रथति । नान्यथा । तेन च संयुक्तः प्ररक्तकर्मा न व्यावर्तन । व्याव-
र्तनं क्षम्यं तस्मै कुर्वात् । तथा च कात्यायनः । सिद्धत्याद्यद्य वेतर-
चासृत्तिः ।

१ C चये • । २ A ग्राह्यः । ३ A om. च here and further on. ४ A
ins. देवार्थानि कर्माणि पिपुर्वाणि कर्माणि C in marg. ५ C इति वैचः सञ्ज
in marg. अथप्राचीनापवीती B इति वैचः अथप्राचीनापवीती सञ्जेन

८. यच्च ज्ञानतरेषु । विच्छिन्दति च वा एतद्यज्ञमिति अत्यु-
त्तरात् । अथवा तदधिकरणं ह्यौचादि पदार्थान्तरेषु न व्यवेद्यात् ।
न च व्यवेद्यात् । अग्न्याङ्गार्हपत्याद्यवनीयो च ।

१०. यज्ञोपवीत्यादिका आहृतां लक्षणा । आहृच्छब्देन कर्मा-
व्यभिधीयन्ते । लक्षणा प्रायोदन्तिरित्यर्थः । केषांश्चिन्नक्षणाद्देश
इति सूत्रच्छेदः । तेषामप्ययमेवार्थः ।

११. इत्याहृतामिति वर्तते । उद्दिश्यते पद्यते । आजाय इत्येको
ऽर्थः । य उद्देशः पाठक्रमो ब्राह्मणे सूत्रे वा तेनैव क्रमेशाहतः
कर्तव्याः । न तु क्रतूनां पाठक्रमेषानुष्ठानं सर्वस्वारपराकथोर्मन्त्रे
पाठात् ।

१२. यज्ञाधिकारो ऽनुवर्तते । यज्ञे सर्वत्र अवचने उत्तरत
उपाचारः । उपाचारो ऽनुष्ठानम् । उत्तरतउपाचारो वै यज्ञ इति
श्रुतेः । कश्चिदवचने ऽपि स्वस्य धिष्यत्यस्य पद्यानुपविशेत् । समीपे
उप आहृत्प्रयोगात् न दूरे ।

१३. प्रागित्यप्ययं दिग्शब्दः । न्यायशब्दो धर्मपर्यायः । आ-
चारपर्यायो वा । यत्र देवार्थानि कर्माणि तत्र प्रागेव । कर्मणि
प्राची दिग्ग्रीकर्तव्या ।

१४. पितृषाममृनि पितरो वा देवता केषां तानि दक्षिणा-
चारेषु कर्तव्यानि ।

१५. आसीत् उपविष्टः । न्यायशब्द उक्तः । वाङ्मयं बह्वृषा-
न्नाचोक्तम् । तदुपविष्टेन कर्तव्यम् ।

१६. तिष्ठन्नाद्याग्निमन्वनीया इत्येवमादिषु वचनेषु विकल्पो

मा भूदिति सूचारम्भः परिभाषाणामनित्यताज्ञापनार्थम् । तेन
तथा नच ग्राह्यान्तरीयो होचासमासः^१ ।

१७. यदनादिष्टकर्त्रेकं बाह्वृचं तद्धोता कुर्यात् । चकारो बा-
ह्वृच्यानुकर्षणार्थः । वचनविरोधाभ्यां मैत्रावरुणादयो ऽपि कुर्युः ।
यत्र होतार ऋतुगो यजन्तीति होदग्रब्दप्रयोगात् ।

१८. प्रभृतिग्रब्द आदिवचनः । चिसङ्गामारभ्य ये ऋग्गणा
ऋक्सुदायास्तेषां प्रथमाद्यासुप्तमायां च चित्प्रतिः प्रत्येकं^२ कर्तव्या ।
किं सर्वत्र । नेत्युच्यते । अन्यत्र जपेभ्यः । जपान्वर्णधित्येत्यर्थः । चिप्र-
भृतिस्त्विति गणविशेषणं कुर्यन्नेतज्ज्ञापयति । कश्चिद्धि^३ को ऽपि
गृहो ऽस्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आवर्तते पशुगणे मनो-
तेति पशुगणे ऽपि मनोताया आद्यन्तिः सिद्धा भवति ।

१९. अत्र ओकार आदेशो विधीयते । स च देशत्वात्स्नानमये-
षते । तदुच्यते । स्नानाणाम्भ्यसि संनिविष्टानां यो ऽन्यः स्नानदादेः
स्नाने विधीयते । तत्र कदाचिद्गुणो स्नानः केवलो भवति । कदा-
चित्सव्यस्नानः । स चोभयरूपो ऽपि ऋन्दोमानमित्युच्यते । तस्य
यदादौ व्यस्नानं तत्तदङ्गमेव । तस्मात्परमोकारस्य स्नानम् । अत-
स्तस्मिन्भवति । स च शूद्रः अप्रकृत इत्यर्थः । अग्रब्दात्कश्चिदुक्तमा-
दुक्तचरात् । तेषोदाहरणम् । उपांशुयाजो^४ भवति । भवतं दाशुजे
मयः । ओमिति । तस्य वक्ष्यमाणेन सूत्रेण । उक्तमस्य ऋन्दोमान-

१ B om. वेच । २ A चो । ३ C प्रत्येकं प्रत्येकं । ४ A कश्चिद्विनचको ऽपि
नस्ति । ५ A ० न

खोदाहरणम् । जिम्नतोमिति । केचित्तु चकारख्यस्यार्थमित्येवं
व्याचक्षते ।

२०. च ओकारः पूर्वसूत्रे ख्यानी विहितः च मकारान्तो भवति ।
ओमिति ।

२१. तं इन्द्रं मकारान्तं च^१ प्रणव इत्याचक्षते षाञ्जिकाः ।
प्रणवप्रयोजनं चप्रणवो द्वितीयस्यतुर्थस्येति । केचित्तु उत्तमस्य च
अम्बोमानस्येत्यत आरभ्य तं प्रणव इत्याचक्षत इत्येवमन्तमेकं सूत्रं
प्रणवसंज्ञार्थं वर्षयन्ति । तदप्युपपद्यत एव ।

२२. अवसानं विरामः । तस्मिन्नावसाने मकारान्तं प्रणवं
क्षुर्वात् सर्वेषु अगणेषु । तद्यथा । खेषु चयेषु वाग्निनाम् । सर्व-
पक्षणात्कचिमगणेष्वपि । तद्यथा । उग्रन्तस्त्रोत्येकां वामिधेनीं जि-
रनूथ । अपापि सर्वपक्षणाद्गणधर्मलक्षणः इन्द्रः प्रणवः सिद्धो भवति ।
सपुरोनुवाक्येति च उग्रौहिसमासः । तेन सहेति तुक्प्रयोग इति
वोपसर्जनस्येति च सप्तम्यस्य सभावः^२ । तेनैतदुक्तं भवति । पुरो-
नुवाक्यासु चार्थं मकारान्तः । ततः ग्रन्थोक्तं न भवति । ननु
पुरोनुवाक्यासु चेति च वक्तव्यं सुखावबोधार्थम् । सत्यम् । किंतु
अप्राधान्यार्थं च । तस्मात्पुरोनुवाक्यानामन्वो गणधर्मो न भवति ।
अतस्तु वृत्ते ऽहनि ईन्द्रवाचस्य चतुर्थी गणत्वे ऽपि सतीपि प्रयोज-
नमन्वोस्त्विर्वचनं न भवति । मकारान्तस्य प्रणवः प्रकृत्यं भवति ।

२३. तेनेति व्यवहितः इन्द्रः परिस्पष्टते । तेन इन्द्रेणोत्तरस्या
अचः पादमर्थं वा अथावचनं संधायावक्षति प्रयोक्ता । तत्संत-

मित्याचक्षते । इडा हि तस्यैव संज्ञोत्तर्यः । संततमितोतिकरणः
प्रदर्शनार्थः । तेन चक्षितं चेति । तथा च नृतिः । इन्द्र एव प्रथमः
स्वाप्स्वानुवचनयोर्मध्य इति च स्माच्च कौचीतकिस्रया संक्षितं
भवतीति ।

२४. सोऽयं पूर्वं उक्तो धर्मस्त्रिप्रवृत्तिस्त्रियेवमादिषु च सर्वेषां-
स्वप्नानां व्यवहितानामपि शोशावो इत्यनेन भवति^१ । ये कर्म-
संबोधेन सोचन्ते । सविधानप्रवर्तनादेषु । न तु जपानामस्त्रिया-
संबोधात् ।

२५. विकूरेष्वनर्हितेषु च अपिशब्दादननर्हितेषु च कर्मस्वप्न-
स्त्र्यादिभिः क्रियमाणेषु गणमद्येऽनरेषु प्रथमाद्यं परिधानीयां
सोप्तमाद्यं संतानार्थः कर्ता चर्धर्षेण करणभूतेनाकाङ्क्षति । तत्क-
र्माध्य्यादिभिः क्रियमाणं प्रतीक्षत इत्यर्थः । तद्यथा । जातावानु-
ब्रूहीति । विकूरे उदाहरणम् । तद्यथा । समानजातीयातुसमये^२
ऽस्त्रनीवावास्तृतीये वचने प्रथमे धूपे चर्धर्षावसानं^३ कृत्वा तत एव
इतरेषु धूपेषु चर्धर्षमर्धर्षमस्त्रनीयाया उक्त्वा ततो चकूर्ध्वंशिष्टा
इतिषेह धनाद्यदा चयो मातुरस्या उपस्यो^४ इच्छन्त्यस्य वनस्यते
वमिद्वस्य अथमाद्यः पुरस्तात् जातो जायत ऊर्ध्वं ऊ धु च ऊर्ध्वं नः
पाञ्चदशो मि^५ केतुना विश्वं समक्षिणं दह । चकूर्ध्वंशिष्टा इत्येवमादि
प्रतिधूपसुचार्यं ।

१ C om. भवति । २ A समानजातीयाया चनु० C^०जातीया चनु० । ३ B
चर्धर्षं प्रथमं ।

२६. अर्धर्चवासानन्याया अर्धर्चन्याया एवंधार्मिका इत्यर्थः ।
 याः क्वचिन्मा रात्रिपर्यायस्तोत्रियानुरूपाद्यास्तदर्थः सूचारम्भः । तत्र
 स्रग्भासमात्रा चोदना । नावसानचोदना^१ । ननु यद्येवमर्थं सूत्रं
 कथं दृष्टीं शस्त्रोक्तं पादं प्रत्यादायोत्तरस्याः प्रथमेनावसायेति ।
 न दोषः । उदाहरणप्रपञ्चार्थत्वादस्येति । चकारः पूर्वेण सह समु-
 द्ययार्थः ।

२७. अर्धर्चन्यायाद्यदन्यत्तद्वचनाद्भवति । औष्णि पदानि समस्त
 पञ्जीनामवस्येदित्ययं विधिः कथं नाम प्रातरनुवाक एव भवेदेव-
 मर्थं सूत्रम् । ननु च क्व चान्यत्र प्राप्नोति । उच्यते । अस्त्य सूत्रकारस्त
 ग्रीक्षिरेषा^२ । आद्ये हि दृष्टो यो धर्मः स सर्वत्र प्राप्नोति इति^३ ।
 तद्यथा । ढणनिरसने अप उपसृश्येत्युक्तान्यत्रोपसृश्येत्याह नाम्नाहणं
 करोति ।

२८. उच्चैरुच्चारणन्यायः । को ऽसौ । अम्बेदः । चकारो ऽन्यत्र
 अपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अत एतदुक्तं भवति । यज्ञे अपवर्ज-
 न्दम्बेद उच्चैर्भवतीति^४ । अतस्तु अम्बेदविहितं यजुर्वेदप्रवरनाम-
 धेयादि सर्वसुच्चैर्भवतीति ।

२९. उपांशु गार्हपत्ये पत्नीसंघाजैश्चरन्तीत्यत्र विकल्पो न
 भवति । भावप्रत्ययनिर्देशाच्छ्रुतिविहितं लक्षणं द्रष्टव्यम् । यथैवैवं
 मिथः संश्रृण्वीरन्निति ।

३०. समित्येकीभावमाचष्टे । स्वारः स्थानम् । एकं स्थानं

१ A. •सामं । २ B ग्रीक्षिरेषा. C in marg. ग्रीक्षिर्ष्यं । ३ B om. इति । ४ B
 उच्चैर्भवेति ।

मन्त्रादि कार्यम् । शब्दानां ध्वनीनामित्यर्थः । स्वाद्यतेतिवचनात्प्रथोऽनुः
सङ्ग्राह्यपेक्षम् । चशब्दो ऽन्यत्र अपेक्ष इत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

३१. यज्ञ इत्यनुवर्तते । ऐकस्वर्थमेकश्रुतिप्रयोगः कार्यः । भाव-
प्रत्ययनिर्देशो लक्षणान्तरप्रापणार्थः । तेनाजपन्यून्यामस्त्रिति चिह्नं
भवति । चकारः शब्दानामित्यस्यानुकर्षणार्थः । पृथग्योगकरणान्त
पूर्वसूत्रे यो विधिः स विकल्पेन भवतीति विज्ञायते ।

३२. तरामितौषदर्थे । प्रणवादीनामुच्चैरेव विधानात् ।

३३. पुनःप्रणववचनादेतल्लभ्यते । प्रैषव्यवहिते च । शस्त्रान्तौ-
याच्च प्रणवादुच्चैस्तरां याज्या भवति ।

३४. याज्याया उच्चैस्तरां वषट्कारः कर्तव्यः ।

३५. याज्याया वा समो वषट्कारः । उच्चैस्तरां वेति विकल्पः ।

३६. प्रणवादयः प्रसिद्धाः । संप्रैषग्रहणं साहचर्यार्थम् । यत्र
संप्रैष उच्चैस्तत्र प्रणवादयो ऽपि । अतो न पत्नीभंयाजादिषु । तत्र
सर्वीपांशुत्वमेव विधानात् । उपांशुहवियांगसोदनास्त्रित्यर्थः ।

३७ उपांशुहविःत्विति वर्तते । उपांशुहविःषु देवतानाम-
धेयं वक्ष्यमाणेष्ववाहनादिषूपंशु भवति । देवतानामवचनात् हवि-
र्नाम । नामवचनात्साख्यातमजुषतेति शब्दः । धेयवचनं प्रत्याशाभि-
धानार्थम् । ततो न मेधपतिः । चशब्दादृगादौ च ।

३८. भूर्भुव इत्ययं मन्त्रः प्राग्याज्यायाः प्रथोक्तयो जपधर्मिण्य ।

३९. पुरस्ताज्जपानन्तरं ये यजामहे । याश्चान्ते वीषट् । तत
ओजः सहः सह ओजः स्वरिति उपरिष्ठात् । इतीति नियमार्थम् ।

ततो याज्यावज्जले ऽपि न गणधर्मः । चतुष्टयघणं परस्परानपे-
 चार्थम्^१ । ततो येयजामहप्रतिषेधे सत्यपि पुरस्तात्प्रस्थाप्रति-
 षेधः^२ । सर्वास्त्रिति यदि नोच्येत ततो ये यजामह इत्यात्मनेपद-
 वज्जवषमं वज्जयजमानके कर्मणि सन्नादौ व्यवतिष्ठेत । सर्वघणानु^३ -
 सर्वच भवति ।

४०. चीननुयाजान्यजतीत्युक्त्वा इत्यनुयाजयाज्या इति वक्ष्यति ।
 तेषु येयजामहो न भवतीति ।

४१. वाजिनस्थाम्ने वीहीत्यनुवषद्धारः । सोमस्थाम्ने वीहीत्यनु-
 वषद्धार इति वक्ष्यति । तच्च येयजामहो नास्ति । ननु च^४ अनु-
 वषद्धारस्य याज्यामज्ञैव नास्ति । सत्यम् । येयजामहप्रतिषेधायाज्या-
 संज्ञापि^५ भवित्यति ।

४२. वक्ष्यति । चतुर्मात्री याज्ञिकी भुतिरिति । अतस्तेन
 भुतेन चतुर्मात्रेण याज्यान्तेन । वषद्धारस्य वौषट्प्रश्नस्येत्यर्थः ।
 संधानमव्यवच्छेदः कार्यः । इत्यंभुतेन याज्यान्तेन संधानं विदधता
 भुतो ऽपि विहित एव । स्वरस्थां भुतः । तद्धर्मत्वात् । यज्ञनामां
 च सन्ध्यन्तरविधुनायाज्यान्ते ।

४३. अभुतेन^६ वा याज्यान्तेन वषद्धारस्य संधानं कार्यम् ।
 पूर्वेण सह एकयोगे क्रियमाणे पक्षे व्याकरणसिद्धा चिमाचा भुतिः
 स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं पृथक्पूजकरणम् ।

४४. तद्भुतसंधानम्^७ । उपांशुयाजे उपांशुयाजमाज्ञके । न

१ BC परस्परस्वार्थार्थम् । २ C अपस्थापि प्र० । ३ AC सर्वच प० । ४ A om. च । ५ B inserts इति after ये यजामह । ६ A चयनान्तेन । ७ AC भुतिः ।

केवलमग्नीषोमीयवेष्यवधोः किं तर्हि सर्वत्र तनुदेवतादावपि भुतसंधानं
नास्ति । ननु च उपांशुद्याज इतीयमग्नीषोमीयवेष्यवधोः संज्ञा ।
तत्रैव भुतसंधानप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । सत्यम् । अक्षीतिवचनात्सर्व-
उपांशुद्यजने प्रतिषेधः ।

२.

१. आवाह्यते ऽनेनेत्यावाहनः । को ऽसौ । आकारः । तमा-
कारं ज्ञावयेत् । चतुर्मात्रं कुर्यादित्यर्थः । ननु आवहादिं ज्ञावयेदिति
वक्तव्यम् । सत्यम् । किं तु यस्मिन्कर्मणि या यष्टुमभिप्रेतास्ता
एवावाहयितव्यास्तदभिप्रायमेवमुक्तम् । अत आवह देवान्यजमाना-
येत्यत्र आवहादिः भुतो न भवति । आह । किमर्थं ज्ञावयेदिति
ष्यन्तनिर्देशः । उच्यते । अग्निं होत्रायावह^१ । अत्र भुतेन सह
आकारौभूतस्य^२ समानाचरे सख्यान इति^३ दीर्घ एव प्राप्नोति ।
स मा भूत् । भुत एव यथा स्यादिति ष्यन्तनिर्देशः ।

२. यो ऽयं चतुष्टये निर्दिष्ट एकारान्तो येयजामहे एष भुतादिः
कार्यः । न च व्यञ्जनस्य भुतिः । असामर्थ्यात् । अनुस्वारं मकार
इति च याव्यान्तस्य वर्णान्तरोपदेशात् । तथा च । ऊहकासो ऽञ्
वृत्तदीर्घभुतः । अत्रयेति (पा० १. २. २७. २८) । वैयाकरणाः ।
वृत्तो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अक्षीति शिष्टाः । पुरस्ता-
त्पूर्वस्मिन्देगे । याव्यानामिति षष्ठीनिर्देशादुपांशुद्याजे ऽपि प्राण-
संधानं भवत्येव । तथा चाश्वलायनस्य सूत्रम् । प्राणसंततः प्राणवः

१ B adds इति । २ B आकारस्य । ३ प्राति० १. १ ।

सुरोमुवाक्शाशास्त्राद्यगूर्ववद्गाराविति । आगूःशब्दश्च तेषां येषामहे प्रसिद्धः ।

३. यज्ञे भवा याज्ञिकी । काशौ भ्रुतिः । भ्रुतेन शाब्दान्तेनेत्येव-
माद्या । सा चतुर्मात्रा कार्या । या पुनराद्यायपाठे खंगिगदीन्ना
सा व्याकरणसूत्रेण चिमात्रा । तस्या यज्ञे ऽपि प्रयुज्यमानाया न
चतुर्मात्रता । किं कारणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति यज्ञाधिकारे
याज्ञिकीति वचनात् । अतः अध्वर्यवैषीरपाश् इति चिमात्रैव ।
अधः स्निदाषीश् इति वाचःसोमे प्रयुज्यमाना चिमात्रैव । याज्ञिक्ये
च^१ सा केवला न पाठे । यज्ञे च तस्याश्चतुर्मात्रता निश्चयते ।

४. शाब्दान्त इति वक्ष्यमाणमिदं संबध्यते । सामर्थ्यात् ।
शाब्दान्ते वर्तमानानां सन्ध्यचराणां एकारादीनां चतुर्षां मध्ये ये
हे तास्ये सन्ध्यचरे एकारश्च ऐकारश्च ते प्रत्येकं आकारश्च भ्रुत
इकारश्च माषिकः अनेन रूपेण भवतः । अभ्रुततद्भाव इति चिः
(पा० ५. ४. ५०) । अत्रोदाहरणम् । त्वष्टारं सोमपौतयाश् इ वौ-
षट् । ऐकारस्योदाहरणम् । आदिद्वस्रुनि प्र च वाचास्माश् इ वौषट् ।

५. ओष्ठः^२ ज्ञानं यथोक्ते ओष्ठ्यस्थाने सन्ध्यचरे ओकारश्च
औकारश्च । तत्र ओकार आश्च ईदृशं रूपमापद्यते । एवमौकारः ।
ससु देङ्गी दधातु नाश्च वौषट् । ननु ओकार आमन्त्रितकः
प्रष्टश्च इत्येवमादिना सूत्रेण सर्व एव प्रष्टश्चो याब्दान्ते तस्य किं
पक्षेण । सत्यम् । किं तु शाब्दानामप्रष्टश्चास्यार्थं वचनम् ।

१ A याज्ञिक्येवकपला न पाठे B क्वपि । २ A ओष्ठः B ओष्ठः ।

६. सुतापेक्षमन्यत्वम् । सुतादन्यानि याव्यान्तस्मात्सुतापेक्षे प्रकृत्या भवन्ति । प्रथमया प्रकृत्या यथास्वभावमित्यर्थः । अपचराणीति वचनात् प्रातिशास्त्रगतमपि विकारं नापद्यन्ते । तद्यथा । मन्थित्यु-
 क्तारः श्रवते सर्वपापपदान्नभाक् । सुता याहीत्यतो ऽन्वेषु पदेऽन्-
 ष्चेति विग्रहे^१ । इमा हरी वहतस्ता नो अन्व वौषट् । एवं प्रयोगः । एवं मनुग्रन्थो ऽप्युदाहार्यः । आरकारीभावस्यासुतापेक्षे न भवति ।

७. प्रकृत्येति वर्तते । एकारस्य ओकारस्य प्रगृह्यौ सन्तौ प्रकृत्या भवतः । सुतापेक्षे ऽपीति सूच्यारम्भः ।

८. सन्ध्यचराणां तालुस्थाने इत्यारम्भे यदुक्तं तथाव्यान्ते भव-
 ति । वक्ष्यमाणं च । मध्ये ऽधिकारात् ।

९. अः प्रातिशास्त्रे रेफौति संज्ञित ऊष्मा रेफौ पञ्चमो नामिपूर्व इत्येवमादिना प्रकरणेन^२ स याव्यान्ते वषट्कारेण सद्य सन्धौ रेफमापद्यते । उदाहरणम् । असि जप्ता वामस्य देव भूरे वौषट् ।

१०. विसर्जनीय इति वर्तते । अरिफितो विसर्जनीयो याव्यान्ते लुप्यते । अदर्शनमस्य भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । युष्पाया जायते देवकामाश्च वौषट् ।

११. याव्यान्त इति वर्तते । याव्यान्ते वर्तमानो मकारो वषट्कारेण सद्य सन्धौ अनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारः प्रातिशास्त्रे प्रसिद्धः । अन्वोदाहरणम् । जिह्वामग्रे चक्षुषे चक्षुवाहाश्च वौषट् ।

१२. विसर्जनीयो रिफित इत्येवमादिभ्यो यान्यन्यानि । उक्तेभ्यो ऽन्यानि^१ । तानि प्रकृत्या भवन्ति । प्रकृतिश्चात्र प्रातिशाख्यलक्षण-
मभिप्रेता । अतो यथालक्षणं भवन्तीत्यर्थः । ननु सर्वोपधसु खर-
घोषवत्परो रेफं रेफौति^२ विसर्जनीयस्यापि प्राप्तमेव । नेत्युच्यते ।
कथम् । अनामिपूर्वलाघ्याभ्यान्ते विसर्जनीयस्य । कथमनामिपूर्वः ।
उच्यते । अकारादयो दश नामिनः खरा इति^३ दशानां नामि-
संज्ञा । न तु भुतस्य । तस्माद्रिफितस्य सन्धिरुक्तः । ननु लुप्यते
ऽरिफित इति किमर्थमुच्यते । ^४प्रातिशाख्यलक्षणेन सहोपधस्य
प्राप्तो लोपः^५ । एवं तर्हि अनुस्वारं मकार इति किमर्थमुच्यते ।
अनाःस्यासु रेफवर्जं परासु तांतामिति^६ मा भूदित्येवमुक्तम् ।

१३. वषट्कारे य औकारः स चतुर्माचो भवति । ननु वष-
ट्कारे औकारस्यासंभवात्कथं एवमुक्तम् । आह । वौषट्शब्दो वषट्कार
इत्युच्यत इत्येतस्य ज्ञापनार्थम् । तेमोच्चैस्तरां वषट्कार इत्येवमादौ
सर्वेषु वौषट्शब्दो द्रष्टव्यः । भुत इति वक्तव्ये चतुर्माच इत्युच्यते ।
पुरस्ताद्दीर्घमित्यत्र दिमाचो मा भूत् ।

१४. वौषट्शब्दश्च द्वौ खरौ । तथोरौकारस्य चतुर्माचतोक्ता ।
अकारस्थानेन सूत्रेणोच्यते । आह । यद्येवं अकारश्चेति^७ वक्तव्यम् ।
उच्यते । स्त्रधा नम इति वषट्कारस्य स्थाने वक्ष्यति । तत्र स्थानि-

१ A • वमापुक्तेभ्यो यान्यन्यानि अङ्गनामि तानि प्र० B om. अङ्गनामि C in marg.

२ प्राति० ४. ८ । ३ प्राति० १. १० । ४ A insects अनाः स्याः । ५ A तिलोपः ।

६ आह० १. २. १० । ७ A अकारश्चेति वक्तव्यम् B om. च. C चा० ।

वद्भावात्पुतिः प्रतिवर्षं मा विज्ञायीति । अतश्च तथापि इचोरेव भवति० ।

१५. उभावयौकाराकारौ यथास्मं भवतः । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पक्षे पूर्वी ऽपि विधिः । ननु न वा इति सूत्रं कर्तव्यम् । नेत्युच्यते । चतुर्मात्राया एव प्रतिषेधः प्राप्नोति । न तु व्याकरण-
भ्रुतेः । तन्नित्युच्यते प्रकृत्येति । उभावित्युच्यते । स्त्रधा नम इत्यथ
धा इत्यस्य भ्रुत्यर्थम् । यचैवोभौ तच्चेवायं पक्षः स्यात् ।

१६. पक्षे औकारः प्रकृत्या भवति । वाग्रब्धो विकल्पार्थः ।

१७. षष्ठित्यथाकारः प्रकृत्या भवतीति जातृकर्त्तृ आचार्यो
भेने । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ।

१८. स्त्रमतस्त्रापनार्थं सुयज्ञाचार्यः भ्रुतिमुदाजहार । तचैवो-
क्तम् । यद्भ्रुत्तं तद्भ्रुत्तं यद्दीर्घं तद् दृष्टदिति । एवं दृष्टतो रथ-
न्तरस्य च रूपं संपादयन् वषट्कुर्यात् । वौ इति दीर्घं चतुर्मात्र-
मित्यर्थः^१ । षष्ठिति इत्थं मात्रिकमित्यर्थः ।

१९. येषामग्रब्धमुच्चार्य अग्नन्तरं देवतादेशनं द्वितीयान्तं
कुर्यात् । सपुरोनुवाक्ये प्रदाने । अग्रब्धः कुर्यादिद्व्यस्थानुकार्षणार्थः ।
यथाथार्षो देवताग्रब्धो विद्यते यथाग्निं सोमेन बोधयेति तथापि
निधमतः कुर्यात् । इत्यमानाया आदेशनं द्वितीयान्तं चेत्येतद्वा-
क्यार्थिसामर्थ्यात्सिद्धम् ।

२०. सप्रैषे प्रदाने देवतादेशनं न विद्यते । न कर्तव्यमित्यर्थः ।

तुग्रव्यो निवमार्थः । यथापि प्रैवे देवतादेशनं नास्ति यथा धाना
शोमानामिह्नेति तथापि याव्यायामादेशनं न भ्रमति । •

२१. परिभाषेयं द्रव्यनिघमार्था । वक्ष्यति । ब्रह्मा जुहोति
प्रष्टताङ्गती जुहोति इत्येवमादौ सर्पिर्घृतं विस्त्रीणं जानीयात् ।
इतिकरणात् प्रत्ययान्तरेणायुक्ते । तद्यथा । विप्रुषां होमः । सुषमिह्ने
जुहुयुरित्येवमादौ सर्वत्र ।

२२. येषां होममन्त्राणामान्नाय एवान्ते स्नाहाकारो न
पठितस्तेषां मन्त्रे कर्तव्यः ।

२३. समिध आधीयन्ते ह्यन्ते धैर्मन्त्रैस्ते समिदाधानमन्त्राः ।
तेषामप्यन्ते स्नाहाकारः प्रयोक्तव्यः । पूर्वसूपेष्वेव चिह्ने वक्ष्यन्ते
निघमार्थाः । अतः शाकलहोमे^१ उदकाञ्जलींस्त्रीणसु जुहोतीति^२
न स्नाहाकारः ।

२४. कर्म प्रधानं मन्त्रो गुणभूतः । तस्मिन् गुणस्य भेदाद्गुणैर्
ऽपि गुणौ साहचर्यादनुमीयते । सूचानारम्भे एकार्यानां इदमाप
इत्येवमादीनां विकल्पः स्यात् । नानार्थानामुद्भिद्यमाणाभ्युत्थिताङ्गति-
मित्येकस्यामेव क्रियायां मन्त्रसमुच्चयः स्यात् । स मा भूदिति सूचा-
रम्भः ।

२५. कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्येवमादौ मन्त्रे भिन्नवाक्ये ऽपि
सूचाणां योक्त इतिकरणेो द्रष्टव्यो मन्त्रान्तज्ञापनाय^३ । चकारः ससु-
क्ष्यार्थः । अतस्स केषां चित्स्नाहाकारः । केषां चिन्नगःस्नाकारः ।
केषां चिदसिग्रहः^४ ।

१ B तेषामप्यन्ते स्नाहाकारः प्रयोक्तव्यः । २ B inserts तथा C in marg. ३ A
ins. चादौ । ४ B तत्र । ५ B ज्ञापकः । ६ B भि ।

२६. करणशब्दो ऽथाधिपूर्वो द्रष्टव्यः । अतोऽधिकरणेषु होत्र-
चमसे ऽवगयतौत्येवमादिषु उते त्वा भक्षितमिति मन्त्रान्तेनावगय-
नकर्मणः संनिपातनम् । मन्त्रस्यान्तः कर्मण आदिः । एवमनुष्ठानम् ।
अधिकरणेष्विति वचनादाप्यायनोपस्नानपर्युषणादिव्यनिघमोऽधि-
करणाभावात् । संनिपातनमिति । यच्चैकत्र निपातनं संभाव्यते
तत्र । न तु क्रियमाणानुवादिषु । भिक्षुदेशावस्थानात्कर्षाः ।

२७. परिभाषेद्यमवधिनियमार्था । यदा संप्रेषितो ऽधेषणापूर्वो
श्रोत्रोदितसङ्घो होत्रमैत्रावरुणादिः पठेत् । यदैवाध्वर्युराद्यानुमूषि
यजेत्तत्रैव ते कुर्वन्ति य एषा कुर्वन्तीति श्रतपथे ।

२८. संप्रेषित एव ।

२९. इतिकरणोऽच परिसमाप्त्यर्थः । यदनुष्ठानमेतत्सर्वयज्ञेषु
भवतीत्यर्थः । ननु असंयुज्यविधानात्सिद्धम् । मत्तम् । किंतु गृह्या-
दर्थकश्चमिधानोक्ते न प्राप्नोति । तदर्थं वचनम् ।

३.

३.

उक्ताः परिभाषाः । श्रुतिक्रमेणेदानीं अग्न्याधेयपुनराधेयाग्नि-
होत्रहोमानां क्रमः । तत्राग्न्याधेयपुनराधेययोः क्रमपद्यादेरङ्गजात-
स्थापठितत्वादग्न्याधेयपूर्वत्वाद्वाग्निहोत्रहोमस्य क्रमं भिन्ना तृतीय्या-
ध्यायपरिपठितौ दर्शपूर्णमासौ श्रुतिक्रमेणैवाह ।

१. A अधेयवाये पूषे आदिः B अधेयवापूषे । २. A in. अधेयं C अधेयम् ।

१. वक्ष्यति पत्नीयजमानौ त्रत्यमश्रीयातामित्यादि । तत्पूर्वेषुः
 क्त्वा ततः पौर्णमासेन हविषा यजते यजमानः । हविषेति जात्य-
 पेषमेकवचनम् । यदनेन हविषाशास्त्र इति दर्शनात् । 'यद्दर्शपूर्ण-
 मासयोरुपवसति न ह वा अन्नतस्य देवा हविरन्नन्तीति श्रुतेः ।
 यद्यपि श्रुतावाधानकर्म पूर्वसुक्तं तथापि पौर्णमासं प्रथमाद्ये तन्मं
 भवत्यामावास्त्रं द्वितीयाया इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोः प्राथम्यं दर्श-
 तम्^१ । अतः सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासौ प्रथमं सूचितौ ।

२. उपोष्य यजत इत्यर्थः । द्वयोरपि दर्शपूर्णमासयोरैक
 एवोपवासो मा भूदिति प्रथमसूत्रम् ।

३. द्वे एवेति नियमार्थं आरम्भः । अतो ऽनयोरेव पूर्वीत्तर-
 योरुपदेशो न श्रौतिषामयनोक्तयोः । चातुर्मास्येषु चादीक्षितायन-
 दाद्यायणघाजिनस्तिथित्रयं प्राप्नोति । सांन्याय्यस्य हि^२ द्वाहकाल-
 त्वात् । तत्र हि संस्थितायां पौर्णमासमिति (३.१.३.१८)
 वचनात्तत्रापि^३ कथं नाम द्वे एव पौर्णमास्यौ स्यातामिति
 नियमः । अतस्तत्र पूर्वस्थामैन्द्रस दोहः पयस्या दोहस्य । अन्वया
 समाप्ते वैश्वदेवे स्यात्^४ ।

४. द्वे एव वक्ष्यमाणे ।

५. यां तिथियुपवसतो ऽस्त्रमयसमीपे पूर्णसम्भ्रमा उदियात् ।
 उत्सर्पेत् । यां चोपवसतो ऽस्त्रमितमात्र आदित्ये चन्द्रमा उत्सर्पेत् ।
 ते पौर्णमास्यौ वेदितव्ये । कैश्चित्सूत्रकारैः तिथित्रयं पौर्णमासौ-

१ B inserts यतः । २ हि om. in A ; in marg. in C. ३ A तथापि ।
 ४ C द्वे ।

संज्ञकसुद्विष्टम् । ज्योतिषामथने च संवादादर्थं लक्षणोद्देशः कृतः ।
श्रुतिस्त्रिप्रात् । पर्यस्तमयमस्तमित इति आदित्यविशेषणम् । कुतः ।
लोकप्रसिद्धेः । पूर्ण इति चन्द्रमसो विशेषणमन्यस्याव्यभिचारान् ।

• ६. अः अनन्तरे आगामिन्यहोरात्रे न द्रष्टा इति । एवं
स्थान्तं केनचित्प्रमाणेन । भविष्यद्वनद्यतने । यदि चन्द्रो न भविता ।
असिंश्चाहनि वर्तमाने ऽदर्शनं चन्द्रमसः संभाव्यते ते अमावास्या
इत्युच्येते ।

७. तत्र तस्मिन् पूर्णमासीदये अमावास्यादये च इव्याथा
कर्तव्यायां कालं प्रति यथाकामी स्नेच्छ्या कर्ता स्यात् । ननु च
पौर्णमासीदयोपदेशात् अमावास्यादयोपदेशाद्यजत इति वचनात्कर्तु-
र्थागकालं प्रति स्नेच्छा सिद्धैव । किं सूचारभ्येण । उच्यते ।
अनारभ्यमासे सूचे पक्षान्तेपक्षान्ते^१ देवे इष्टौ प्राप्नुतः कालस्योप-
स्थितत्वाद्यथाप्रतिमासम् ।

८. वक्ष्यति व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुवन्धाना-
मिति । तत्र न ज्ञायते के दर्शधर्माः के पौर्णमासधर्मा इति ।
आवाहनादयस्य शब्दाः साधारण्येन पठिताः । तेषां चार्धमासानं
मन्त्राणां प्रकृताविति यथापठितानां प्रयोगः प्राप्नोति । तद्विवे-
कार्थमिदमारभ्यते । हविर्घर्षणमिहानुवर्तते । कः प्रकृतं हविषा
यजत इति । तत्र तृतीयैकवचनान्तं इह प्रथमावकवचनेन विपरि-
णम्यते । वक्ष्यति । उभयनाग्नयः पुरोस्ताग्नौ ऽग्नीषोमीय उपांशुत्याजो
वैष्णवो वाग्नीषोमीयस्य पुरोस्ताग्नः पौर्णमासे हविष्यैन्नाग्नौ

१ A विसंवादादर्थं । २ B देशात् यजत । ३ B पक्षान्ते only ।

ऽसंनयतो द्वितीयो ऽमावास्यायामेवमाद्युपदेशाद्ब्रवीषि व्यवतिष्ठन्ते ।
सिद्धमेवैतदुत्तरार्थं कथ्यते^१ ।

९. हविःसंयुक्ताश्च ये देवताशब्दा अग्नीषोमीयप्रभृतयस्ते चावा-
हनादिषु यथोपदेशं भेदेन प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । इति पौर्णमास्यामित्येष-
मादेः सूत्रद्वयस्यापरो व्याख्यामार्गः । एतत्पौर्णमास्यामेतदमावास्यायाम्
ईदृशादुपदेशाद्भवतिष्ठन्ते । असंकरेण भवन्तीत्यर्थः । ननूपदेशात्प्राप्तैव
व्यवस्था । सद्यं उच्यते । शाब्देनैव संयोगेन व्यवस्था भवति । नार्थेन ।
उक्ता चार्थेनापि व्यवस्था । सेह नेष्यते । शाब्देनैव व्यवस्था नियम्यते ।
यदि पुनरार्थेनैव व्यवस्था स्यात् ततो वत्सापाकरणसंयोगात्संनयपक्ष
एव त्रयाश्रयं प्रसज्येत । राकासिनीवास्त्योस्तु राका पौर्णमास्यां स्यात्
सिनीवाली अमावास्यायां यथासंख्ययोगात्^२ । अतस्सन्ना भूदिति
सूत्राक्षरम् । श्रुतौ च संयोगः पठितः । स च व्यवस्थाहेतुर्भवति ।
तत्संयुक्ताश्च शब्दाः । तदिति सर्वनाम्ना पौर्णमास्यमावास्त्ययोर्निर्देशः ।
पूर्वसूत्रेण शाब्दे संयोगे प्राप्ते वचनं प्राकरणिकसंयोगप्रापणार्थम् ।
पौर्णमास्यमावास्याप्रकरणसंयुक्ताः कंप्रपद्यादयो दर्शपूर्णमासयोरेव
व्यवतिष्ठेरन् मनु सर्वार्थां अनारभ्यवादा इति कृत्वा तत्र^३ को
दोषः स्यात् । उच्यते । अप्राकृता भवेद्युः । अतश्च प्रतिषेधो ऽर्थ
(६.१.४.) इत्येषमादिभिर्न निवर्तेरन् ।

१०. असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति प्राप्ते असंदेहायं
वचनम् । पूर्वद्योर्व्यागयोस्तदपवादो मा भूदिति ।

१ A •मदुत्तरार्थं दुत्तररूपे उच्यते B C (by alt) •नरार्थे । १ C याया •
A यथासंयोगान् । २ A om. मच ।

११. उभयोः पौर्णमास्यमावास्याकर्मणोराग्नेयो ऽग्निदेवताकः पुरोलाशो भवति । उभयचेत्यधिकारार्थम् । पुरोलाशग्रहणं होतुर्नोपयुज्यत इति चेत् । उच्यते । उपयुज्यते । यत्राग्नेयः पुरोलाशस्तत्राग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति याज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । यत्र पुनराग्नेयमाज्यं तत्र प्रायणीयादृष्टम् ।

१२. उभयवेति वर्तते । अग्नीषोमीयदेवताक उपांशुयाजसंज्ञो यागो भवति । उपांशुधर्मकः । ऋतुपदिष्टस्यापि आज्यहविषो ऽनुपदेशो ब्रह्माग्ने आज्यभक्षणस्याप्रतिषेधार्थः ।

१३. उभयचेति वर्तते । वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । विष्णुदेवत्वो वा उपांशुयाजो भवति । विष्णुरूपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वाद्येति शाखान्तरात् ।

१४. अग्नीषोमदेवत्यः पुरोलाशः पौर्णमासे हविषि भवति । हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते । अतश्च पौर्णमासे कर्मणि भवतीत्यर्थः । चशब्द उक्तेन सह समुच्चयार्थः । ततस्तृतीयत्वं सिद्धं भवति । पौर्णमासग्रहणमुभयत्र मा भूत् । हविषोति वचनं पुरोलाशस्य पौर्णमासीविकारप्रापणार्थम् । ततश्च ऐन्द्रे पुरोलाशे पौर्णमासीविकार-षिद्धिः ।

१५. ऐन्द्राग्नः पुरोलाशः असंनयतः सांनाय्यमकुर्वतः । सांनाय्यमिति संज्ञाते दधिपयसी उच्येते । तद्वितीयममावास्यायां हविर्विकल्पेन भवति । असोमयाजिनो ऽपीत्येतस्मादेव वचनात् ज्ञायते । यस्मिन्पक्षे एतन्न तस्मिन्नेन्द्राग्नो द्वितीयः । द्वितीय इति त्रयोदशा-

मावास्यायामाहुतयो ह्यथन् इति चरकाणां श्रुतिरुपांशुयाज-
प्रतिषेधार्था । तत्पक्षेण^१ सूचितम् ।

१६. इन्द्रदेवत्यं सांनाय्यं संनयतः सांनाय्येन यागं कुर्वतो
द्वितीयं हविर्भवति । तदाहुर्नासोमयाजी संनयेत्तद् समेव बधे-
दिति श्रुतपथे । सोमयाजी संनयेत्कामादितर इति कात्यायनस्य ।

१७. महेन्द्रो देवता अस्थेति माहेन्द्रं सांनाय्यम् । वाशब्दो
विकल्पार्थः । सर्वत्रात्र हविरुपदेशो येन च ब्रूव्येण यक्ष्यमाणः
स्यादिति (४. १. ३) तस्मात्तृतीयाश्रमप्रतिषेधार्थः ।

१८. अमावास्यायामिति वर्तते । विष्णुदेवत्यमुपांशुयाजं
क्षुर्यात् । कः । असंनयन् असांनाय्ययाजी । अथ यदसंनयन् पुरो-
क्षाश्रावन्तरेणोपांशुयाज्यस्य यजतीति श्रुतत्वात् । तुशब्दो ऽप
व्यवस्थितविकल्पार्थः । तेनामावास्यायां सांनाय्ययाजिनो ऽग्नीषोमौ ।
असांनाय्ययाजिनो विष्णुरिति । एवमेतानि प्रधानान्युक्ताणि ।
केषांचिच्छाखिनां प्राक्सोमयागादेकपुरोडाशा पौर्णमासी । तथा-
प्युपांशुयाजो ऽस्त्येव । तच्च सूत्रकाराः प्रायेण च^२ सूत्रधरिणि ।
उत्सन्नानुष्ठानत्वात् । उत्सन्नानुष्ठानं च न कर्तव्यम् । महाश्रते क्षिप्र-
दर्शनात् । तदेतत्पुराणसुत्सन्नं न कार्यमिति ।

४.

१. आमश्रित आहृतो होता हौत्रस्य कर्मणः कर्ता । अन्नरेण
मध्येन । उत्करं वेद्येकदेशं विद्वतीयं प्रणीतास्त्रमसादिस्त्रा आपः ।

उत्करं प्रणीताश्चेति द्वितीया अन्तराम्बरेण युक्त इति । दक्षिणेन प्रपदेन* दक्षिणपादायतलेन बर्हिषः स्त्रीर्णस्याक्रमणं कुर्यादिति वाक्यशेषः । होतृग्रहणं यजमाननिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न^१ । यजमानस्य चोष्णार्घ्यास्यभिव्याहृत्येति व्यपदेशात् ज्ञायते अन्यो ज्ञाहर्तेति । अतो होतृग्रहणमामन्वितविशेषणम्^२ । तेन होतैरुमन्वितः । अतो ब्रह्मादीनामनामन्वितानामप्ययमेव सञ्चरः । तथा च कात्यायनः । प्रणीतोत्कराविष्टिष्वित्यविशेषेणाह ।

२. स्त्रीर्णया वेदेर्योऽन्नः पश्चाद्दतीं तेन संमिता तुभ्यः पाष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः कार्यः । ननु बर्हिराक्रमणमधिकृतं किं वेदिग्रहणेन । उच्यते । यत्रापि बर्हिराक्रमणप्रतिषेधस्तत्राप्येवमेव स्थानं यथा स्यादिति ।

३. सद्यं पादं पश्चात्कृत्वा चग्रब्धतस्तत्रैव दक्षिणेन स्थानमृजुकाद्यावस्थानं^३ कुर्यात् । आसीनम्यायताया अपवादः । स वै तिष्ठ-अन्वाहेति श्रुतपथे ।

४. अग्रथे समिध्यमानायेत्यादिना निगदेन संप्रेषितः किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह ।

५. कं प्रपद्य इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततो वक्ष्यमाणं करोति । दौर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् । अथ यत्पुरस्तात्सामिधे-नोनां जपति स्वस्ययनमेव तत्कुरुत इति श्रुतेः । मन्त्रस्य चेदं

१ *A om. न । २ B C insert यजमाननिवृत्त्यर्थमिति after •प्रपथम् । ३ A दक्षिणेन स्थानेन अन् ।

तात्पर्यं स्वल्प्यनार्थतैव । अतो विह्वतिषु नोद्यः । संप्रैषादिवचनं परिभाषितत्वात् । तेन यत्रापि ह्यौत्रस्थानावृत्तिरुक्ता तत्रापि संप्रैष-वशादस्थानुवचनस्यावृत्तिर्यथा स्यादेवमर्थं संप्रैषवचनम् । अपो ऽपि संप्रैषितस्यैव^१ यथा स्यादेवमर्थं च ।

६. त्रिः सामिको हिकारः कर्तव्यः । नामामा यज्ञो ऽस्तीति शतपथे । मकारहकारयोर्मध्ये ऽनुस्वार इति हिकारस्यचणं ह्रन्दोगानाम् ।

७. हिकारं परस्यरेणामंहितं त्रिह्वच्चार्थं ततः प्र वो वाजा अभिद्यव इत्येतां प्राणमात्रमंहितां संदध्यात् । न तु^२ षांहितिकेन सचणनेन । कुत एतत् । उपशब्दप्रयोगात् । मध्यमया वाचा । मध्यमेन स्थानेन । हिकारो ऽपि मध्यमेनैव स्थानेन । कुतः । अपिलेति^३ पूर्वच विशेषवचनात् । सामिधेन्यङ्गत्वाच्च हिकारस्य । हिकृत्य सामिधेनीरम्वाहेति । त्रिहिकरोतीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य इति संज्ञा श्रुतिमिद्वैवेति न कृता ।

८. अग्र आ याहि वीतय इति ढचः । ईलेन्यो नमस्य इति ढचः । एवमेतौ ढचौ । ननु अग्र आ याहि वीतय इत्येका । ईलेन्यो नमस्य इति द्वौ ढचौ । एवं कस्माच्च भवति । उच्यते । यद्येवमभिप्रेतं स्यात् अग्र आ याहि वीतय ईलेन्य इति षडित्येवं ब्रूयात् । एकादग्र सामिधेनीरम्वाहेति च श्रुतेः ।

९. एकाग्रहणं ढचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । ननु यद्येवमभिप्रेतं स्यात्पूर्वेण सङ्घं समामं कुर्यात् । उच्यते । तं वा एतं दृषत्सन्तं

१ C. B. alt प्रचितः तस्यै । २ B चर्वादि० । ३ B पूर्वस्ये ।

ऋषमन्वाहेति प्रतपये । पूर्वस्तृचो हृषस्तानसं तु तद्विस्तृचस्य इति समासो नाशङ्कोत् १

१०. उत्तरविवक्षार्थमेकेत्युक्तम् । आवापस्त्रानार्थं च ।

११. यचयच सप्तदश सामिधेन्यः कर्तव्याः तप्ततच समिध-
मानो अध्वर इत्येतास्त्रिस्तो ऽनुवक्तव्याः ।

१२. सप्तदशमनारम्भाधीतम् । तयोस्तुष्टवस्तयोर्विकल्पे प्राप्ते सप्तदशमेभ्यः प्रतिषिध्यते । तत्सप्तदशं च सामिधेनौनां दर्शपूर्ण-
मासादीक्षिताद्यनवर्जं प्रतीयात् । साद्यनाभ्यामिति समासो^१
वर्जनक्रियया सह योगात् । यत्पुनः परिभाषितं सप्तदशं च
सामिधेनौनामिष्टिपशुबन्धेभ्यितितञ्चोदकानारम्भवादयोः^२ प्राप्तयो-
रनारम्भवादविहितं विकृतिषु सप्तदशं नियम्यते । यत्पुनरयनेषु
पाञ्चदशं पद्यते तन्मुन्ययनतुरायणयोर्विकल्पार्थम् । आद्यवये
त्वयमसंज्ञा न भवति । इति दर्शपूर्णमासाद्यनानीति वचनात् ।

१३. ता वै गायथो भवन्तीति स्मश्रुतौ । विभिद्वाष्ट
प्राञ्चान्नर एवमेव यथोक्ताः श्रुताः ।

१४. आ जुहोता दुवस्यतेत्यस्यास्तृतीये वचने चः प्रषवसेनाग्ने
मर्षा^३ असि ब्राह्मण भारतेति संदध्यात् । उत्तमाथै तृतीये वचने
प्रणवेन निगदसुंपसंदधातीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य आग्नेय्यः स
चाग्निंराहवनीय इभ्यसमिध्नद्वारेण क्षूयते । तं त्वा समिध्निरङ्गिर

१ क्रियया A क्रिया B C 1 १ C in marg पार्श्वदशसप्तदश instead of प्राण । १ C मर्ष here and elsewhere.

इति विशेषशिक्षात् । इत उत्तरेण चानुवचनप्रवेण^१ स एव
सूयते । इयं वा इदं सर्वं कन्दस्त्रातं चाच्छन्दस्त्रातं च तेन सर्वेषाम्निं
स्त्वानीति श्रुतेः (कौ० ब्र० ३. २) ।

१५. अग्ने महौ^२ अग्निं ब्राह्मणं भारतेति निगदच्छण्डस्य
प्रणवेन संधानवचनास्त्रार्थैः सह संधानम् । अमुतः परस्तादित्यर्थः ।
अर्वांसि अवरोहेणेत्यर्थः^३ । यजमानस्य न होतुः । जीणि नाभ्यधि-
कानि । आर्वेयाणि च्यविनामानि । ते च च्यवथो ये यस्य यज-
मानस्य पूर्वं मन्त्रदृशो यावन्तो वा प्रतिगोचं स्मर्यन्ते । तदभि-
धायिनः शब्दा अण्प्रत्यययुक्ता^४ आमन्त्रितविभक्तियुक्तासु उच्चा-
रणीयाः । कुत एतत् । मानवेति प्रदर्शनात् । तद्यथा । वासिष्ठ-
शास्त्रपाराशर्य्यादि । यद्यप्येतरेयिणामेकार्थ्यस्याभ्यासेन चिन्मंस्त्रा-
पूरणमुक्तमभ्यधिकसंख्यानां^५ च समासेन तथापि यथा स्मर्यमाशान्ये-
वोच्चारयितव्यानि । स्मरणस्य दृढत्वात् । ततश्चासंहितानि असमस्तानि
च वक्तव्यानि । वासिष्ठादिभिः शब्दैरग्निरिवामग्न्यते । तथा हि
वाक्यसंगोगः । यद्येवं कथं न ह वा अनार्वेयस्य देवा हविरन्नन्तीति
(कौ० ब्र० ३. २) । नैष दोषः । यजमानस्य हि वासिष्ठत्वाद्भि-
र्वासिष्ठ इत्युच्यते । तेनोत्पादितत्वात् ।

१६. द्विगीचः क्रौतः स्वयमुपनीतादिः^६ । तद्यथा । शुद्धनःश्रेय

१ A C in ma. g. विशेषेण । २ C मर्ष । ३ A • रोचयेने (') यस्य च देवेव
इत्यनेन संधानम् । अथैतं पञ्चदशपदं निगदमुपसंरुधातीति श्रुतेः । उत्तमास्त्रार्थैः ।
यजमानो । ४ अण्प्रत्यय • A अण्प्रत्यय • B C । ५ B • च • AC • का ।
६ B om. क्रौतः F. उपनतामिदिः C उपनतामिदिः ।

आजीगर्तिः । ऋचिमस्तु देवरातो वैश्वामिचः । तुशब्दो वाशब्द-
स्वार्थः । तथा च मनुः ।

गोचरिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिमः कश्चित् ।

• गोचरिक्थानुगः पिण्डो व्यपैतिददतः स्वाधा ॥ (८. १४२)

१७. अत्राहुषण्य यजमानस्य यो होतृत्वेवं मा विज्ञाषीति ।
यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । ऋचियादर्थेजमानस्य पुरोहितप्रवर-
कीर्तनेनाग्निं स्तुयात् । प्रवरग्रहणादाग्नीसूक्तं स्वार्थेण भवति ।

१८. मानव एवं वा सर्वेषां यजमानानां ब्रूयात् ।

१८. देवेभ्य इत्येवमादिकं घृताहवन इत्येवमन्नं निगदस्वण्यसूक्ता
विरमेत् । तस्य सप्त पदानि समस्यावस्येदिति (कौ० ब्र० ३. २)
श्रुतेः । देवेभ्य इत्यग्नेः स्वाभाविको गुणः । तेन पिश्यायामनूहः ।

२०. अथ चत्वारोति श्रुतेः । (कौ० ब्र० ३. २)

२१. अथ चत्वारोति श्रुत्वात् । चमसो देवपानो देवांस्तं
परिभूरसीति स्वाभाविकौ गुणौ । अतो न पिश्यायामनूहः ।

२२. विशब्दो नानावाची । नाना विरमन् प्रतिवाक्यं
देवता आवाहयति । अथ यद्वावयाहं देवता आवाहयतीति श्रुतेः ।
आवाहयतीति अग्निसिद्धिर्देवता इति च द्वितीयाग्निर्देवता इत्यत्राण-
मन्मवाक्यार्थ उपवर्णितः । अतस्य यो ऽयं पूर्वप्रक्रान्तं आहवनीयो
ऽग्निः स एवाश्वेत्यते । तत आहवनीयद्विले ऊहः सिद्धः ।

५.

१. देवानिति पिश्यायामनूहः सामान्यवचनीत् । तर्चाकारस्य
श्रुतिः प्राप्नोति चेत् । न । देवशब्देनात्र यागाभावात् ।

२. यचाज्यभागयोरभावस्तत्र कथं नाम नैतौ शब्दावुच्येतामिति
संज्ञाकरणम् । अग्न इत्येतदामन्वितमावाह्यानां प्रथमस्य पदस्य^१
भवतीति खनीय आग्नेये श्रुतिपाठो ज्ञापकम् । अथावाहन
आवह देवान्यजमानाषाग्निमग्न आवह वनस्यतिमावहेति तचाज्य-
भागयोरभावे ऽयामन्वितप्रयोगात्^२ ।

३. अत्र ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां
प्रथोक्त्याः । नामावास्थायाम् । ये ऽमावास्यादेवतावाचिनः शब्दास्ते
ऽमावास्थार्यां प्रथोक्त्याः । न पौर्णमास्याम् । अर्थाभिधानेन मन्वा
उपकुर्वन्मि नान्यथेति । तथा चोक्तम् । यथार्थं वा शेषभूत-
संस्कारादिति जेमिनिना । अनेनाप्युक्तमेव । इति पौर्णमास्यामि-
त्यमावास्थायामित्युपदेशाद्भवतिष्ठन्ते तत्संयुक्ताश्च शब्दा इति ।

४. देवां आज्यपां^३ इत्यत्र नकारलोपः^४ । नकार आकारोपधः
पद्यान्तो ऽपि खरोदयो लुप्यत (प्रातिशा ४, २६) इत्यादौ
लक्ष्यस्य प्रदर्शितत्वात्^५ । यत्र वेददेवं हविस्ताम् विद्यान्देवां आव-
हेत्येतत्सिद्धं भवति । पृषदाज्यपानिति पशौ प्राप्नोतीति चेत् । न ।
यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीति प्रैवे ज्ञापकादनूहः ।

१ A om पदस्य । २ B आमन्विताग्निशब्दप्रयोगात् । ३ C देवं आज्यपां ।

४ B C om नकारलोपः । ५ A inserts प्रयाजानांकारोपादस्यनराभावे स्य
प्रतिषेधः । C ins. कुत्से ।

५. अथ यदग्निं होचायावाहयति स्विष्टकृतं तदावाहयतीति
मुतेः १ पिण्याथा कथ्यवाहनविधिष्टे ऽग्नी । अग्निं कथ्यवाहनं
होचायावहेद्युषः ।

• ६. ननु अत्राकारस्य मुतिर्न प्राप्नोति । स्वस्य महिषो
यागाभावात् । उच्यते । यदेव वाचाम्वाह वाचा यजति तेनो हेवास्य
सो महिमेष्टो (कौ० ब्र० ३. ३) भवतीति यागानुपहवादात् मुतो
भवति ।

७. शब्दस्वरूपप्रदर्शनार्थ इतिकरणः । तेनात्राप्याकारस्य मुति-
र्नास्ति । समाप्तमनुवचनम् । वरुणप्रघामे आहवनीयौ दौ भवतः ।
तत्र अथध्वर्युरग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति संग्रह्यति ततः संग्रहव-
शाद्दूषः । उच्यते । अग्नी महान्तौ स्यो ब्राह्मणौ भारतौ । सोदना-
संदेहत्वात्प्रवरनात्कामनूहः । देवेभ्यौ मन्विद्वाष्टपिष्टुतौ विप्रानुमदितौ
कविशस्तौ ऋद्धांसितौ हताहवनौ । प्रश्नौ यज्ञानां रथ्यावध्वराणा-
मतूर्तौ होतारौ तूर्णा ह्यवाहौ । आस्याचे जुह्वौ देवानां समसौ
देवपानावरं इवाग्नी नेमौ देवान्युवां परि भुवौ स्यः । आवहत्
देवान्यजमानाय अग्निमग्नी आवहत् सोममावहत् अग्निमावहत्
सोममावहत् सवितारमावहत् सरस्वतीमावहत् पृषणमावहत्
इन्द्राग्नी आवहत् वरुणमावहत् मरुत आवहत् क्रमावहत् देवां
आन्वपौ आवहत् अग्निं होचायावहत् स महिमानमावहत् आ च
वहत् जातवेदस्यै सुयजा च यजतम् ।

८. उपविशति वचनमूर्द्धजानुविशेषणार्थम् । दक्षिणेन प्रादि-

श्रेणेति उभाभ्यां मा भूत् । ननु एकवचनमचास्ति किं दक्षिणेनेति वचनेन । सत्यम् । अस्ति जातावयेकवचनम् । अत उभाभ्यामेवेत्या-
शङ्कते । भूमिमन्वारभ्येति वचनाद्दक्षिणपत्नीयेति गम्यते ।

८. अस्यै प्रतिष्ठाया मा क्खित्ति इत्येवमादिर्मन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे पञ्चदशेन वृञ्जेति सामिधेनीसङ्ख्याभिप्रायो विकल्पः । अतः सप्त-
दशे सप्तदशेन । उपसत्सु मवनेन । एवं यावती सङ्ख्या तावतित्येन
वृञ्जेति ब्रूयात् ।

ई.

१. असुकशर्मा होता मानुष इत्येवमध्वर्युणोक्तः । अस्मिन्मन्त्र-
धाविदमाह ।

२. मानुष इत्येवमन्त्रेण मन्त्रेण प्रवृत्तः देव सवितरित्येव-
मादिकं मन्त्रं जपति^१ किमर्थं मानुष इत्युक्तः प्रवृत्तो जपित्वेत्यु-
भयम् । उच्यते । प्रवृत्त इति वदन् प्रवरणनिमित्तत्वं जपस्य दर्शयति ।
पशौ च यजमानस्यापि प्रवरणमस्ति । सोमे च मैत्रावरुणादीनाम् ।
तेषामप्ययं मन्त्रो मा भूदिति विशेषवचनं मानुष इत्युक्त इति ।

३. उपोत्याय तस्मिन्नेव प्रदेशे अध्वर्योर्दक्षिणमंसं दक्षिणेन
प्रादेशेन अन्वारभ्य सृष्ट्वा सव्येन च वामहस्तप्रादेशेन आग्नीध्रस्य
दक्षिणमंसमेवं युगपदन्वारभ्य इन्द्रमन्वारभामह इत्येवमादिकं
मन्त्रं जपति ।

४. षण्णोर्वीरित्येवमादिकं मन्त्रं अवसृज्य विसृज्यासौ जपति ।

प्राप्तमेवैतत् । बाह्वर्थायमुच्यते । किमुक्तं भवति । अर्धसू
संश्लेषः तिष्ठति (५. १५. ६) इत्युक्ते^१ षण्णोर्वीरिति अपिना
तिष्ठति ।

• ५. ऐन्द्रीमाहृतमित्येवमादिना मन्त्रेषावर्तते^२ । दक्षिणं बाह्व-
मन्त्रिति बाह्ववचनात्तत्रैव स्थित आवर्तते ।

६. आवर्तनादनन्तरं होहृषदनाच्छुष्कं हणमादाय उभयतो
मूलतो ऽपतस्य च्छित्त्वा ततो निरस्तः परावसुरित्येवमादिना
मन्त्रेण निरस्येत् । दक्षिणापरं दिगन्तराणं प्रति । ननु ष्केदनक्रियया
निरसनमन्त्रस्य किमर्थं व्यवधानं सूचितम् । उच्यते । ममानं
होवा हणनिरसनमित्यत्र तदन्तर्भूतयोस्तृणादानच्छेदनक्रिययो-
र्यहणं यथा स्यादिति । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होहृषदनात्तृणमिति
सूचान्तरम् ।

७. हणनिरसनमन्त्र आभिचारिकस्तद्वारणे गृह्यवचनाद-
पासुपस्यर्जनं सिद्धम् । तदुच्यते । पित्र्यायां मन्त्रोत्सर्गे ऽपि यथा
स्यात् । अक्षयहणं च वषट्कृत्योपस्यर्जनम् । उत्तररौष्ट उत्तरमुप-
सृष्ट्येत्येवमादौ यथा स्यात् ।

८. होहृषदनमिति प्रकृतं हणमिति च । होहृषदने ऽशुष्कं
हणं निदध्यात् । शुष्काशुष्कविशेषणं शास्त्रान्तरात् । स्वशाखायां
तु ब्रह्मत्वप्रकरणे । अथ यद्ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवै-
नन्तत् इति (कौ० ब्र० ६. १३) अविशेषेण^३ शोधनश्रुतेः ।

९. होहृषदनाधिकारो ऽनुवर्तते । होहृषदन उपविशेत् ।

१ A C उक्तं । २ A inserts दक्षिणं बाह्वमन्त्रा० । ३ C om. चवि ।

इदमहमर्वावसोरित्येवमादिना मन्त्रेण । ख्यवादिनिर्देशः क्रमार्थः ।
सौदामोति मन्त्रवर्णादुपवेशने सिद्ध उपविशेति' वचनं होतृषदन
उपवेशनार्थम् । इतरथा ऊर्ध्वजानुरूपविशेत् तथा दृष्टत्वात् ।

१०. उपस्य उत्सङ्गः । उपेत्य यस्मिन् पुत्रादयस्त्रिभक्ति । स' च
ममजानोरूपविष्टस्य' भवति । तं दक्षिणोत्तरिणं दक्षिणावयवोद्गत-
तरं क्त्वा प्राञ्चौ पाणी प्राचीं दिशं प्रत्यक्षितौ प्रगुणाङ्गुली प्रगृह्य
हस्तसंपुटं क्त्वा । यद्यप्येवमेव परिभाषितं तथापि लोके ऊर्ध्वावपि
पाणी संपुटौकृतौ क्रियेते । तस्मिन्वृत्त्यर्थं प्राञ्चाविति ।

११. नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति मन्त्रं पठन् गार्हपत्याह-
वनीयावीचेत ।

१२. उदग्च्छन्नेष वामाकाश इति पठेत् । आहृतिं नृवन्
दर्शयति नायं जपः । अतश्च पित्र्यायामनुत्सर्गः ।

१३. विश्वे देवा इति यद्यपि सूक्तादिस्तथाप्येकां प्रतीया-
दन्यचेति वचनादेका । तदद्य वाचः प्रथमं मसीय । नमो मसृश्वो
नमो अर्भकेभ्यः । अत्र प्रथमोत्तमयोर्न त्रिर्वचनम् । न चैकस्वर्थम् ।
अन्यत्र जपेभ्य इति (१.१.१८) वचनात् ।

१४. 'अवसायेत्यत्रावाच्यम् उत्तरचोपांशुत्ववचनमुच्चैर्होपांशु
त्वयोः' मंततासंभवादिति चेत् । न । सर्वापांशुत्वसंभवो ऽस्ति ।

१ A C जान्वात् । २ A एतदेव दग्मं । ३ A inserts into the text of
the Sūtra after होचं the following words नं । जुगादापनादि मन्त्रेति ह्ये
भाष्यकारेषुपदिष्टादौ कतुरत्नमासाकारैशोप्याव इतः जुगादापनत्वादित्येकः । ४ A
•शुत्ववचनादुच्चैर्होपांशुत्ववचनत्वयोः ।

तत्र संधानं मा भूदित्युच्यते अथसाधेति । अथ द्वियजमानके बज्र-
यजमानके च ऊहः प्राप्नोति । स उच्यते । साधु वां यजमानौ
देवता । साधु वो यजमाना देवता । पित्र्यार्थां च । अग्निः कथ्यवाहनो
होता^१ वेत्सग्निः कथ्यवाहनो होत्रं^२ वेत्सु प्राविचं साधु ते यजमान
देवता ।

१५. अनुस्रैरित्यर्थः । अत्रापि द्वियजमानके । यावद्ग्नं होता-
रमवृषायाम् । बज्रयजमानके । ये ऽग्निं होतारमवृषध्वं । पित्र्या-
याम् । यो ऽग्निं कथ्यवाहनं होतारमवृषाः । एवमूहः कर्तव्यः ।

१६. द्रवततौमित्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युः स्रुचौ ग्राहयित्वा
ततः पञ्च प्रयाजान्यजति । स्रुचावादाप्येति वचनं स्रुगादापनसंज्ञा-
र्थम् । स्रुचाविति द्विवचनं विवक्षितम् । अत एकस्रुक्ते नायं मन्त्रः ।
वरुणप्रघासेषु स्रुग्बज्रत्वे ऽपि भवति । उत्तरस्यां वेदौ होतकर्मैति
(३.१४.१५) वचनात् । अत एवाध्वर्युपदस्थानूहः । आदाप्येति
स्रुचा निर्देशो ऽङ्गाङ्गिसंबन्धज्ञापनार्थम् । अतः प्रयाजानुयाजान्वा
परिहाप्येत्येवमादौ (८.२५.२) नायं भवति । ईक्षामसै देवानिति
पित्र्यायामनूहः । सर्वत्रास्यार्थस्याविशेषात् । तथा^० च ग्रतपथे ।
मनुष्या वा ईलेन्याः पितरो^० नमस्या देवा यज्ञिया इति । पञ्चेति
कर्मभेदार्थम् । अतः प्रयाजानामन्तरालेषु होतुर्न वाग्धमः । द्विगो-
चस्यापि पञ्चैव न षट् । प्रयाजानिति शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । पञ्च
यजति इति नियमान् । द्विगोचस्य समस्य यागः । स्यातासुभे
वाश्विनृयाज्याधर्मः श्रुतेरिति दर्शनात् ।

१ U om. होता । २ U om. चीषं ।

७.

१. समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्विद्यन्वया च इह्यते
 स प्रथमः प्रयाजः । अग्निष्याः प्रयाजाः । मौषीकस्याग्निः । प्रया-
 जाम्ने अनुयाजांसु केवलानिति सिङ्गान् । अतस्य नाहवनीषः ।
 तेनाहवनीषविकारे ऽप्यग्निपदस्यानूहः । ननु होढविशिष्टोऽग्निः
 खिष्टकृत् । कथमेतत् ज्ञायते । अथ यद्ग्नं होचायावाहयति
 खिष्टकृतं तदावाहयति तथा नाग्निं होचादित्याह पशवो वै
 प्रयाजा रुद्रः खिष्टकृदिति श्रुतेः (कौ० ब्रा० २. २. ४) । अयं च
 मौषीको होढविशिष्टः । होचादहं वरुण विभ्यदायमिति सिङ्गान् ।
 ततः पित्र्यायां कथ्यवाहनेत्यूहः प्राप्नोति । उच्यते । अन्य एव
 कथ्यवाहने ऽग्निर्न मौषीकः । कथं ज्ञायते । मन्त्रवर्णान् । यो
 अग्निः क्रव्यात्पुविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातषेदसम् । तं
 हरामि पितृयज्ञाय देवमिति तस्माद्भूपदेशादन्यः कथवाहनः ।
 अतः पितृयायामनूहः । प्रथमग्रहणस्य प्रयोजनमुच्यते । इति प्रथा-
 जयाज्या (१. ७. ६) इत्यचेतिकरणः प्रकारार्थः । एवंप्रकाराः
 प्रयाजयाज्या इति । किमेवं सिध्यति । उच्यते । केषांचिदध्वर्युषां
 मिचविन्दा दग्धप्रयाजा । तच्च त्वष्टा अनिद्यतस्त्रानः । तस्य प्राचम्बं
 मा भूदिति प्रथमवचनम् ।

२. तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्ननया^१ द्वितीयः प्रयाजः । द्वितीय
 इत्यस्यति षड्विधादीनामयं सोत्तरस्य विकल्पेन ।

३. नराग्रंशो अग्न आज्यस्य वेत्ननया याज्यया द्वितीयः प्रयाजो

^१ A ins. द्वितीयया ।

भवति । वसिष्ठादीनाम् । अत्रापि द्वितीय इत्यनुच्यमाने पूर्वेषु
सह विकल्पः स्यात् । वसिष्ठशुनकानां नराग्रंशो ऽचीणां चैक इति
कात्यायनवचनात् । अचीणां नराग्रंशो विकल्पः । तेः सह समाशो
वध्नानां विकल्पार्थः । कण्डानां तनूनपाक्षराग्रंसावुभौ पक्षेते ।
तत्र पक्षे समुच्चयः । पक्ष ऽन्यतरेण प्रयोगः । तथैव संकृतीनामपि
यथा स्यादेवमर्थः समासः । राजन्यानामसमासात्पूर्वेषां समासे तुल्य-
धर्मता सिद्धा । अत्रस्य यथोक्तो ऽर्थः ।

४. इत्थो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्येतया याज्यया तृतीयः प्रयाजो
भवति । येषां तनूनपाक्षराग्रंसावुभावाच्चातौ तेषामुभयोर्भिन्ना-
भिन्नयोः पाठशामान्यात् प्रयोग आग्रशुनो^१ । तन्निवृत्त्यर्थं तृतीय-
वचनम् ।

५. वर्धिरग्न आज्यस्य वेलित्यनया याज्यया चतुर्थः प्रयाजो
भवति । चतुर्थ इति मन्थवहाराय मंत्रा । वक्ष्यति । चतुर्थ्यान्तमा-
वन्तरेण चत्वार (३.१३.१८.) इति । तत्रास्य पक्षणं यथा
स्यात् ।

६. स्नाहाम्निमित्येवमादिकया याज्यया उत्तमः प्रयाजः ।
कवस्था तु देवतापदानां चोदणोपदेशात् । अग्नेर्होतुः स्नस्य च
महिषो निगमप्रतिषेधार्थं^२ व्यवहप्रतिषेधार्थं च^३ दण्डकपाठः ।
आवाहनदृष्टत्वात्प्राप्नोति^४ । अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति वचनात्
(१.१६.२) । इति प्रयाजयाज्याः । इतिशब्दः प्रकारे । ततो

१ A-B C आग्रशुनो । २ A निगम B निगम C निगमम् । ३ B आवाहने
•प्राप्तिः ।

मिषविन्द्यायां त्वष्टा अग्न आज्यस्य वेतु इति नवमो दशमो वा
शाखान्तरात् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य
व्यन्विति द्वैक आहुः । अस्य प्रतिषेधार्थं इति प्रयाजयाज्या इति
नियमवचनम् ।

८.

१. अग्निष्टृचाणि जङ्गन्तु त्वं सोमासि सत्यतिरित्येतावाज्यभागौ
पौर्णमास्यां भवतः । अथ यत्पौर्णमास्यां वार्षग्नवाज्यभागौ भवत
(कौ० ब्रा० ३.५.) इति श्रुतेः । ऋगुद्देशेनाज्यभागसंज्ञा । ततः श्रूय-
माणं प्रकृतं नामधेयमन्यस्मिद्भ्ये प्रकृतं निवर्तयतीति (८.१.३)
सङ्गनावाज्यभागौ इत्येवमाद्युच्यमाने ऋचोरेव निवृत्तिर्भवति ।
यद्यपि सामान्यान्त्रियम् (१.१.६.१८) इति सिध्यति तथाप्येवं
सति प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । वार्षग्नवितीयमनुगता संज्ञा । ततः
सार्वकामिक्यां केषाञ्चिदेव तावन्वावाज्यभागौ भवतः । पाप्मो-
पघाते सति कामो लभ्यते । अभिचारे च । तत्र हन्तेरर्थवत्त्वात् ।
शुद्धार्थायामिष्टौ च । तत्रापि पाप्मा वै वृत्तो यो भूतेर्वारथिला
तिष्ठति कक्षाणात्कर्मणः साधोरिति श्रुतेः^१ ।

अभिग्रस्तो मृषा हृष्टं चरेदाग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत पुरोस्ताग्रं वायथ्यं पशुमेव च ॥

इत्येवमादौ शुद्ध्यर्थं वार्षग्नौ भवतः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ।

१ B insert* इति after आहुः Cf. कौ० ब्रा० ३.५ । १ A * चिदेनावाज्यभागौ ।
२ अथपचन० ११. १. ५. ० ।

१. अग्निः प्रज्ञेन मन्थना सोम गीर्भिद्वा वयमित्येतावमावा-
स्त्रायाम् । आर्मावास्ये कर्मणि । वृधन्वन्ताविति संव्यवहारार्थं
संज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा च । तत चयिण एते एव । पुरोनुवाक्यपक्षं
च 'न' कृतं याज्यासंनिधिसिद्धेः ।

२. आग्नेयसौम्ययोर्यथासङ्घेन ।

४. अग्निमूर्धा दिवः ककुदित्याग्नेयस्य पुरोलाशस्य पुरोनु-
वाक्या । अग्नेरिति नोक्तं पुरोलाशस्यैवैतौ यथा स्थाताम् । ततो
इविर्यज्ञोभेषु पुरोलाशानामेवैते भवतः । पशुषु तु विपर्यासः
कर्तव्यो यातयामत्वदोषात् ।

५. भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता एषा याज्या । आग्नेयस्येति वर्तते ।

६. अग्नीषोमाविमं सु मे एषा उपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या
भवति । यथा पूर्वच तद्धितेन निर्देशस्तथेह^१ न कृत उपांशुयाज-
सोदनायामेव भावार्थम् ।

७. उपांशुयाजस्य जुषाणावित्येवमादिका याज्या ।

८. इदं विष्णुर्वि चक्रमे पुरोनुवाक्या । वषट् ते विष्णवाश्च
आ कृणोमीति याज्या । वैष्णवस्योपांशुयाजस्य । तद्धितनिर्देशो
नियमार्थं इत्युक्तम् । अत्र पुरोनुवाक्या याज्येति नोक्तम् । पूर्वच
द्विकृतं पारिभाषिकमिति न्यायः सिद्धः । अतः प्रतीकघट्टणं
याज्यापुरोनुवाक्यानामिति (१.१७.१) अविशेषं सत्यपि पूर्वां
पुरोनुवाक्या ततो याज्या ।

९. वैष्णवस्येति वर्तते । जुषाणो वा निगदी वैष्णवस्य याज्या-

त्वेन भवति । कथमेतत् ज्ञायते याज्यात्वेन भवतीति । नम्यं
विकल्पः पूर्वेण याज्यानुवाक्याद्युगलेन युक्तः । 'नेत्युच्यते' एक-
त्वाग्निगदस्य याज्यात्वेन च दृष्टत्वात् याज्यात्ममध्यवसीयते । जुषाणो
विष्णुराज्यस्य हविषो वेत्तित्येवं प्रयोगः सामर्थ्यात् ।

१०. अग्नीषोमा सवेदसा पुरोनुवाक्या । युवमेतानि दिवि
रोचनानीति याज्या । कस्य । अग्नीषोमीयस्य पुरोलाशस्य । पुरो-
लाशस्तद्धितवाच्यस्तस्य शीर्षं प्रयोजनम् ।

११. इन्द्राग्नी अवसा गतं पुरोनुवाक्या । प्र चर्षणिभ्यः घृतना
हवेषु याज्या । तद्धितनिर्देशः पुरोलाशाभिधायी उक्तप्रयोजनः ।

१२. एन्द्र सानसिं रयिं पुरोनुवाक्या । प्र ससाहिषे पुरुङ्गत
ग्रचून् याज्या । इति सांनान्यस्य । सांनान्यस्येति वक्तुं नियमार्थम् ।
अतो नान्यस्येन्द्रस्य^१ हविषः ।

१३. मह्यं इन्द्रो य अजसा मह्यं इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा
इत्येते याज्यानुवाक्ये माहेन्द्रस्य सांनान्यस्य ।

१४. इन्द्रं वो विश्वतस्परि पुरोनुवाक्या । मादथस्य हरि-
भिर्भ्यं त इन्द्रेति याज्या । एते याज्यानुवाक्ये इन्द्रस्य न माहेन्द्रस्य ।
किंविशिष्टस्येन्द्रस्य । अप्रतिनिधिः । कौदृशः प्रतिनिधिः कौदृशो
वाप्रतिनिधिः । उच्यते । यः कस्यचित् स्थाने सादृश्येन भवति स
प्रतिनिधिरित्युच्यते । तद्यथा । अथमेवामावास्यायामिन्द्रस्यन्द्रमवः
प्रतिनिधिः । कथमेतत् ज्ञायते । इन्द्रस्यन्द्रप्रतिनिधिरिति

श्रुत्यर्थवादात् । अथ यदमावास्यायामिन्द्रं यजत्येतज्ज्योतिर्वा
 चनावास्या न च्छन्नं चन्द्रो दृश्यत (कौ० ब्र० ३. ६) इति । किमेतेन
 सूत्रेण सिद्धम् । अहः सांनाय्यास्ताभे सायंदोहस्थाने वा पुरोस्ताग्र
 इत्येवमादौ एन्द्रं सानसिं रथिं प्र मसाहिष इति याज्यापुरोनु-
 वाक्ये सिद्धे भवतः । कथं नामाप्तुतः । सांनाय्यास्येति नियमात् ।
 अतो ऽप्रतिनिधेरिति देवताविशेषणत्वाद्दैन्द्रं पञ्चगरावमोदनं निर्व-
 पेत्पुरोस्ताग्रं वेति भेदेनायुपपातान्प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं^१ वेति ।
 यथास्तु तथास्तु । एन्द्रं सानसिं प्र मसाहिष इत्येते^२ भवतः ।
 ननु दृष्टचन्द्रार्था प्रतिनिधिकार्याभावात् नैते प्राप्तुतः । उच्यते ।
 सांनाय्यस्येति वचनाद्भवत्यत इति । अमावास्याव्यतिरेकेणैन्द्रस्य हविषः
 सांनाय्यवर्जितस्य इन्द्रं वो विद्यतो मादयस्य हरिभिरित्येते
 याज्यानुवाक्ये भवतः । मन्त्रविषये तु यः कात्यायनपठित एन्द्रः
 पञ्चगराव ओदनो वा^३ तस्यामावास्यायामपौन्द्रं वो विद्यतो
 मादयस्य हरिभिरिति^४ । तच्च हि प्रत्यासंभवात् । ऐन्द्रं पञ्च-
 गरावमोदनं निर्वपेत्पुरोस्ताग्रं वा यद्योदनौयन्ति यद्यपूपीयन्तीति
 श्रुतेः (कात्या० ११. २. १२) । यदि यजमाना वैभुक्षया ओदन-
 मिच्छन्ति यदि पुरोस्ताग्रमिच्छन्ति तत ऐन्द्रः पञ्चगराव ओदनो
 वा^५ । अतो ऽयं न चन्द्रप्रतिनिधिः ।

१ कात्या० १५. ३. १-५ । २ B adds तु । ३ B in marg पुरोस्ताग्रो वा ।
 ४ B रते । ५ B adds पुरोस्ताग्रो वा ।

६.

१. पिप्रौहि देवाँ उग्रन्ती यविष्ठ एषा खिष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति । पुरोनुवाक्याग्रहणं निगदव्यपेतत्वादृचः संदेहव्युदासार्थम् ।

२. अत्र प्रयोगः । ये यजामहे ऽग्निं खिष्टकृतमिति । किं कारणम् । अथ यदग्निं खिष्टकृतमन्नतो यजतीति श्रुतेः । प्रेषे च तथा दृष्टम् । होता यच्चदग्निं खिष्टकृतमिति । तथा च संप्रैषः । अयालग्निरिति पदद्वयस्यार्थः दृष्टवानग्निर्वक्ष्यमाणा देवताः खिष्टकृतमिधानं चैतत् । कुतः । एष ह वै देवेभ्यो हविः प्रयच्छतीति श्रुतेः । अतश्च खिष्टकृद्विकार ऊहः । तद्यथा पित्र्यायाम् । ये स्वधामहे ऽग्निं कव्यवाहनमयालग्निः कव्यवाहन इति । अवसाननियमार्था दण्डकपाठः । तद्भैके देवतां पूर्वा कुर्वन्धयाङ्गारादिति । तद्व्युदासार्थश्च दण्डकपाठः । अनुयाजवदप्रयाजमुदयनीयं तैत्तिरीयाणाम्^१ । अतश्च तेषामुदयनीये प्रयाजा न सन्ति । अनुयाजास्तु विद्यन्ते । तत्र भविष्यत्सप्यनुयाजेषु अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानीत्येवमेव प्रयोगः । अयालिति लुङ्शब्दसि कालत्रये ऽपि विधानात् । अग्नेः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया धामानीति । पित्र्यायामूहः । जातवेदी इति गुणपदं वरुणस्यापि तुल्यम् । अतश्चावभृथे ऽयूहः । ये यजामहे ऽग्नीवरुणावयाष्टामग्नीवरुणावग्नेः प्रिया धामान्ययाष्टां सोमस्य प्रिया धामान्ययाष्टां वरुणस्य प्रिया धामान्ययाष्टां देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि

१ B adds कसे ।

यत्ततामग्नीवरुणयोर्होचोः प्रिया धामानि यत्ततां स्वं महिमान-
मायजतामेज्या * इषः ह्यणुतां तावध्वरौ जातवेदसौ जुषेतां
हविरित्यूह; । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः एषा सद्य निग-
द्वेन याज्या ।

२. वषट्कृत्येति क्वाप्रत्ययो ऽङ्गार्थतां स्विष्टकृतो ज्ञापयितुम् ।
अतो ऽन्यत्रापि यच्चयच्च स्विष्टकृदर्थवादस्तत्रतच्च वषट्कृत्योपस्यर्जनम-
पाम् । अप उपस्यृशेत्यन्वयदृष्टत्वात् । अथ यदप उपस्यृशति
ग्रान्तिर्वै भेषजमापः ग्रान्तिरेवैषा भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत (कौ०
ब० २. ६.) इति श्रुतेः ।

१०.

१. इलोपज्ञानं करिष्यतः । भाविनीलोपज्ञान इत्यर्थः । पाणे-
र्दक्षिणस्य या प्रदेशिनी अङ्गुष्ठादनन्तराङ्गुलिस्तस्यां प्रदेशिन्याम-
नक्ति स्रचयत्यध्वर्युः^१ ।

२. उत्तमे च पर्वणि मध्यमे च । तस्या एव प्रदेशिन्या
द्वे स्थाने अध्वर्युणाभ्यक्ते । तथोर्यत्पूर्वं तद्वाचस्पतिना ते ऊतस्य प्रात्रा-
मीषे प्राणायेत्यनेन^२ मन्त्रेणाध्वरौष्ठे निलिष्येत् । यद्वितीयमघ्नं
तन्मनसस्पतिना ते ऊतस्य प्रात्राम्यूर्ज उदानायेत्युत्तरौष्ठे निलिष्येत् ।
आध्वर्यवस्थाङ्गुलिपर्वान्नस्योपदेशो निराकाङ्क्षार्थः ।

१ C प्र० A प्रसास्यत् । २ B प्राणायति पूर्वमघ्नमध्वरौष्ठे ।

३. अपामुपस्पर्शनं कृत्वा ततो ऽन्यत् । शाखान्तर एवमेव विहितत्वात् ।

४. दक्षिणेन हस्तेन उत्तरेलां धारयन् । इलामुपङ्कयत इति संबन्धः । उत्तरेलायह्वणं ग्राह्यसंख्यवहारार्थम् । उत्तरेलां प्राशेत्येवमादिषूपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

५. धारयन्निलामुपङ्कयत इति संबन्धः । असंकुचिताङ्गुलिना दक्षिणेन पाणिना उत्तरेलां धारयति । मध्येनेलापात्रीम् । मध्येन ह्योद्वचमसं च पात्रो च संयच्छतीति सोमे दर्शनात् ।

६. क्रमार्थं वचनम् । हस्तेन चत्वार्यवदानान्यध्वर्युर्ददाति । पञ्चमं होता स्वयं गृह्णीयात् ।

७. अपिलेलामुपङ्कयत इति संबन्धः । स्वयमित्यथोपयुज्यते । आत्मनो मुखसंमितां हृदयसंमितां वा । न यजमानस्य । धारयन् किं करोतीत्यत आह ।

११.

१. उपङ्कतं हृदित्येवमादिकं अपं अपिलेलामुपङ्कयते । अपिलेति वचनादुपांशुप्रयोगः । अनैकमर्थं च ।

१२.

१. इलोपङ्कतेत्येवमादिस्तस्मिन्नुपङ्कत^१ इत्येवमन्तो निग्द इलो-पङ्कानसंज्ञानोपङ्कानं कृत्वा ।

२. अग्निरमिसां जिघ्रेत् ।

३. अग्निरिसं इलामथे इलोपज्ञानसंज्ञकस्य निगदस्य^१ मध्ये चतुरवानिति उच्छ्रसिति । तत्र मैत्रावरुणौति प्रथम उच्छ्रासो गिराकाङ्क्षत्वात्^२ । वर्धामिति द्वितीय उच्छ्रासः । पुषे इति तृतीयः । अग्ने चतुर्थः ।

४. यदा इलामथे चतुरवाननं तदा ब्रह्म देवकृतमुपकृतमिति द्वितीयः । यज्ञपतिगृहस्थानेकयजमानके ऽथनहो देवताभिधानमिति संदेहात् । उपकृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके । उपकृता इमे यजमाना इति बहुयजमानके । सर्वस्वार (१५. १०. १) उत्तरस्यां देवयज्यायामित्यस्यानुत्सर्गः^३ । अस्त्रियज्ञे तु दीक्षणीयापुरुषसंस्काराग्नीर्वर्जमिति कात्यायनवचनात्सर्वाग्निषामभावः (२५. १२. ४३) । अपरे पुनः ^४ऋतुवैगुण्यभयाद्ययोगमिच्छन्ति ।

५. इलामौत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरेणां संप्राप्य भक्षयित्वात्तर्पः । क्रमार्थः क्वाप्रत्ययः ।

६. इतरा या पात्र्यामसि तां यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्राश्रन्ति । यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रश्चेति वाजिने पत्रिणाः । पक्षैव । न मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता वा १ प्राश्रेत्यनुवर्तमाने पुनर्वचनं मन्त्रप्रतिषेधार्थम् ।

७. भक्षणानन्तरं तावद्वाग्यमो होतुर्यावन्मार्जनं न^५ कृतम् ।

ब्रह्मयजमानात्तथोक्तन्यत एव वाग्यमः सिद्धः ।

१ B om. निगदस्य । २ A ins ब्रह्म देवकृतमुपकृत इति द्वितीय and alters द्वितीयः । तृतीयः to तृतीयः । चतुर्थः resp. । ३ A •सोत्सर्गः । ४ C ऋतु• । ५ B C (orig) om. न ।

८. इदमाप प्र वहतेत्यादिना त्वेन यथान्नाथपठितेनोपांशु-
प्रयोगेण मार्जयन्त इलाभचयितारः । इलाङ्गत्वाभ्यार्जनस्य । •मार्जनं
सूर्धन्यवसेको गृह्णोक्तत्वात् । अङ्गिष्व मार्जनं शान्तिर्वै भेषजमाप
इति लिङ्गात् । अन्तर्वेद्यवस्थिते पवित्राभ्यां संयुक्ते पात्रे । पवित्र-
वतीति मत्पुनिर्देशाद्ग्राह्यभूते पवित्रे । अतस्तदभावे ऽपि पत्नी-
संयाजनेषु मार्जनम् ।

९. कृते मार्जने पवित्रप्रतिपत्त्यनन्तरमध्वर्योभागपरिहरणं स्वश्रु-
तिविहितम् । तदस्माकमवधिलेनोपदिष्टम् । यजमानभागस्याप्यत्र
परिहरणमस्येव । न तु प्रोषिते । ब्रह्मणस्तु सर्वदा भवतीति सर्वत्र
निर्दिष्टम्^१ । एतस्मिन्नावधिव्याहार्यमङ्गकमोदनं दक्षिणाग्निपक्वाह-
रन्ति । बह्वचनमविवचितम् । अवधिलेनोद्दिश्यमानत्वात् ।

१०. यास्वपीष्टिषु भागपरिहरणं अन्वाहार्यहरणं च नास्ति
तास्वप्येष एव दक्षिणाकालः । सर्वामामिष्टीनामिति वचनात् । न तु
पग्नौ सत्यपि भागपरिहरणे ।

११. आदिष्टदक्षिणास्ववाहार्यो न भवति । आदिष्टदक्षिणा
आपयणमिचविन्दाप्रभृतयः ।

१२. एषा त इत्येवमादिना गन्त्रेण समिधमाग्नीध्रप्रक्षिप्तं
होतानुमन्त्रयते । अनेकस्वर्यमुपांशु च प्रयोगः । अथ यत्समिधमनु-
मन्त्रयत इभस्य वा एषैकातिगिष्टा भवति । तस्मादेनामनुस्मृतौतीति
(कौ० ब्र० ३. ७) श्रुतेः । यदौभानुवचने ऊहस्ततो ऽत्रापि ।

१ A C (see h) वचनान् instead of लिङ्गात् । १ A C om परि । २ B
सवच भवतीति नि० C has सवेदा in marg ।

स उच्यते । एते वामग्री समिधौ ताभ्यां वर्धेद्यां वा च प्यायेथाम् ।
अनुमन्थ्येति क्त्वाप्रत्ययो ऽनुयाजाङ्गप्रज्ञापनार्थः ।

१३. त्रीननुयाजसंज्ञकान्वक्ष्यमाणान्यजति याज्याधर्मण पठति ।
त्रिघहणं कर्मत्रयप्रदर्शनार्थम्^१ । अनुयाजानिति शास्त्रसंबन्धवहारार्थम् ।

१३.

१. अयं प्रथमो ऽनुयाजः ।
२. अयं द्वितीयः ।
३. विरम्येत्यर्थः ।
४. इति एता एव^२ सर्वत्र । ततः पित्यावभृथयोरनूहः । न च
तनूनपाद्याजिनो विकार इतीतिकरणस्य^३ नियमार्थत्वात् ।

१४.

१. अध्वर्युणा सूक्ता ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदेन संप्रेषितो वक्ष्य-
माणं सूक्त्वाकमाहेति वाक्यशेषः । ननु संप्रेषितो ऽन्वाहेति परि-
भाषितमेव । सत्यम् । निमित्तार्थस्तु संप्रैषपाठः । सामिधेनीसंप्रैषवत् ।
वक्ष्यति । अप्रमत्तदेवते दुष्टे नाटन्तिरस्ति हैचस्य । तथा नाटन्तिः
प्रक्तदोषे ऽस्ति । अत्र हैचाटन्तिप्रतिषेधे ऽपि^४ संप्रैष आटन्तिर्निमित्तं
भवति । ततः संप्रैषवशादाटन्तिर्भवति ।

२. अग्रे त्वं सूक्त्वागसीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरमेत् ।

१ Com वय । २ A एतादृश । ३ A विकार इतिक० । ४ C in इति ।

१. यजमान द्यावापृथिवी स्तामित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा
विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

४. अभयं कृतावित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

५. तथोराविदीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्त-
रम् ।

६. अचने ऽथवसानं ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७. हविरजुषतेति हविःशब्दः प्रायेण प्रधानवाची दृष्टः । तदा-
शङ्क्या उदर्कस्यापि पाठः । अग्निरिदमिति च केषांचित् । तन्निवृत्त्यर्थं
च दण्डकपाठः । स्वस्य च महिष्यः प्रतिषेधार्थम् ।

८. प्रधानहविर्निगमनम् । उक्तं दण्डकपाठप्रयोजनम् ।

९. अक्रातामित्यन्यथापि । द्विदेवत्य एवमेव यथा स्यादिति
सकलपाठः । ननु कौटुशो ऽन्यथा प्राप्नोति । उच्यते । अक्राताता-
मिति । किं कारणम् । जहस्याच्छान्दसस्मरणात् । अक्रातामिति
तु च्छान्दसम् ।

१०. यथेष्टं व्यवस्था ।

११. पूर्ववद्विचारः ।

१२. यथेष्टं व्यवस्था ।

१३. यथेष्टं व्यवस्था ।

१४. अत्रापि अक्रतेत्येवमेव बद्धदेवते नियमो^१ यथा स्यात् ।
अक्रषतेति साक्षणिको मा भूदिति सानुषङ्गः पाठः ।

१५. खिष्टकृत्विगमनमेतत् । अतश्च पित्र्यायामूहः । अग्निः
कथ्यवाहनो होत्रेण हविरजुषतावीरुधत महो व्यायो ऽकृतेति ।

१६. अत्राप्यवसानं कश्चिन्नामधेयग्रहणात् ।

• १७. असौअसौ इति एवं प्रथमया विभक्त्या युक्ते नामनी
यजमानस्य । न होतुः । अभिव्याहृत्य । अभौतिवचनाङ्गोपनाम-
नेन । विस्यष्टं निरवकाशम् । तथा च श्रुतिः । उच्चैर्गृहीयाथ-
द्याचार्यः स्यात् इति । नामनी इति शाखान्तरात् । अथाव-
साविति वीष्पानिर्देशः प्रथमानिर्देशस्य समासप्रतिषेधार्थं पृथगव-
सानार्थं च । ननु कतमे द्वे नामनी । उच्चैर्गृहीयादिति वचनादुप-
नामकस्याप्राप्तिरेव । गुह्यनाम्नोऽपि । तदस्य पिता माता च विद्या-
तामिति नियमादिहाप्राप्तिः । नामकरणे पूर्वं तु दैवतं सर्वत्रेति^१
तुग्रन्थप्रयोगात् । सर्वत्रेति वचनादिह नक्षत्रदेवताश्रयं पूर्वं व्याव-
हारिकमुत्तरम् ।

१८. अभिव्याहृत्येति क्त्वाप्रत्ययदर्शनात् द्वितीयेन नाम्ना
उत्तरां देवथज्यामित्येवमादेर्निगदस्वण्डस्य संधानम् । अथ पक्षा-
ग्निषो वदतीति वचनात्पक्षाग्निषः पठित्वावसानम् ।

१९. अवसानमत्र वाक्यपरिसमाप्तेः । अत्र सूक्तवाक्ने ऽग्नि-
ग्रन्थो होदग्रन्थरहितः । ततश्चाहवनीय उच्यतः इति ग्रह्णा ।
संप्रवे तु दैव्या होतारा इति दर्शनात्खिष्टकृतो ऽभिधानमिति
ग्रह्णा । एतन्मयं सोदनासंदेहः । तस्मादेवामग्निप्रदानां विकारे-
व्ययनूहः ।

२०. एममित्यस्य पदस्य स्थाने न इति वा प्रचिपेत् ।

२१. इष्टं च वीतं चेत्यारभ्य नमो देवेभ्य इत्यवस्येत् । ननु संज्ञाकरणं विना कथमस्य शास्त्रे संव्यवहारः । खिष्टकृन्निगदे सूक्तवाके च (१.१६.१०.) अन्यत्र चाग्नीषोमीयासूक्तवाके नामग्रहणं (६.१.२४.) इत्यादिषु । उच्यते । संप्रैषोच्चारणसामर्थ्याद्यथा सामिधेनीनाम् । सूक्तवाकमन्त्राणामूह उच्यते । द्वियजमानके । ओमन्वती वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्ताम् । बङ्गयजमानके । ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्ताम् । अश्यामृधदिति ष्वधिर्धातुर्दिवादौ खादौ च पथते । ततश्चोदनासंदेहादनूहः । द्वियजमानके । आग्रासाते इमौ यजमानौ । बङ्गयजमानके । आग्रासत इमे यजमानाः । स्वयमपि सत्तादिषु यजमानस्य शौचं कुर्वतो ऽहं यजमान इति न भवति । खरिमान्यजमानानिति महाव्रते दर्शनात् । द्वियजमानके । अग्निशर्मप्रजापतिशर्माणौ । देवदत्तयज्ञदत्तावुत्तरां^१ देवयज्यामाग्रासाते भूयो हविष्करणाग्रासाते आयुराग्रासाते सुप्रजास्त्वमाग्रासाते दिव्यं धामाग्रासाते । यदनेरु हविषाग्रासाते तदश्वास्तां तदृथ्यास्तां तदाभ्यां देवारासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां पयमग्नेः परि मानुषाः । अथ बङ्गयजमानके । अग्निशर्मप्रजापतिशर्मसोमशर्माणो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रां^२ उत्तरां देवयज्यामाग्रासाते भूयो हविष्करणाग्रासाते आयुराग्रासाते सुप्रजास्त्वमाग्रासाते दिव्यं धामाग्रासन्ते । यदनेन

१ A °हनशर्माषो । २ A °मित्रशर्माष ।

हविषाग्रासते तदश्वासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्यो वनुतां वथमग्नेः परि मानुषाः ।

२२. स्त्रीर्षे बर्हिषि अञ्जलिमुभयद्वस्तसंयोगं निधायारवस्त्राय
अपति नम उपेत्यन्तं मन्त्रम् । अथ बर्हिषि प्राञ्जमञ्जलिं निधाय
अपति नम उपेत्येति श्रुतेः ।

२३. ग्रंथो ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदस्वण्डेन संप्रेषितो ऽध्वर्युणा होता
तच्छंयोराट्टणीमह इत्येतामृषमुक्त्रोपस्पृशेत् । परिभाषिते ऽपि संप्रे-
षवशात्कथं नाम होत्राट्टत्तिः स्यात्^१ । ग्रंथोर्वाक इति शास्त्रसंख्य-
हारार्थं संज्ञाकरणम् । पुरा ग्रंथोर्वाकात् ग्रंथन्ता वेत्येवमाद्यर्थम् ।
उक्त्रोपस्पृशेति क्वाप्रत्ययः ग्रंथोर्वाकस्योपस्पृशणमङ्गमित्येतस्य ज्ञाप-
नार्थम् ।

२४. अग्निर्होता वेत्तित्यादि सृगादापनम् । तत आरभ्य
मन्त्र्या वाचा तावद्यावदन्तम आश्वभाग इष्टः । जपानामयं नियमो
न भवत्यप्रान्नत्वात् । अग्निमन्थन एषवामाकाशादीनामनियमः प्राक्
सृगादापनात् ।

२५. प्रधानयागादारभ्य परं मध्यमया मध्यजेन स्थानेन ।

२६. अनुयाजेभ्य आरभ्य उत्तमया वाचा उत्तमेन स्थानेन ।
अनुयाजप्रसवस्त्रानुयाजाङ्गत्वादुच्चैः ।

१ A ins. इति पुनर्वचनम् ।

१५.

१. उपांशु मृदुना शब्देन पत्नीसंयाजसंज्ञकैर्थागैश्चरन्ति पत्न्या-
ग्रीभ्राध्वर्यवः । होतुरपि तद्देशगमनं तथैव च क्रियेत्येवमर्थमिद-
मुक्तम् ।

२. शोमाद्याश्चतस्रो देवता यजति । ते वै चत्वारो भव-
न्मौति श्रुतेः ।

३. राका च सिनीवाली च राकासिनीवाल्मी द्वे देवते ।
उभयपदार्थप्रधानत्वाद्बृहस्पत्यः । प्रजाकामस्येति प्रजोत्पत्तिमिच्छतो
यजमानस्य । ननु षष्ठीनिर्देशः किमर्थम् । उच्यते । यजतीति
पूर्वसूत्रे परस्मैपदनिर्देशाद्भोतुर्थजमानार्थं प्रजामिच्छत इत्या-
शङ्कोताध्वर्युं मृतमिच्छन्निति यथा । पूर्वं गृहपतेरिति राका-
सिनीवाल्मीयोर्थागक्रमात् पाठक्रमश्च सर्वत्र विवक्षित इत्येतज्ज्ञायते ।
गृहपतिरित्येकदेशनिर्देश उपलक्षणत्वात् ।

४. यजतीत्युक्तम् । कथमित्याकाङ्क्षिते याज्यानुवाक्याः प्रती-
कग्रहणेन पठति । ताश्चैतां च्चो द्वादश षष्ठां यागानां प्रत्येकं
यथासङ्केन द्वे द्वे भवतः । सोमस्य याज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । आ-
प्यायस्य समेतु ते पुरोनुवाक्या सं ते धियांसि समु यन्तु वाजा इति
याज्या । आ थायस्य मदिक्तमेत्येषा न भवति । गायत्रीरहित-
त्वात् । अप्राथम्याच्च । एवमपि सति यावत्सोत्रे सकलपादपाठः ।
अनेनैव क्रमेण तत्र तिस्रो मा भवन्निति । ननु आप्थयितवती-
नामिति तत्रोक्तेः कथं संदेशः । आपोच्छिष्टीयाभिरिति वदाशङ्क्येत^१ ।

सोमाप्यायने तु सोम विश्वेभिर्गण्डुभिरिति लिङ्गात् सुतरामा-
 ग्रङ्क्षते० तस्मात्सकलपादपाठः । त्वष्टुर्याज्यानुवाक्यायुगलम् । इह
 त्वष्टारमयिद्यं पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमध पोषयिन् याज्या ।
 ननु तन्नस्तुरीपमद्भुतमिति प्रथमा । कस्मादतिक्रम्यते । उच्यते ।
 त्रिष्टुप् याज्या कर्तव्या । न च सा त्रिष्टुप् । यत्र पुनस्त्रिष्टुबपि
 पुरोनुवाक्यात्वेन विनियोक्तमिष्यते तत्र सकलपादपाठः संदेहव्यु-
 दासार्थः । तद्यथा । पिगङ्गरूपः सुभरो वयोधाः तन्नस्तुरीपमध
 पोषयिन् देवस्त्वष्टा भविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्या इति ।
 अग्नौषोमीयप्रकृतित्वात् त्वाहस्य तुभ्यप्रतीकत्वात् प्राथम्याच्च । तन्न-
 स्तुरीपमद्भुतमिति मा भृदिति सकलपादपाठः । एवं वैश्वामिचीणां
 पग्नौ यातयामन्वे वामिधी^१ प्रयुञ्जते । देवानां पत्नीनां याज्यापुरो-
 नुवाक्यायुगलम् । देवानां पत्नीरुगतीरवन्तु नः पुरोनुवाक्या । उत
 ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिति याज्या । यदि देवानां पत्नी राकामहं
 सिनीवासीति हृषा इत्युच्येत ततः पाठक्रमनियम^२ एवाङ्गीकृतः
 स्यात् । ततो देविकाहविःपु विपर्यामो न स्यात् । प्रत्येकं प्रतीक-
 यद्वहणाद्यत्र^३ यातयामदोष^४ उत्प्रेक्ष्यते तत्र^५ विपर्यासुः सिद्धो भवति ।
 राकाया याज्यानुवाक्यायुगलम् । राकामहं सुहवां सुष्टुती ऊवे
 पुरोनुवाक्या । 'यास्ते' राके सुमतयः सुपेगम इति याज्या ।
 सिनीवास्या याज्यानुवाक्यायुगलम् । सिनीवालि ष्टुष्टुते पुरोनु-

१ P. ins आत्मा । २ C. om नियम । ३ A यत्रयंत्र । ४ A श्यामल
 दोष । ५ A तत्रतत्र ।

वाक्या । या सुवाङ्मः स्वङ्गुरिरिति याज्या । अग्नेर्गृहपतेर्याज्यानु-
वाक्याद्युगलम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजा पुरोनुवाक्या ।
वयसु त्वा गृहपते जनानामिति याज्या । वयसु त्वा गृहपत इत्यत्र
इतिकरणो नियमार्थः । अत्रैवैता भवन्ति । अन्यथा^१ प्रथमोपद्रिष्ट-
त्वात् सर्वत्र प्राप्तयुः ।

५. यथा ह त्वदसवो गौर्यं चित् । एतामेव षड्च जपित्वा नान्य-
त्किञ्चित् तत इत्वासुपङ्कथते । इत्सोपङ्कतेत्येवमादिना निगदेन ।
अथ यदृचं जपति स्वस्ययनमेव तत् कुरुत इत्यर्थावादान्तरादर्शना-
देवैतावानेव जपो नोपङ्कतं वृहदिति ।

६. अत्र पत्नीसंयाजेलायां उपङ्कतो ऽयं यजमान इत्यस्य स्थाने
उपङ्कतेयं यजमानोति वा विकारो भवति । ननु यजमानशब्दो
ऽकारान्तस्ततो यजमाना एव प्राप्नोति । तद्यथा । पचमाना ब्राह्म-
णीति । स त्वम् । पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४. १. ४८)
वचनाद्यजमानोति भवति । तत ईकारं पठन् सूत्रकार एतज्ज्ञाप-
यति यजमानप्रयुक्तो याग इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
सत्त्वेषु मृते यजमाने न परिसमाप्तिः पत्नी जीवतीति क्त्वा ।
अतश्च नेदिष्ठिना सहेतरे यजमानाः परिसमापयन्ति । मृतभर्तृ-
कायास्तु तदन्तकर्म । ननु ये च यज्ञपतिं वर्धामित्यत्र कथं । उच्यते ।
विभाषा सपूर्वेषुत्येति (पा० ४, १, २ ४) । ईकारस्य पचे विधानादेवमपि
साधुः प्रयोगः । यथा ग्रामस्य पतिर्ब्राह्मणीति (पा० ४. १. २ २) ।
द्विपत्नीके । उपङ्कते इमे यजमान्यौ । बङ्गपत्नीके । उपङ्कता इमा

यजमान्यः । ननु प्रकृतावूहो न प्राप्नोति । उत्तरस्थां ततावूहन-
वचनान् । सत्यम्^१ । किं तु प्रकृतौ यथार्थानां^२ स नियमः । अथ-
यथार्थानां^३ तु प्रकृतौ विकृतौ च सर्वत्रोद्देशः कर्तव्यः । विकारग्रहणाच्च ।
अश्वमेधे दर्शपूर्णमासादिभिः संकृतास्तस्यो जाया उपकृता भवन्ति ।
तत्र संस्कारत्वादूहः । पत्नीः संगच्छेति च शाखान्तरे प्रेषपाठान्^४ ।

७. येयमनन्तरेणा एतदन्ताः पत्नीसंयाजाः । पत्नीसंयाजा
इत्यधिकारे पुनः पत्नीसंयाजा इति वचनं नियमार्थम् । तेन
इष्टौनामिष्टान्तत्वं उक्ते पूर्वा इत्या प्रत्येतस्या । उत्सृजन्तः कर्माणि
यन्तीति ज्ञापकम् ।

८. शंयोर्वाकः शंयुस्तदन्ताः पत्नीसंयाजा वा भवन्ति । अस्मि-
न्नपि पक्षे इत्या कर्तव्यैव । कुत एतत् । पूर्वविधानादित्यायाः ।

९. प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादित्येवमादिना मन्त्रेण
पत्नीसंग्रहं योक्तं गान्यत् । पत्नीसंयाजप्रकरणात्^५ । तद्विमुच्यति ।
वेदं विमुच्य पूर्वतरम् । ननु क्रियामन्त्रयोर्मध्ये वेदं विमुच्येति
किमर्थम् । उच्यते । साहचर्यार्थम् । अतश्च यत्र वेदविमोकप्रति-
षेधस्तत्र योक्तविमोकप्रतिषेधोऽपि भवति । तद्यथा । द्वीषणीया-
प्रभृत्यानुबन्ध्यायाः संस्थानान्च वेदे पत्नीं (८. १२. ९) वाचयती-
त्येवमादिषु योक्तविमोकप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

१०. अस्त्रिभयहस्तमंगिवेशः । तस्मिन्नस्त्रिभौ पत्नीसक्ते योक्तं
वेदं च विमुक्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति । पत्न्याः मंगिधानाभावे

१ * A प्रकृतौ यथार्थानां समवेतार्थानां तु स नियमः । २ A यथाथार्थानां ।
(sec. li.) adds यथार्थानाम् । ३ C प्रेषाभावात् । ४ A ० याजा इति करवात् ।

अनालम्बुकले वा तद्देशे । तदा च न मन्त्रः^१ । कुत एतत् । अग्नि-
होत्रहोत्रे अञ्जलौ च पत्न्याः सं त्वा सृजामि प्रजया धनेनेत्यञ्ज-
लाविति (२. १०. ५) यत्नात् । पत्न्यनेकले ऽप्येकस्याः^२ परार्थ-
त्वात् । संभवे सति एवरूपाणि क्रत्वर्थानि ज्येष्ठा पत्नीति^३ । कुनः ।
सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा इति^४ स्मरणात् ।

११. अग्निः परिषिञ्चन्निति वचनात्सर्वत्र परिषेको ऽनिर्दिष्ट-
द्रव्यको ऽग्निः कर्तव्यः । अश्वघट्टं सर्वत्र भवतीति । वेदयोक्त्रे इति
यदि नोच्येत वेदस्यैव केवलस्य स्यात् । अनन्तरत्वात् । जपतीति
वचनादुपांशुप्रयोगः । अनैकस्वर्थं च ।

१२. एवमन्तं मन्त्रं वेदयोक्त्रे परिषिञ्चन्नेत् ।

१२. घृतवन्नं कुलायिनमित्येवमादिकं मन्त्रं वेदे अञ्जलौ
स्थिते ऽपनीय योक्त्रं होता पत्नीं वाचयति । भाणयतीत्यर्थः । शकौ
सत्यामर्धर्चमर्धर्चं भाणयेत् । अर्धर्चन्यायाश्चर्च इति वचनात् । अशकौ
तु यथाकथंचित् । वाचनस्य प्राधान्यात् ।

१४. सा पत्नी तृणानि वेदादुत्कृष्य अन्तरेण मध्य ऊरू न्यस्यत
इति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूहोरित्यात्मनेपदम्^५ । न्यस्यत
इति । कर्षभिप्रायेण क्रियाफलार्थं वा † ततश्चानेका अपि कुर्युः ।

१५. तन्तुः तम्बजसो भानुमन्विद्धि इत्यनेन मन्त्रेण गार्ह-
पत्यादुत्तरतः । आ वर्षिषः स्तौर्वा यावद्दूर्ध्वराष्टवनीयान्तं स्त्रीणं
तावत् । उत्तरेण गार्हपत्यमित्यसति पत्नीदेशादेव प्राप्नुयात् ।

१ BC ० कलेन न तद्देशे । कुतः । २ A ins एव । ३ BC अष्टपत्नीभि र्
० नीति । ४ याज्ञवल्क्य २ ८८ । ५ See Mahabhashya cet Kielhorn I. 232.

१६. आपृणो ऽषीत्येवमादिना मन्त्रेण वेदगोषं वेदस्थावशिष्टं यन्नदुपतिष्ठते । वेदाधिकारे ऽपि पुनर्वेदवचनमास्तरिद्विकल्पे ऽपि होतुरूपस्थान्गुर्यम् । कथं वास्तरिद्विकल्पः । उच्यते । तमा वेदे-
रास्तृणातीति श्रतपथे पठ्या आस्तरिद्वलविधानात् ।

१७. एतेनाग्ने ब्रह्मणा वातृधस्व अयाङ् यज्ञं जातवेदा आभ्या-
मृग्भ्यामाहवनीयमुपस्थाय । उपस्थानं नाम भक्तिनक्षेण मनसाभि-
लषितार्थसिद्धये देवतोपधावनं तत् कृत्वा ततः ।

१८. प्रथमे उपसृग्ने उपसृग्म । द्रव्यमुक्तं आपः ता उपसृग्म ।
ननु अमन्तर आहवनीयो ऽधिकृतस्तमुपसृग्नेत्कस्मान्न^१ भवति ।
उच्यते । वेदगोषमुपस्थायेति प्रकृते पुनराहवनीयमुपस्थायेति वच-
नात् । अथ यदप उपसृग्मति शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा
भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत इति श्रुतेः । उच्यते होता । व्यवाथा-
दिष्वनादृतो^२ भवतौत्यर्थः ।

१६.

१. व्याख्यातुवङ्गप्रधानद्वारेणोक्तौ दर्शपूर्णमासौ । व्याख्यातव्या-
न्यपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि सन्ति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगेऽन्वा-
रम्भणीया । अनुनिर्वाण्यः पिण्डपिष्टयज्ञश्च तेषांचित् । तेषामपि
विहृतावतिदेशः प्राप्नोति । तन्निरुच्यर्थं व्याख्यातवचनम् । दर्शपूर्ण-

१ A कृच्छेति । १ B •द्वितो A C H C (-ec. h) H ।

मासाविति च व्याख्यातयोः संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।
वक्ष्यति । पूर्वा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारभ्रणीयेष्टिरित्येवमादिषु अन-
योरुपस्थानं यथा स्यात्^१ । न च कौण्डपायिनामथनीययोर्घृहण-
मनयोरेव धर्माच्छानात् । दर्शशब्देनामावास्थ्यमुच्यते । तस्य पूर्व-
निपातः समासे ऽप्याक्षतरत्वात् । अनुष्ठाने तु पौर्णमासं प्रथमम् ।
कुत एतत् । यद्यपरपचे भङ्गं नौद्यान्नास्य यज्ञविकर्षः स्यादिति^२
ज्ञापकात् । प्रकृतिराद्या प्रकृतिर्मूलं^३ द्योनिरित्यनर्थान्तरम् । केषां
प्रकृतिः । इष्टिपशुबन्धानां इष्टीनां पशुबन्धानां च इष्टिरिति
प्रयाजानुयाजाद्यङ्गकलापसहितं यागकर्माच्यते । पशुबन्धशब्देनापि
श्रौतः पशुयागः । अतश्च न शाखापशूनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः ।
अपरे तु वर्णयन्ति । व्याख्यातवचनं शिष्यबुद्धिसमाधानार्थम् ।
अतश्च याः काश्चिदिष्टयस्तासां प्रथमप्रयोगे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वादन्वा-
रभ्रणीयेष्व्या भवति । न च पिण्डपितृयज्ञो दर्शस्याङ्गम् । न्याया-
न्तरमेतद्व्याख्यातम् ।

२. व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां (८. १. १)
चेत्यग्निष्टोमः स्वधर्मैर्द्वादशाहमन्वेति । व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः
सन्नाहीनानामिति द्वादशाहः स्वधर्मैरहीनमन्वेति । अग्निष्टोमश्च
चोदकपरंपरयान्वेति । तत्राग्निष्टोमस्यापि प्रकृतित्वं यथा स्यादिति
सूत्रारम्भः । किं सिद्धमिति चेत् । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्य-
स्मिन्मुख्ये प्रकृतिं (८. १. २) निवर्तयतीत्याग्निष्टोमिकस्याप्यहीने
निवृत्तिः सिद्धा भवति । अत्रोदाहरणम् । संपातौ तु निविद्धाने

इति (१६. २०. १५.) श्रूयमाणे जनिष्ठाउपीयेन्मस्य तु वीर्षावी-
त्येतयोर्निष्ठितिः सिद्धा भवति । कस्य पुनरन्वयो येनैवमुच्यते ।
अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति । फलस्य नान्वयः । कर्मनिबन्धनत्वात् ।
तथा यावञ्चैवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य नियमस्य विकृतिव्य-
नन्वयः । दर्शपूर्णमासकर्मनिबन्धनत्वात् । यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्राद्यं
नियमो न च विकृतिषु दर्शपूर्णमासौ । किं तर्हि तद्वर्जता । तथा
च जैमिनिः । कर्मणस्त्वप्रकृतित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायज्ञानान्वय-
साहचर्यनत्वादिति ।

२. येयं प्रकृतिरुक्ता दर्शपूर्णमासाख्या । अस्मानेव तावच्चिन्वते ।
किं प्रधानं कानि चाङ्गानीति । किमेतया चिन्तया प्रयोजनम् ।
प्रधानविनाशे आटन्तिः । अङ्गविनाशे चानाटन्तिः । प्रकृतौ चैत-
च्चिन्वमानं विकृत्यर्थमपि भवतीत्ययमवसरः । अन्तरेणाद्यभागौ
स्त्रिष्टकतं च यदिच्यते तत्प्रधानमिति संबन्धः । यस्याद्यं प्रदेशः
स्त्रिष्टकदाद्यभागयोरन्तरावर्ती तमावाप इत्याचक्षते । जैमिनिप्रधतयः
सूचकाराः । अनया संज्ञया व्यवहरन्ति । अस्य तु प्रयोजनं ।
अनिर्दिष्टज्ञानमस्मिन् देशे^१ ओष्यत इति । तेन संज्ञानमिति च
अपेरम् (२. ६. २) । अग्रे वाद्यो विद्युदित्येवमादि (४. ८. ४)
प्रधानानन्तरं प्राक् स्त्रिष्टकतो भवति ।

*४. यानि सामिधेय्यनुवचनादीनि आद्यभागान्कानि यानि च
स्त्रिष्टकप्रभृतीनि परतस्तानि^२ तदङ्गानि । तद्विति सर्वनाम्ना

१ B प्रक्षेपे । २ A om. तानि ।

आवापिकं^१ प्रधानं निर्दिश्यते । तस्य इतराण्यङ्गानि । उक्तमङ्ग-
चिन्ताप्रयोजनम् ।

५. तेषामङ्गानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शक्तिरस्ति ।
शङ्कन्ति हि मङ्गजनान्युपकर्तुमित्यर्थः । तद्यथा । पौर्णमासे प्रधान-
वज्रत्वे ऽपि कालाभेदात्सकृदङ्गानि । तुरायणे च कालभेदात्पृथक् ।

६. यस्मत्कृतं^२ बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते । अतश्च
सकृदङ्गमेतत् । तेन दीक्षणीयादि सकृदङ्गणे ।

७. यत्र तद्धितेन वा चतुर्था वा मन्त्रवर्णेन वा देवताभिः
संयुक्तः शब्दः श्रूयते । किंविशिष्टाभिर्देवताभिः । उच्चावचाभिर्बङ्गी-
भिरक्ष्याभिर्वा । तत्र सर्वत्र प्रदानं^३ प्रत्येतव्यम् । प्रदानं याग इष्टिरि-
त्येको ऽर्थः । प्रधानप्रक्षेपस्थं^४ चेयं संज्ञा । प्रदानमावर्तते । तस्य प्रदानं
स्त्रिष्टकद्विलं चेति (१५.२.१७) शास्त्रसंघवहारार्थम् । ननु उच्चाव-
चाभिरिति न वक्तव्यम् । पञ्चान्तरस्यासंभवात् । उच्यते । प्रदानाभि-
प्राथमेतत् । तद्यथा । मित्रविन्दायां बङ्गीनामेकं प्रदानम् । पशुदेवता-
याश्चैकस्या एव प्रदानद्वयं^५ च । तस्मात्प्रदानविशेषणमुच्चावचाभि-
रिति । ननु पञ्चविलस्यरः पञ्चपशुर्विश्रास्यूप इति देवतासंयोगा-
भावात् प्रदानं न प्राप्नोति । उच्यते ; समाप्ते श्येनोष्टवतीभ्यामिति
समाप्तिवचनाद्भवति । विश्रास्यूपे च यूपवचनात् । यथा लोके
किशोरेण सह वडवेत्युक्ते धेनुर्वडवेत्यनुक्तमपि ज्ञावते श्रूयत इति

१ A आवापदिकम् C (acc. h.) आग्नेयदिकम् । २ C ins. च । ३ B
(orig.) प्रधा० । ४ B •चेपस्य C •चेपस्य, न over the line. ५ B चयं
instead of द्वयं ।

वचनाच्छास्त्रान्मृतस्यापि देवतासंयोगस्य परिग्रहः पञ्चविकल्पश्च देवतासंयोगः अतपचञ्चुतौ^१ । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीति न प्रदान-
शक्तिगुहेमेन^२ विहितत्वात् । कुतः । अतपचे तमेते चत्वारः अस्त्रिजः
प्राञ्जनीति प्राञ्जनवचनात् । तथा तेभ्यो ऽध्वर्युश्चातुःप्राश्यं ब्रह्मौदनं
निर्वपतीति च ।

८. तत्र तस्मिन्प्रदानस्य नामारूपे श्रवणे यो विकारो भवति
स उच्यते । याथा देवता विकृतौ चोदिता तद्देवते ध्याव्यापुरोरु-
वाच्ये एव भवतो नान्ये । एकमपि वैकृतं प्रधानं बहूनां प्राकृतानां
निवृत्तिं करोति । प्रधानत्वसामान्यात् ।

९. इदं चान्यत् । निगमस्त्वानेषु वक्ष्यमाणेषु देवतादेशनसूत्र-
नादिषु^३ च सा देवता या यत्र चोदिता । न पर्यायेणात्मैकत्व-
रूपेण वा नैरुक्तवत् । अतश्च येनैवाभिधानेन चोदिता तेनैवोप-
सृज्यते । प्रकाशत इत्यर्थः ।

१०. निगमस्त्वानशब्दव्युत्पत्तिरादरार्था । स चादरः प्रायश्चि-
त्तविशेषार्थः । ततस्यावाहनादीनामन्यथाकरणेन मन्त्रानुज्ञपमात्रं
प्रायश्चित्तम् । अपि च । यस्मादिच्छ्यमाना एव निगमश्चस्ति तस्मा-
न्निगमस्त्वानानीतिवचनात्स्त्रिष्टकशागाभावे अग्निं होषायावहत्येत-
त्पदं न भवति^४ । कुतः संदेहः । होतृत्वकार्ययोगाद्गृहेर्होतुः । आ-
वाहनादीनि वर्जयित्वा न्यथानिश्चयमानस्यापि शब्दोच्चारणमस्यैव ।
तद्यथा । अग्निर्होता वेत्वाग्निर्होत्रमित्यादौ । वनव्यतिप्रेषे च । यथा-
ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । सूक्तवाकप्रेषे च । अग्निमस्य होतारम-

१ B ० पचे चतः । २ A ३ पदेषु B ० निगमचदेशन । ३ A B इदंम ।

दृषीतेति । उक्तमे प्रयाज इत्यत्र उक्तमशब्दो यदि न क्रियेत ततः प्रयाज इव्यमाना निगच्छन्तीति लघृवनस्यत्योः प्रयाजेऽखिभ्यादर्शनात् तयोरेव निगमनानि स्युः । खिष्टकृष्णिगद् इति निगद्वचनं संज्ञार्थम् । देवतावचनं चोदितदेवतार्थम् । ततो भ्रान्थावाहितस्त्रेव्यमानस्यापि न निगमाः । ननु पर्यग्निकृतस्य त्वाङ्गस्येव्यमानाभावाभिमगमाभावः प्राप्नोति । तथा तत्रैव वनस्यतेः खिष्टकृद्विलं भवस्य । उच्यते । पर्यग्निकृतसुरसृजन्ति (८. २७. ५) इति सिद्धे न संज्ञापयन्तीति वचनं सर्वधर्मप्रापणार्थम् । ततो भवत्येवावाहनम् । तथा^१ देवतादेशनादिस्यपि निगमस्थानसंज्ञा । हेत्वारम्भात् । अत उपांशुश्चविःषु तेषामप्युपांशुता भवति । न च त्वाङ्गे दृष्टत्वादन्येषां कपिञ्जलादीनां पर्यग्निकृतानां त्वाङ्गधर्माः अनुक्रामन्तश्च विकाराभ्याख्यास्याम इत्युत्तरसूत्रे यद्वात् ।

११. अन्यमनुसरन्तो विकारानुक्तेभ्यो विकारेभ्यो ये अन्यथा भवन्ति ताम्नाख्यास्यामः । असंभोजेन प्रदर्शयिष्यामः । ये चोक्तास्ते च सन्ति यास्यानुकमिष्याम इति चशब्दः । तद्देवते याच्यापुरोनुवाक्ये इत्युक्तम् ।, अनुक्रामन्तो ऽन्यथा वदिष्यामः । तद्यथा । एन्द्रयाहि हरिभिः सखे विष्णो वितरं वि प्रामस्त्रेत्यत्र न विकल्पः । इव्यमाना देवता निगच्छन्तीत्युक्तम् । तदन्यथाप्यनुक्रामन्तो वर्षयिष्यामः । यथा । इन्द्रं वसुमन्तमावहेत्यादौ । अनिरुक्तेषु पर्यायेणापि देवतानामेत्येवमादिभ्रुतेर्वचनादन्यथा वक्ष्यामः ।

१२. वक्ष्यति । अग्रये पवमानायेष्टिः पौर्णमासीविकारः । तत्र

वार्चन्यावाच्यभागौ प्रतीयाज्यामीयादित्यर्थः^१ । सामिधेयौस्त्रिष्टुक्तप्र-
तिषेधार्था इत्थं परिभाषा । अन्यथा षोडशेन सह विकल्पः स्यात् ।
ननु वार्चन्यौ वृधन्वन्ताविति सर्वत्र वक्तव्यं किं पौर्णमासीविकारो
ऽमावास्याविकार इति वचनेन । उभयमञ्जार्थम् । किं कृतं भवति ।
पौर्णमासं प्रथमायै तन्मं भवतीत्यस्याप्ययमेवार्थ इति ज्ञापितं भवति ।

१३. प्रतीयादिति वाक्यशेषः ।

१४. पौर्णमासीविकार इत्युक्ते वार्चन्यौ । अमावास्याविकारे
वृधन्वन्तौ इति वचनात्^२ अनुक्ते न किंचित्प्राप्नोतीति तदर्थं वचनम् ।
विकल्पभूतौ विकल्पेन भवत इत्यर्थः ।

१५. देवतया हेतुभूतया प्रतीयात् । कथम् । यथाग्निर्देवतात्वेन
भूयते ऽग्नीषोमौ वा तत्र वार्चन्यौ । यथेन्द्र इन्द्राग्नी वा तत्र वृधन्वन्तौ ।

१६. इयमपि हेतावेव पञ्चमी । इविषा वा हेतुभूतेन इविषा
वा सिद्धेन प्रतीयात् । कथम् । औषधद्रव्यं पौर्णमासे^३ । सामान्यद्र-
व्यममावास्यायाम् ।

१७. प्रतीयादिति वर्तते । यत्र हेतुमंनिपातः । तद्यथा ।
ऐन्द्रेकेकादशकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेदाग्नेयं पथ इति । तत्र इविषो
बलीयस्त्वम् । तत्र ऐन्द्रे पुरोक्षाग्रे वार्चन्यौ । आग्नेये पथसि
वृधन्वन्तौ ।

१८. सर्वार्था इत्थं परिभाषा । वाच्यभागार्थायास्तु विकल्पस्या-
नवकायः स्यात् । अत्रोदाहरणानि । विराजौ (२. १३. २३)

१ C. ins. - - वाच्यं । तथा देवतासम्बन्धादित्यपि निरवस्थात्वात्संज्ञा । २ B निव
भाद् instead of वचनाद् । ३ B पौर्णमासं resp. सामान्यायाम् ।

खिष्टकृत इत्युक्तेरुक्तसामान्यादृगेव^१ नियम्यते । न निगदः । अतो निगदानिदृन्तिः । कथाश्रुभौयेन जमिष्ठाउद्यीयस्य निदृन्तिः । सूक्तेन सूक्तस्येव सामान्यात् । ब्रह्मदेवतस्य प्रकृत्यभिसंगमने^२ तत्र ऐन्द्राग्रं याव्यानुवाक्यायुगलम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इत्यर्थवाद्सामान्यात् । अन्याय इति चेत् । उच्यते । असत्यां गतौ येन केनचित्सामान्येण व्यवस्था युक्ता ।

१६. तदन्वय सायनाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र (१. ४. १२) वस्तुदृक्तेनोक्तं न शब्दतः । तदिहानूद्यत एवामंदेशार्थम् । उत्तरसू-
चार्यं च । चग्रब्द इष्टिपशुवन्धाधिकारानुकर्षणार्थः ।

१०. अविकल्पार्थं सूत्रम् । इष्टिपशुवन्धेवैव वचनादन्वत्^१ । सोमे तु सत्यपि वचने दीचणीयादिषु विकल्पो भवति । तथा च श्रतपथे । तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपमत्सु तु यावद्दृष्टिं कुर्यादिति यद्वाञ्च विकल्पः । नासाधर्मातिदेश इति न्यायाच्चातु-
र्मास्यसोमेषु । पितृयायानेकैव सामिधेनौ । अतश्च मित्रविन्दायां पञ्चदशैव सामिधेन्यः । शाखान्तरे तु सप्तसं सामिधेनीनामासात्तम् । तेन सह विकल्पो न भवति । ननु विश्वजिति^२ केषांश्चिदेकविंशतिः सामिधेन्यः, शाखान्तरे । तथा इष्टकापशौ श्रतपथे । तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यस्तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति तत्र कथम् । उच्यते । अस्माकं तत्र विशेषाभावात्सप्तदशेन सह विकल्पः ।

१ A •त्युक्ते ऋक्सां • B •त्युक्ते हलसां । २ A प्राकृता • C प्राकृतान्गममन-
वैश्वानं यां । ३ A C (in marg) ins. इष्टिपशुवन्धेवैव वचनात् । ४ A ins.
विपश्चति ।

२१. काम्यासु कामसंबन्धेन चोदितासु । तद्यथा । सार्वकामि-
 ष्यग्रये० कामाय इत्येवमाद्यासु स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टासु उपांशुद्वयि-
 कार्थम् । यज्ञार्थवर्षं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतेः ।
 लिङ्गदर्शनाच्च । अथो सर्वे वै कामा विभक्तिषु तस्मादुपांशु भवन्तीति
 स्मश्रुतौ (२. ५) ।

२२. अकाम्यास्तपि दीक्षणीयाद्यासु तथा अनिर्दिष्टेष्वपि च
 तद्यथा सौर्यस्योपांशु प्राजापत्यस्योपांशु इत्यादिषु । पन्थमनुसरन्तो
 व्याख्यास्यामः । अविक्त्यार्था ऽयं योगः । देवत उच्चैरुपांशुताचां
 (१२. १. २) चेतुक्ते ऽपि स्वमतपरिग्रहार्थं वचनम् ।

१७.

१. हविषां विधानप्रक्रमे^१ प्रतीकपक्षणमृगादिपक्षं चाज्यापु-
 रोनुवाक्यानां प्रत्येतथम् । एतामामृषां प्रतीकानि किञ्चन इति
 श्रुतौ प्रयोगदर्शनात् । एतद्वक्तं भवति । यागचोदनाप्रक्रमे^२ यत्प्रती-
 कपक्षं तद्याज्यापुरोनुवाक्यानां प्रतीयात् । यन्न्यः प्रयोजनात्तर-
 संबन्धो नास्ति । अचोदाहरणानि । सोमं त्वष्टारं दिवानां पत्नीरग्निं
 यज्ञपतिमिति यजतीति प्रकृत्याह । आ प्यायस्व सं ते पद्यांशीह
 त्वष्टारं तं नस्तुरीपमित्यादि । तथाग्रये ऽग्निमत इति प्रकृत्या-
 ग्निमग्निं हवीमभिरित्यादि । तथा प्रायणीचेष्टिः । पद्यां स्त्रि-
 मग्निं सोममित्याद्यनुक्रम्य स्त्रि नः पय्यासु स्त्रिरिन्द्रये नयाग्ने

१ A. •प्रधानं B. •विप्रदानं । २ A. •प्रकरं B. चाज्यापो. ३ B. ins.
 चाह ।

त्वं पारथेत्यादि । न चेदन्यो ऽर्थसंयोग इति कस्मात् । उच्यते ।
 अग्नेद्यौ वा द्वयोः पूर्वाञ्छेन तनूदेवताः पुरस्तात्पुरोस्ताग्रस्त्राग्निं
 पवमानं पावकं च शूचिं चोपरिष्ठाद्विश्वेभिरग्ने अग्निभिरग्ने
 विश्वेभिरग्निभिरिति (१. २. ८. १०) खिष्टकदर्थेन संयोगात्प्रधान-
 स्येते न भवतः । अग्ने जुषस्वेत्याहुतौ ह्वयमानायाम् । उपप्रियमित्याह-
 वनीये ह्वयमानायामिति नैते याञ्छे । अग्नीषोमप्रणयनसंयोगात् ।

२. द्विप्रभृतिषु चजतिषु देवतालिङ्गरहितेष्वपि चोदनानुपूर्व्येण
 चाव्यापुरोनुवाक्ये भवतः । तद्यथा । दूतं वो विश्ववेदसमिति
 द्विदेवत्यानामिति (१४. ५१. १४) चोदनापक्षे अथति यागा-
 नुपूर्व्येण स्यात् । को दोष इति चेत् । उच्यते । पशुपुरोस्ताग्ने
 ऽक्रियमाणे ये एव पशुपुरोस्ताग्रस्य प्राप्ते ते एव प्राप्नुतः पशोः ।
 तस्माद्भूदिति चोदनापक्षणम् ।

३. न केवलं चोदनानुपूर्व्येण व्यवस्था किं तर्हि दैवतेन प्राधा-
 न्यस्तुतिभाजा शब्देन । चोदितदेवतापर्यायेणापीत्यर्थः ।

४. लिङ्गमुच्यते । लिङ्गेनात्यन्तसहचरितं यदुच्चार्यमाणं लिङ्गिनं
 प्रत्याययति । यथा । धूमकेतुः पुरुसश्च इत्यग्नेः । तेन लिङ्गेन ।
 न केवलं पूर्वैरेव कारणैर्व्यवस्था । °

५. उपसर्जनसुपसर्गी गुण इत्यर्थः । अतश्च रुगणासु देवतासु
 चोदितासु अनधिगच्छन् अप्राप्नुवन् तन्लिङ्गे सगुणे देवतालिङ्गे दैवतेन
 देवताशब्देन केवलेन तुष्येत् । आत्मनस्तुष्टिं कुर्यात् । नप्ते तु

न क्षुर्धात् । यत्र सूत्रकारेण याज्यापुरोनुवाक्ये नोक्ते तत्रैवं क्षुर्धात् ।
तद्यथा ऋग्विद्येभ्यो देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वेरूपेभ्य
इत्यादौ ।

• ६. उपसृष्टाः सगुणा एव निगमस्थानेषु भवन्ति । तद्यथा ।
अग्निं तपस्वन्तं जनदन्तं पावकवन्तमावहेति ।

७. अभौक्ष्णं पुनःपुनर्या वाचिद्देवता तस्यैतस्यै देवतायै हवि-
स्योद्यते । एकस्मिन्नेव कर्मणि । तद्यथा । आग्नेयं ह्यण्यीवमासभेत
सौम्यं बभ्रुम् । आग्नेयं ह्यण्यीवमिति चरकाणाम् । तत्र प्रथम-
स्याग्नेयस्याग्ने नयेति षड्ङ् । द्वितीयस्या ते वत्से मनो यमदित्य-
ग्नये कामाय षड्ङ् उक्तः । ननु सगुणा एताः । उच्यते । निर्गुणस्य
चोदितस्य गुणो भवन्नपि न दृश्यति । यथा प्र तत्ते अद्य श्रिपिवि-
ष्टेति । देवतायै हविस्सोद्यत इति देवतावचनात्काये प्राजापत्याः
प्राजापत्य इतरे । को वे प्राजापतिरिन्त्यर्थवादात् । तथा प्राजापतिर्वै
क इति च । हविस्सोद्यते तत्रेति वचनाद्यस्मिन्नेव हविषि पूर्वमुपदेश
श्रौषधमाज्यं वा तत्र व्यवस्था । प्रथमोपदिष्टे प्रथमचोदनाथामुप-
दिष्टे इत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इति । ननु याज्यैव केवला । यात-
यामलदोषाग्न्या ते इति वचनाद्विपर्यासेनापि ते एव । वर्षथिनी
(१. १७. ११) तु याज्येति तत्र तुग्रन्दास्त्रियमः । सर्वैच प्रती-
यात् १ सर्वैव जानीयात् ।

८. इदं चान्यदुच्यते । इष्टयो बह्वप्रकाराः शास्त्रान्तरेषु काम-
विशेषमयुक्ताः पथन्ते । तास्य पृथक्कृतः नानालेन न शक्या विगण-
यितुं ततश्चान्यानपि धर्मान्यथोक्ताननुतिष्ठेत् । तद्यथा । स यदि

दृष्टिकामः स्याद्यदीक्षा वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैवं ब्रूयाद्दृष्टिकामो वा अस्मीति तचोक्त्वा अध्वर्युं ब्रूयात्पुरोवातं च विद्युतं च मनसा-
ध्यायेति अभ्राणि मनसाध्यायेत्याग्नीध्रं स्तनयिन्नुं च वर्षं च मनसा-
ध्यायेति होतारं सर्वाष्टेतानि मनसाध्यायेति ब्रह्माणमित्येवमादयो
धर्माः शाखान्तरीया यास्या इत्येवमर्थः सूत्रारम्भः ।

८. तत्र तेऽपि शाखान्तरेषु या अनादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्या
देवताः तासु गायत्रीचिष्टुभौ । गायत्री पुरोनुवाक्या चिष्टुन्याज्या
इत्येतया व्यञ्जया । तद्देवते या देवता चोदिता । न तु भक्ति-
मात्रेण । यथा । आग्नेयी गायत्रीति । परीच्छेत् । सर्वतोऽन्विच्छेत् ।

१०. गायत्रीचिष्टुभोरस्त्राभे उष्णिहं दृहतीं च परिहाय
अन्यानि प्राकृतानि विरालष्टमानि च्छन्दांसि यद्द्वैतव्यानि । कुतः^१ ।
विरालष्टमानि च वा एतं च्छन्दांसि गोपायन्ति यो ऽसौ तपति तां
ते संपदं मोहयन्ति ये ऽतिच्छन्दोभिर्यजन्तीत्यपरेण दर्शनात् ।
नोष्णिहा वषट्कुर्वाञ्च दृहत्या वषट्कुर्वादिति चरकाणाम्^२ । अभावे
ऽन्यथापि शुनासीराविमामिति यद्वात् ।

११. पुरोनुवाक्यातो याज्या वर्षयिषी गृहतरा कर्तव्या ।
तुग्रन्दो नियमार्थः । तेन यत्र विपर्ययेन लघीयसौ तत्र न विप-
र्यस्येत् यद्यपि अभीक्ष्ण्यचोदना^३ ये ते इति परिचक्षात् । तथा च
मन्त्रिणो याज्यापुरोनुवाक्याविपर्यये^४ सूत्रकारेषुैव कृतो यज्ञः

१ B om. the words from च्छाभे to कुतः C orig. from विशाल* to कुतः

२ B कुर्वादिति च कारकम् । C कुर्वादिति च । विरालष्टमानि च्छन्दांसि परीत-
व्यानि । कुतः कारकम् । ३ B अभीक्ष्ण्यचोदनायां यो न इति परिचक्षात् C
अभीक्ष्ण्यदेवतात् । ४ C om. याज्यापुरोनुवाक्या ।

उत्तरस्य महिषो याव्यापुरोनुवाक्ये विपर्ययेदिति (१६. ७. १२) ।
विपर्ययो न विपर्यायो भवति । षिष्टुपजगत्योश्च षिष्टुप् वर्षी-
यसी । ग्रौमकवचनात् गुर्वक्षराणां गुरुदृष्टिं सर्वं गुर्वक्षरं षेष्टुभनेव
विद्यादिति (३. १८. ३३) ।

१२. पूर्वीभाभावे सति समे वा । तुल्यप्रमाणे कल्पयितव्ये ।

१३. यच्च यथोर्याव्यापुरोनुवाक्ययोरेतेषां वक्ष्यमाणानां
लक्षणानां किंचिद्भवेत् । पुरोनुवाक्यालक्षणान्यप्यसंभवे आख्यायां
याज्ञाणि । याञ्चालक्षणान्यपि पुरोनुवाक्यायाम् । कथं नाम
सुरित्येवमर्थः सूचारम्भः । किंचित्स्यादिति वचनात् ऊवे इत्यामि
आहुतावमहे पिब पाहि अपाः एवमादि । न तु यथापठितान्येव
याज्ञाणि ।

१४. ऊवे इवामहे अथागच्छेदं बर्हिर्निषौद देवतानामेति
पुरोनुवाक्यालक्षणानि । ऊवे इवामहे एते एव कर्तव्यवचने । नान्ये
लक्षणत्वेन गृहीतव्ये ददामि ब्रवीमीति । कुतः । किंचिद्वचनास्मिद्धे
तुल्यार्थयोः पाठान् । आगच्छीति सोपसर्गमतः पुनःपाठः । निषीदेति
सोपसर्गमेकं लक्षणम् । देवतानामेति । नामधेयमिति नोक्तं पर्या-
यात्तरस्यापि गृहणार्थम् । न षेष्ट्य इतीच्छधिकारे ऽपि सति
लक्षणानीति वचनात्प्राग्गुक्तान्यथेतानि लक्षणानि । .

१५. अद्धि पिबेत्येतेषां न स्वरूपेण गृहणम् । किं तर्हि उप-
लक्षणमात्रेषु । कुतः । लक्षणाधिकारे पुनर्लक्षणानीति वचनात् ।
अतस्त्वं कश्चिद्वातुष्यत्यथो भवति । न चैतदल्लाक्षणिकं नैगमेषु तत्रतत्र
गृहणात् । तथा च श्रुतिः । आहुतौष्टधमित्यभिरूपा (८. ८) । जुषस्व

प्रतिहृद्यतिभिरूपा । देव याज्येत्यभिरूपा । हविष्मती हविषः । बंहि-
ष्ठमिति बङ्गल इव हि पुरोस्तामः । प्र बाहवा सिद्धं जीवसे न
(कौ० ब्र० १८. १३) इति हविषो बाहवेति तद्धविषो ऽङ्गानां रूपं
इत्येवमादौन्याह । किमेवं सिद्धमिति चेत् । उच्यते । गायत्रः सर्वस्वार
इति प्राहृतानां स्थाने तन्निङ्गयुक्ता गायत्र्यः कर्तव्याः । तत्र केन-
चित्सामान्येन लिङ्गं सिद्धं भवति ।

१६. पूर्वस्मिन् प्रदेशे लक्षणं यस्याः स्यात् सा पुरोनुवाक्या
समृद्धलक्षणा ।

१७. उपरिलक्षणं यस्याः सा उपरिष्टालक्षणा । द्वितीये ऽर्धे
'वा पादे लक्षणं यस्याः सा याज्या समृद्धा । प्रदेशविशेषस्थोक्त्या-
भावे अनियम इति^१ पृथक्चरन्भात् ।

१८. अनधिगच्छन्नलभमानस्तद्देवते । तदिति सर्वनाम्ना चोदि-
तायाः परामर्शः । सा देवता अनयोरिति अतद्गुणसंविज्ञानो^२
बङ्गम्रीहिः । तेनैतत्सिद्धं भवति । ऋगन्तरस्थेनापि देवतापदेनोपल-
क्षिते याज्ञे । यथाभितष्टौयभृतांशादिषु । अधिगमानधिगमौ च
बङ्गश्चाखाविषयौ । तथा देवते दर्शनात् । तत्र द्वाग्रतथीप्रधानैव
देवताचिन्ता^३ । यतः नसाभ्यां यजेत् । नसाभ्यां नमनश्रौलाभ्यां
पुनःपुनःप्रयोगे ऽप्ययातयामाभ्यामित्यर्थः । यजेदिति वचनादिष्टि-
पशुसोमेषु सर्वत्र ।

१९. इतिशब्द एवशब्दस्यार्थः । ऊहेदेव । न विकल्पं कुर्यात् ।

१ C ins. ऽप्ये । २ A om इति । ३ B om. वि A ० न च । ४ A चिन्तयतः B
चिन्तयेतः ।

अचु विकारो न विद्यत इत्यनेन ऊहेद्यथार्थः प्रापयेदित्यर्थः ।
 द्विद्वेत्तवज्जदेवतेषु हविःषु । अनयोर्ध्वोर्गुणपदस्याभावात्कदाचि-
 दाहवनीयो हविर्वहनार्थमभ्यर्थ्यत इति संदेहः स्यात्तदर्थं द्विदेवत-
 वज्जदेवतेष्विति वचनं । अहेलता मनसेत्यनयोर्वा अनूहार्थम् । मनसा
 देवानां वाचा पार्थिवानामिति लोकप्रसिद्धेः ॥ आश्टणुतं आश्टणुतं ॥
 वां गौभिः । वो गौभिः ॥ निषीदत नः । निषीदत नः ॥ गच्छतं ।
 गच्छत ॥ जुषेथां । जुषध्वं ॥ वीतं । वीत ॥

२०. इदं चानादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्यासु पञ्चान्तरम् । प्राज्ञ-
 तीर्याज्यापुरोनुवाक्याः स्वधर्मेणानुव्रवन् होता तां विकृतिचोदितां
 देवतां प्रणमेत् । कथम् आत्मनोऽभिसुखीकृत्य हृदि विज्ञानमयीं
 प्रकृतिमभिलिख्य नानालचिकैकलैः^१ संकल्प्य मनसा ध्यायेत् । तथा
 च श्रुतिः । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करि-
 त्यस्मिन्नि । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
 स्यमिति ॥

इति शाङ्खायनसूत्रपूर्वार्धभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१.

१. उक्तमेतद्ग्राख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुवन्धानामिति न च दर्शपूर्णमासादिकाः क्रिया गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादिभ्यो विनापि सिध्यन्ति । आधानादिगुणविशिष्टाश्च गार्हपत्याद्याख्यां सन्ते । नान्येनोपायेनाहताः । तदर्थमुच्यते । वसन्ते ब्राह्मणस्याग्न्याधेयमिति । वसन्त ऋतुस्तस्मिन् ऋतौ ब्राह्मणस्य यजमानस्याग्न्याधेयाख्यं कर्म भवति । कुत एतत् । ब्राह्मणो वसन्त आदधीतेति श्रुत्यन्तरात् । खग्राख्यायामप्यन्युत्पत्तिशेषत्वेन तनू-देवताभ्य इष्टय उक्ताः । अस्मिन्ने लोके उभये देवमनुष्या आसुरित्युपक्रम्य एता वा अग्नेस्तन्मस्तद्यदेता देवता यजत्यत्राग्निः साङ्गः सतनूः प्रीतो भवतीति ।

२. समानं पूर्वेण ।

३. कृतव्याख्यानम् ।

४. वैश्वस्यायं विकल्पोऽनन्तरत्वात् ।

५. त्रिभिर्ऋतुः सर्ववर्णानां वसन्तादिभिर्विकल्पत इति वाक्यशेषः । एवमेव ग्राखान्तरे श्रुतत्वात् ।

६. वसन्तादिष्वपि अनियमः सोमेन यक्ष्यमाणस्य । तथा च श्रुतिः । सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तुं पृच्छेन्न नचचम् ।

७. उक्तेषु ऋतुष्वेवानयोस्तिथ्योराधानं कुर्यात् । तत्रामावास्या-

धाने पूर्वस्नासुपवासाद्युपक्रम उत्तरस्नामन्युत्पत्तिरिष्टयश्च । कुतः ।
 ग्रतपथश्रुतेः । पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यासुपवासाद्युपक्रमः पौर्ण-
 मास्यामन्युत्पत्तिरिष्टयश्च । शोभते ऽन्वारभणीया पौर्णमासं च ।
 कुतः । काठने दर्शनात् । तच्च पद्यते । आधानं चेत्यौर्णमास्यां पूर्वी
 तनूदेवताभ्य उपवसेदन्तरामन्वारभणीयाद्यै पर्वणे चेति । .

८. उन्नेभ्वेवर्तुषु पूर्वेषु सप्त विकल्पार्थी वाग्रब्दः । शङ्कपचे
 शङ्कपचे पुष्टे नचचे पुष्यादौ आदधीत ।

९. कामसंयुक्तानि यथाश्रुतानि यास्याणीति शेषः । तद्यथा ।
 बद्धैर्व प्रजया पशुभिर्भवति य एवंविद्वाचोहिष्यामाधत्ते । अथ
 ह गच्छति य एवंविद्वाग्मृगशीर्षं आधत्ते । पूर्वयोरादधीत पुरसा-
 न्कतुर्हैवास्त्री भवति । उत्तरयोरादधीत शःश्रेयसं हैवास्त्रा उत्तरा-
 वद्भवति । हसे अग्नी आदधीत य इच्छेन्न मेदीयेति । चकारो
 विकल्पानुकर्षणार्थः ।

२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः । किमर्थमेतत् । उच्यते । पूर्व-
 कालैः सप्त समुच्चयो न्मा विज्ञायीति । अथशब्दस्तर्हि अनर्थको
 ऽनन्तरमेव कालवचनात् । सत्यम् । इष्टिकासा इत्यस्य पूर्वपदेन
 सप्तानन्तर्यार्थेनार्थवान् भवति^१ । तथाहिताग्निं सत्यपि इष्टिकरण-
 पचे ऽङ्गीकृतं यावदिष्टयो न कृतास्तावदन्याः क्रिया यागसोमरूपा

न भवन्ति । अदितिं वा अन्वन्धाधेयं संतिष्ठत इति (१४. २. २१) लिङ्गात् ।

२. वाग्ब्रह्मः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सद्यस्सस्मिन्नेवाहनि । द्वाद-
शाहे द्वादशाहान्ते । सप्तमीनिर्देशात् । एवं मासादयो द्रष्टव्यः ।
कुतः । शाखान्तरश्रवणात् ।

३. एतास्मा दृष्टय उच्यन्ते यासां काला उक्ताः । अग्नये पव-
मानगुणायैष्टिः कर्तव्या । एवमेव श्रुतत्वात् ।

४. वार्त्तन्नावाज्यभागवित्यर्थः । सिद्धमेवैतत् । पुरोलाशह-
विद्वादाग्नेयत्वाच्च । तथाप्युच्यते । अस्या एव द्वितीयत्वे वृधन्वन्तौ
मा भूताम् । आमावास्यां द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

५. अग्न आचूंषि पवसे पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस्व स्वपा
याज्या ।

६. तं हि शश्वन्त ईलते अनुवाक्या । ते स्याम ये अग्नये
याज्या । एते स्विष्टकृतौ । ईलितवत्यौ ह्यववाङ्म्यौ प्रथमायै संयाज्ये
इति श्रुतेः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्मध्ये प्रकृतिं निव-
र्तयतीति प्राकृतयोर्निवृत्तिः । निगदस्य चानिवृत्तिः । श्रुत्यत्वात् ।
गृहमेधीयायां च निगदप्रतिषेधात् ।*

७. अग्नये पावकगुणायैकं हविः । अग्नये शुचिगुणाय द्विती-
यम् । एषा द्वितीया दृष्टिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पावकशुची
गुणौ । द्वौ ह्यग्नी यजतौति श्रुतेः । अग्नये च पावकाय शुचये
चेति नोक्तम् । 'शुचिरेवाग्निरहितस्य यागो मा विज्ञायीति । एता

वा अग्नेस्तन्वस्तद्यदेता देवता यजतीति संदेहः स्यात् । तन्वस्य
सह समानतन्वोपदेशे एतदीयं तन्वं द्विस्रग्भ्वात् ।

८. वृधन्वन्नावाज्यभागौ ।

१८. अग्ने पावक रोचिषा पुरोनुवाक्या । स नः पावक दीदिवो
याज्या प्रथमस्य हविषः ।

१०. अग्निः इन्द्रश्चिन्नततम इति पुरोनुवाक्या । उदग्ने इन्द्रश्च-
स्तव याज्या द्वितीयस्य हविषः । ता वै गायत्र्यो भवन्ति । अभि-
रूपा भवन्तीति लिङ्गात् ।

११. अग्निमग्निं हवीमभिः पुरोनुवाक्या । अग्निनाग्निः समि-
ध्यते याज्या । इग्नी द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

१२. इष्टियहणमनुवर्तते । अदितये द्वतीया इष्टिर्भवति ।
द्वितीयाद्वतीयायहणमिष्टिचयेणायमेक आधानकल्प इत्यस्यार्थस्य
प्रतिपादनार्थम् ।

१३. त्वमग्ने सप्रया अग्नि सोम यास्ते मयोभुव इत्येतावाज्य-
भागौ । सद्दन्तौ नाम वेदितथ्यौ । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१४. उत त्वेषा ऋक् प्रधानस्य पुरोनुवाक्या ।

१५. महीसूखाद्रिका प्रधानस्य याज्या ।

१६. प्रेङ्खो अग्ने दीदिहि पुरो नः स्विष्टकृतः पुरोनु-
वाक्या । इमो अग्ने वीततमानि हव्येति याज्या । सप्तदशसामि-
धेनौका द्वतीयेत्यारभ्य सर्वस्य एवमेव श्रुतत्वात् । अर्थमाधानकल्पः
स्रग्भ्वायास्तुक्तः । वक्ष्यमाणस्तु शास्त्रान्तरान् । ननु सद्दितराजोः
संज्ञाकरणं विनापि शास्त्रसंख्यवहारसिद्धिः । यथा वैराजमाज्यं

दृत्सोमीयं वेति । तथापि संज्ञा कृता । कथं नाम सार्वकामिक्यां भृतिकामस्य सदनौ स्याताम् । दौष्ट्यन्नाद्यश्रीकामस्य विराजाविति दृष्ट्वसंप्रदायः ।

१७. चतस्र इष्टयः कार्या इति श्रुत्यन्तरम् । तस्मात्तानु-
सारिणो ऽग्नये प्रथमां कुर्युः । ननु देवतोपदेशो न कर्तव्यो याज्या-
नुवाक्यास्त्रिभिर्देवैर्ब्रह्मदेवतावत् । उच्यते । इदमेवोदाहरणमग्नीकृत्य
ब्रूमः । अग्ने द्युष्णेन जागृवे । एवमादिगुणसंयुक्तो ऽग्निः प्रतीयते ।
ननु याज्याद्यां गुणाभावादसंदेहः । उच्यते । नावच्छं याज्यानुवाक्ययो-
श्चभयोरपि गुणा दृश्यन्ते । यथा शुनासीरीये । तस्माद्ब्रह्म्या देव-
तेति । अग्नये प्रथमा । अग्नये पवमानाय द्वितीया । द्वितीयात्वे
पौर्णमासीविकार इत्युक्तत्वात्पौर्णमासावाच्यभागौ । अग्नये च पाव-
कायाग्नये च शुचये तृतीया यथोक्ता । अदितये चतुर्थी यथोक्तैव ।

१८. अग्ने द्युष्णेन जागृवे पुरोनुवाक्या । उप त्वा जुहो मम
याज्या ।

१९. अर्षन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या । अग्निं सोमेन
बोधय याज्या । खिष्टकृत एते भवतः । ता वै गायत्र्यो भवन्तीति ।
अभिरूपा भवन्तीति सिक्तात् ।

३.

१. कस्यान्तरमार्सा चतस्रणामिष्टीनाम् । प्रथमा च द्वितीया
च समानतन्त्रे भवतः । अग्निरग्निश्च पवमानः । तच्च पवमानाश्च
तन्त्रमित्युक्तम् । इष्टिवचनात् । तस्मंयाज्यारूपमिति च श्रुतेः । अतस्यास्यां

पौर्णमासावाज्यभागौ । यथोक्ता याज्यानुवाक्याः । तं हि ग्रन्थन ईक्षते ते स्वाभ्ये अग्रय इति स्निष्टकृतः ।

२. समानतन्त्रे भवतः । तत्राग्नेयी प्रथमा । ततः पवमान-पावकशुचयस्तन्त्रं तच्च भूयसां माधर्म्यमिति न्यायेन (१२.१४. ५) पावकशुच्याश्रयं तन्त्रम् । तेनामावाखाविकारः । उक्ताः प्रधानयाज्यानुवाक्याः । अग्निमग्निं हवौमभिरग्निनाग्निः समिध्यत इति स्निष्टकृतः । ततो ऽदितये द्वितीया ।

३. अपरः कल्पः । पूर्वीक्तान्येव पञ्च हवींषि दिशः कृत्वा । अग्निश्च शुद्धः । अग्निश्च पवमानः । ईदुग्नी प्रथमा । तच्च पवमान-संबन्धि तन्त्र । तदुक्तमिष्टिवचनात् । अतः पौर्णमासीविकारः । तं हि ग्रन्थनस्ते स्वामेति संयाज्ये । अग्रये च पावकायाग्रये च शुचये द्वितीया यथोक्ता ।

४. दिश्विष इति पञ्चभिर्न संभाव्यते । तदर्चमाह । अदिति-देवत्यस्य हविष ऐन्द्राग्रो द्वितीयो भवति । ब्राह्मणस्य यजमानस्य । अत्रादितिप्राधान्यात्सप्तदश स्वामिधेन्यः सद्गन्तावाज्यभागौ विराजौ संयाज्ये । अदितेः उत त्वामदिते महि महीमू०षु मातरमिति । ऐन्द्राग्रस्येन्द्राग्नी अवष्टु प्र चर्षषिभ्य इति ।

५. द्वितीयो ब्राह्मणस्य । अत्राप्यग्नीषोमा सर्वदेसा युवमेतानीति विशेषः ।

६. आदित्यस्य द्वितीय ऐन्द्रः । राजन्वस्य चक्षिषस्येत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इन्द्रं वो विद्यतो मादयस्य हरिमिरिति ।

७. आदित्यस्य द्वितीयो वैश्रदेवः । वैश्रस्य यजमानस्य ।

८. विश्वे देवास आ गत पुरोनुवाक्या । स्त्रीर्णे बर्हिषि समि-
धाने याव्या । भारद्वाज्यौ । यन्तु ता वै गायत्र्यो भवन्तीति श्रुति-
वचनं तन्नूदेवताविषयं तत्प्रकरणात् । द्वितीय इत्यप्रधानवचनात्पू-
र्वीक्षासु अदितिप्रधानतन्त्रम् ।

९. अनन्तरं कल्पद्वयमुच्यते । तत्रैकस्मिन्कल्पे आग्नेयी शुद्धा
प्रथमा । अदितये द्वितीया । अयं प्रथमः कल्पः । अपरस्मिन्कल्पे
तन्नूदेवतासहित आग्नेयः पूर्वस्यां । द्वितीया त्वदितय एव । अयं
द्वितीयः कल्पः । कुत एतत् । आग्नेयीति तद्धितनिर्देशात् । द्वयो-
रिति द्वयोः कल्पयोः । अनन्तरे द्वितीयावचनात् (२. ३. १२)
पूर्वत्युत्तरस्यां सत्यामर्थसिद्धमेव । तथाप्युच्यते । अग्नेये प्रथमामिति
यदुक्तं अस्यां तस्य प्रापणार्थं । तेनाग्ने शुक्लेनोप त्वा जुहो ऽर्चन्तस्त्वामिं
सोमेनेति स्विष्टकृत इति सिद्धं भवति ।

१०. अयमपरः कल्पः । पुरोस्ताश्रयाग्नेयस्य पुरस्ताद्यागात्
आज्येन तन्नूदेवताः । आज्येनेति वचनम् । एता एव तन्नूदेवतासंज्ञा
या आज्येनेज्यन्ते । पुरस्तात्पुरोस्ताश्रयेति आज्यभागानन्तरम् ।
अग्निं पवमानं यजति । तस्य पूर्वोपदिष्टे याव्यानुवाक्ये । ततो ऽग्निं
यजति । तस्याग्ने शुक्लेनोप त्वा जुहोः । यद्यप्यग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञ-
स्वेति प्रथमोपदिष्टे तथापि ते न भवतः । कुतः । दशम्यविकृता-
ग्नेयीति ज्ञापकात् । आधानिकीनामेवातिदेशो भवति । पुरोस्ता-
श्रयागानन्तरं पावकशुची द्विस्रग्भदात् ।

११. यस्मिन्पञ्चे आज्येन तन्नूदेवता इज्यन्ते तस्मिन्नेव स्विष्ट-
कृतो याव्यानुवाक्ये भवतः ।

१२. उभयोरपि कल्पयोः । द्वितीयेति वचनात् ।

१३. दृधन्वन्नावाज्यभागावित्यर्थः । अमावास्यां द्वितीयाया इति प्राप्त एव वचनमन्येषामदितिधर्माणां प्रापणार्थम् । तेन सप्त-
दशं सामिधेन्यो विराजौ संयाज्ये इति एतद्भवति । अन्यथा तृती-
यात् एवैते धर्माः स्युस्तत्र दृष्टत्वात् । न द्वितीयात् इति ।

१४. तच्छ एतास्ताच्छप इष्टयः । तत्रा चैवर्षिकं एवानघा-
दृश्या जीवन् रूक्षा वा एवमुच्यते । तस्य शास्त्रान्तरे विशिष्टकाष्ठमा-
धानमुक्तम् । तस्येता इष्टयः शास्त्रान्तर एवोक्तास्तस्मिन्नेन सूत्रकारो
व्यवहरति । अतस्य नान्यस्येता भवन्ति । तनूदेवताभिरिति तनू-
देवतासंज्ञकेर्हविर्भिकेर्हविष इष्टयस्त्यहं कर्तव्याः । एकस्मिन्सहनि
अग्नये पवमानाय यथोक्ता । द्वितीये ऽहनि अग्नये पावकाय । अमा-
वास्याविकारो ऽग्ने पावक स नः पावकाग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः
समिधत इति स्विष्टकृतः । तृतीये ऽहनि अग्नये शुचये । तस्या
अथमावास्याविकारो ऽग्निः शुचिप्रततम उदग्ने शुचयो अग्निमग्निं
हवीमभिरग्निनाग्निः समिधत इति स्विष्टकृतः । एवमेतास्मिन्
इष्टयस्त्रिभिरहोभिः कुर्यात् । वैष्णवद्वितीयाभिरपरं व्यहं एवमेव
व्याप्नुयात् । वैष्णवो द्वितीयो यामां ता वैष्णवद्वितीयाः । काः
पुनस्ताः । तनूदेवताः । कुतः । प्रकृतत्वात् । वैष्णवस्यं द्वितीयात्वेन
गुणभावेन निर्देष्टान्तनूदेवताधीनानि तन्वाणि । इदं विष्णुर्वषट् ते
विष्णविति वैष्णवस्य याज्यानुवाक्ये । आदित्यद्वितीयाभिरपरम् ।
तनूदेवताभिरिति वर्तते । वैष्णवद्वितीयाभिरिति च । आदित्यं
द्वितीयं हविरासां वैष्णवद्वितीयानां तनूदेवतानाम् । आदित्यद्विती-

यास्तनूदेवता इति समासार्थः । अतस्तत्प्रधानत्वात्तदधीमानि तन्त्राणि ।
एवं नवभिरहोभिर्नैवैता इष्टयः । दशस्यविकृताग्नेयी । दशमे ऽहनि
'अविकृता न तनूदेवतासंपृक्ता आग्नेय्येवेष्टिः । अविकृतेत्यसति आग्नेयेन
तनूदेवताः स्युः । अतश्च तनूदेवतावर्णं तद्गर्भप्राप्तिः । तेन विश्वेभि-
रस्ये अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति स्विष्टकृतः । अग्ने तुष्णेनोप त्वा
जुक् इति प्रधानस्य ।

१५. सर्वास्वाधानेष्टिषु उपांशुहविष्टा । हविःशब्देन प्रधानं
लक्ष्यते । उपांशुत्वं प्रधानदेवतायागस्येत्यर्थः । सर्वशब्दो ऽनन्तरा-
णामेव मा भूत् ।

१६. सर्वासु अशब्दात् ।

१७. सर्वग्रहणमनुवर्तमानमपौष्ट न संबध्यते । विभक्तिभेदात् ।
न चायं देवताधर्मो भावप्रत्ययेनानिर्देशात्^१ । अतश्च व्यामिश्रायां
न माप्रदश्यम् ।

१८. सर्वास्विष्टिषु प्रतिविभज्य दीयन्ते । तन्त्रान्तरदर्शनात् ।
चतुर्विंशतिं दद्यादिति शतपथे । गवामेषा संख्या न्यायसिद्धा ।

१९. दक्षिणा इति प्रकृतम् । द्वादश दद्याद्वादश वे मासाः
संवत्सरः संवत्सरस्येवास्या इति श्रुतेः । यजमानो दद्यात् । मत्सिक् ।
आजौविकास्मरणादात्विज्यस्य ।

२०. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वथोरपि यौगयोर्द्वैष्टयः ।

२१. दक्षिणेति वर्तते । असमासनिर्देशः क्रमार्थः ।

२२. सुवर्णशतमानं प्रसिद्धम् । रथो तुक्कः सामर्थ्यात् । वासो

वक्ष्यम् । अजन्मानः पुत्रिणात् । यद्यस्याजः स्यादग्नीध एवेनं प्रात-
र्दद्यादिति श्रतपथे । अग्रब्दः सर्वास्त्रित्यनुकर्षणार्थः । अतः प्रतीष्टि
प्रतिविभण्य दानम् ।

• २३. आहितेऽग्निमन्त्रान्तरं द्वादशरात्रं स्वयं यजमानो ऽग्नि-
होत्रं जुहुयात् । एतस्मादेव द्वादशरात्रनियमादेतद्भवतीत्यते । अन्य-
श्चल्विगग्निहोत्रहोता । पक्षे यजमानः । चचियवैश्वयोस्तु स्वयंहोमः
पक्षे ऽपि न प्राप्तः । तयोरप्यत्र द्वादशरात्रमविशेषेणोच्यते । कुत
एतत् । श्रतपथश्रुतेः । ते होषुः । को न इदं चोच्यतीति । ब्राह्मण
एवेति पृष्टप्रतिवचनम् ।

२४. द्वादशरात्रमेव चग्रभ्यात् ।

न नर्मयुक्तं लनृतं चिनस्ति न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

(महाभारत १. ३४ १२)

इत्येवंविषयमप्यनृतमेव्हःसु प्रतिषिध्यते । यच्च साध्ये

शुद्धविद्वच्चविप्राणां यत्रतोक्तौ भवेदधः ।

तच्च वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्यादिश्रियते ॥ (मनु ८. १०४)

एवमाद्यथनेन श्रौतेन बाध्यते । कर्माङ्गत्वादवश्यम् ।

२५. द्वादशरात्रमेव । बह्वभ्यो ऽपि बह्ववचनात् । मृत्योपरोधे-
नापि । कर्माङ्गत्वात् सत्यवदनं चातिथिभ्यश्च दानमिति याव-
ज्जीवं केचिद्विद्विष्यति ।

२६. आहिताग्निपहणात्प्रागपीष्टिभ्य एते व्रते । व्रतपहण-
मग्नये व्रतपतये इत्यस्याः प्रापणार्थम् । अनिद्धा निरुद्धपशुना ।
तस्यैव नित्यत्वात् । मांसमर्थप्राप्तम् । न त्वग्नीषोमीयादिषु । तच्च
विशेषवचनात् । ओषधीनामारण्येनाग्निद्धा आरण्यानाम् । याव्येण
यान्याणाम् । ओषधः फलपाकान्ता इति प्रसिद्धम् ।

४.

१. दर्शपूर्णमासारम्भ इति श्रुतत्वात् । सोमाधाने ऽपि निवृत्ते
सोमे दर्शपूर्णमासारम्भ एव । दर्शपहणं वसिष्ठयज्ञयाजिनस्तदारम्भे
ऽपि यथा स्यात् । अन्वारम्भणीयेत्यारम्भमनुभवति । तेन सङ्गत-
योगः सिद्धो भवति ।

२. आग्नावैष्णव एकादशकपालः । सरस्वत्यै चरुः । सरस्वते
द्वादशकपालः । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. याज्या ।

५. पावका नः सरस्वती पुरोनुवाक्या । इमा जुहाना युष्मदा
नमोभिः याज्या ।

६. जनीयन्तो न्ययवः पुरोनुवाक्या । स वावृधे नर्या योष-
णासु याज्या ।

७. पूर्वैः सह समुच्चयार्थस्यशब्दः । अन्वारम्भणीयामेते शाखिनः
पञ्चदशविधं कुर्वन्ति । त्रीणि पूर्वोक्तानि । अग्नये भगिने चतुर्थम् ।
अग्नये व्रतपतये पञ्चमम् । एक इति विकल्पार्थम् ।

८. त्वमग्ने वीरवद्यज्ञः पुरोनुवाक्या । तं भगो न चा हि
रत्नमिषे याव्या ।

९. त्वमग्ने व्रतपा ऋषि पुरोनुवाक्या । यद्गो वयं प्र मिनाम
व्रतमितीति याव्या ।

१०. उभयचाविशेषात् ।

११. उभयचैव चग्रह्णात् ।

५.

१. कामेभ्यो हितं काम्यम् । पुनराधेयमिति शास्त्रमन्थव-
हारार्थम् । वक्षति । पञ्चकपाली पौनराधेयिकीष्टिः । याः पुन-
राधेये ता हविष (८. १२. ४. ५) इति । अजानानस्य कामान्
कुर्वतो ऽपि काम्यानि । यस्यासंपत्तिः स एवमुच्यते ।

२. उदासनमिहाम्युत्सर्गः^१ । स च पुनराधेयार्थ एव^२ प्रकरणात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. षष्ठो दिवि षष्ठो अग्निः षष्ठ्यां याव्या । अग्नेर्वैश्वानर-
गुणस्य । आग्नेयस्याग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य ।

५. वर्षाणां मध्ये पुनराधेयस्य सोदासनस्य कालः ।

६. मन्थायर्ष एव । चग्रह्णात्सर्वचानिमित्ते^३ । मन्थवचनात्पुन-
र्वस्रोः ।

७. अर्थं वा कालः । या आषाढ्या उत्तरा अमन्तरेत्यर्थः ।

१ AC० एषाण्युत्सर्गः । २ A एषाप्रश्नः । ३ A निमित्ते ।

तदे न तस्मिन्काले पूर्वपचे पुनर्वसुभ्यां संपद्यते यैवैषाषाख्या उपरि-
ष्टादमावाख्या भवति तस्यां पुनरादधीतेति (कौ० ब्र० २. ३) श्रुतेः ।

८. मध्यन्दिनो मध्याह्नः । मध्यन्दिनश्च कालः अन्यैः सह
समुच्चैयते चग्रब्दात् कालवचनाच्च स्वतन्त्रो ऽपि ।

९. पञ्चकपालः पुरोस्तागो भवतीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणं
तदुक्तयाज्यानुवाक्याव्यवस्थार्थं च । चग्रब्दादन्यत्राप्यस्मिन्पदपङ्क्तयः ।

१०. पञ्चकपाल एव चग्रब्दात् ।

११. त्रिषु मध्यमेषु वक्ष्यमाणेषु । चग्रब्दात्तराग्रंसे समुच्चैय-
माने श्रुत्यन्तर उभयोः प्रयोगदर्शनात् । अग्निग्रब्दात्त वेतु व्यत्सिति
ग्रब्दौ विकृतौ नाभ्यधिकौ । एतस्माच्च नियमादग्नीन्यजेत्यपि
संप्रैषे ऽन्यचानूहः ।

१२. तनूनपादम् ऽग्निमिति प्रयोगो मा भूदिति वचनम् ।
तनूनपादिति प्रदर्शनार्थमतो नराग्रंसयाजिनो नराग्रंसो ऽग्निमिति
भवति । कुतः । विभक्तिभिः प्रयाजानुयाजान्यजतीति (कौ० ब्र०
२. ४) विशेषश्रुतेः ।

१३. वार्ध्नस्त्वेव स्थित इति श्रुतिवचनात् ।

१४. पूर्वं आञ्च्यभाग इति वर्तते ; अग्निं स्तोमेन बोधयेति वाग्नये
बुधिमते पूर्वं कुर्यादिति चैक आह्वरिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

१५. अग्न आयूंषि पवस इत्युत्तरस्य पुरोनुवाक्तेति श्रुतेः ।
अथ यद्यग्नये पवमानाय भ्रियेरग्नये पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सो
ऽन्वाह्यात् आयूंषि पवस इत्यादि (२. २. २. २२) श्रुतपथश्रुतेः ।

१६. उत्तर आञ्च्यभाग इति वर्तते । इन्दुमद्गुणायाम्गये वा ।

उत्तर आश्वभाग इति शाखान्तरात् । अथ यद्यग्रथ इन्दुमते भिद्ये-
रन्नग्रथ इन्दुमते ऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सो ऽन्वाहेषू षु प्रवाषीति (२-
२. ३. २३) श्रुतपथश्रुतेः ।

*१७. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदथं वा उत्तर आश्वभागः शाखा-
न्तरात् ।

१८. यथाशोदितं तथैव यजति चतुर्थ्यन्तेन । तद्यथा । जुषाशो
ऽग्निः पवमानो जुषाशो ऽग्निरिन्दुमान् इत्यादि । तथा चैव श्रुत-
पथश्रुतिः । यथाशोदितवचनं नियमार्थम् । ततः सार्वकामिक्याम-
शोदितत्वात्सद्दादिर्न याज्ययोः^१ ।

१९. अग्ने तमद्येति पुरोनुवाक्या । एभिर्नो अर्कैरिति याज्या ।
अथा अग्ने पुरोनुवाक्या खिष्टकृतः । आभिष्टे अथ याज्या । हविष
इत्युक्तं व्यवहितत्वाच्चोदनाप्रकरणस्य । पदपङ्क्तयो याज्यापुरो-
नुवाक्याः । व्यतिषक्ता भवन्तीति (कौ० ब्र० २. ५) श्रुतेः ।

२०. अनुयाजयोरथं विकारः । अग्ने स्तोमं मनामहे ऽग्रा
यो मत्स्यो दुव इति श्रुतिप्रदर्शितत्वात् ।

२१. यो ऽयमग्निशब्दः षट्सु स्थानेषु तं विभक्तिसंज्ञयाचक्षते
याज्ञिकाः । एतासांशुषां प्रतीकानि विभक्तय इति (कौ० ब्र०
२. ४) श्रुतेः ।

२२. ता हविरक्तपत्रे ऽप्युपांशु । ता इत्यतिरेकात् । आगन्तु
भवतीति हेतोरविशेषात् । अशब्द उत्तराभ्यां मह मसुस्यार्थः ।

२३. अशब्दात्पूर्वस्य बुद्धिमान् यदि । आगन्तुत्वाविशेषात् ।

२४. षड्यमु द्वैक उपांशु कुर्वन्ति विभक्तौदन्तरमाव्यभागं हवि-
रिति (कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२५. सर्वं वा कर्म सह पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामुपांशु भवति ।
वा सर्वैव सप्ताभिधेनीकोपांशु भवत्या पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामिति
(कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२६. अथं वा पञ्चः । हविरन्तमुपांशु भवति । श्रुत्यन्तरात् ।

२७. केवलमुपांशु भवति । शाखान्तरादेव ।

२८. संख्यायः षटः प्रावारो वा । स कौटुम्बः । जरत् जीर्ण-
त्वाच्च पुनरुत्सूतः । सूच्या वा^१ संहतः^२ । कद्रयः चिच्छृत्वाः संस्कृतौ
ऽपि कुयन्तः । अगङ्गान् बलीवर्दः दतीयः । हिरथं वा दतीयमेषा
दक्षिणा ।

२९. द्वितीयेति सिद्धे सति वचनं पुनराधेयसोमे ऽप्यायातन-
प्रतिषेधार्थम् ।

३०. आमावास्यावाव्यभागौ । शिष्टं प्राक्तनं तन्मम् ।

३१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । आमावास्याविकार इति वर्तते ।

३२. स त्वं, नो अग्ने ऽवमो भवोतीति पुरोनुवाच्या । त्वं नो
अग्ने वरुणस्य विद्वान् घाव्या । इतिकरणादस्यां संस्थितायामग्नि-
होचहोमो न तु पञ्चकपालेभ्यां । कुतः संदेहः । श्रुताविदं त्वेव
प्रत्यक्षं पुनराधेयस्य रूपमित्युपक्रम्य तस्यां संस्थितायां यजमानो
ऽग्निहोचं जुहोति संस्थिते आग्न्याधेये ऽग्निहोचं ह्यथ इति संदेहः
स्यात् । अथ याज्ञिकमीमांसकानां विप्रतिपत्तिर्दक्षिणाद्याम् । उभ-

१ C तथा वा संहतः in marg सूच्या । २ A B संहितः ।

धीर्दक्षिणा ददाति या अग्न्याधेये श्रुता याश्च पुनराधेये ताः
 समुक्षिताः पुनराधेये दीयन्म इति याज्ञिकाः । तथा च कात्या-
 यनः । अग्न्याधेयिकीश्वेकङ्कृतेरित्याह (४.११.१३) । मीमां-
 सकास्तु वदन्ति । नाकृताधानः पुनराधेयाधिकारी । तेनाधाने
 दक्षिणा याज्ञोदितास्ता दत्ताः पुनराधेये च पौनराधेयिकीर्ददाति ।
 स एवमुभयीर्ददाति । अत्र निर्णयः । अन्यस्याः शाखाया उपलभ्य
 कात्यायनेनोक्तम् । अन्यशाखान्तरीयं मीमांसकैर्विचारितम् । द्वादश-
 रात्रं स्वयंहोमी स्यादित्यादि समानमाधानेन । तथा च कात्या-
 यनः । अग्न्याधेयवदन्यदित्याह (४.११.१४) ।

ई.

१. अग्निहोचमिति वक्ष्यमाणस्य दर्विहोमकर्मणो नामधेयम् ।
 तदाहिताग्निर्थावञ्जीवं सायंप्रातरभ्यसं कुर्यात् । थावञ्जीवमग्निहोचं
 जुहोतीति शाखान्तरश्रुतेः । इहापि सायं च प्रातश्चेति द्विसकार-
 करणादयमेवार्थः प्रतीयते । जुहोतिग्रहणं जुहोतिधर्मप्रापणार्थम् ।
 जुहोतिरासेचनाधिक उपविष्टहोमः स्नाहाकारप्रदानः । सायमा-
 रभसायं प्रातरपवर्गः । तथा हि संप्रदर्शनाच्छतपथे । तस्थेतिकर्त-
 व्यतोच्यते ।

२. अस्तमयसंनिधौ हि प्रायेण च्छायाः संसृज्यन्ते । तस्मात्का-
 क्षात्पुरा गार्हपत्यादग्नेराहवनीयं पृथक्करोति ।

३. प्रातस्त्वनं होमं कर्तुमुद्यतः प्रभान्वा रात्र्या गार्हपत्यादा-
 हवनीयमुद्धरेत् ।

४. प्रादुःशब्दः प्रकाशनवचनः । प्रकाशीकरणं कुर्युः सर्वेषा-
मग्नीनां नित्यधृतो यजमानाः । अस्मिन्नेवोद्धरणकाले । नित्यधृत
इति बद्धवचनं सर्वप्रकारार्थं ततश्च सोमे ऽप्यस्मिन्नेव काले ऽग्नीनां
प्रकाशनम् । तथा च चरकाणां । दीक्षित वाचं यच्छ । पत्नि वाचं
यच्छ । आग्नीभाग्नीश्रज्ज्वालयेति प्रैषः ।

५. गतश्रियः प्राप्तश्रियो वक्ष्यमाणाः । श्रुश्रुवाग्नाह्वयः श्रुत-
संपन्नः । यामणीर्यामस्त्रामी । राजन्यश्च राजनि साधुः । चक्षियो
वा । एते नित्यधृतो भवन्ति ।

६. उद्धरणमन्त्रो ऽयं लिङ्गात् ।

७. अग्नेन मन्त्रेण भूमौ अग्निं स्थापयेत् । मन्त्रलिङ्गात् ।
प्राञ्चं प्रणयेत् । तस्मात्प्राञ्चमग्निं प्रणयतीति दर्शनात् । वैश्वकुलादित्त-
वतो वा (आश्व० श्रौ० २. २. १) भ्राष्ट्राद्वा तृष्णीं गार्हपत्याद्विद्वतीये
दक्षिणतो दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । शाखान्तरश्रवणात् । अस्माकं तु
समानयोमिकावाहवनीयदक्षिणाग्नी । अरणिथोनिगार्हपत्यः । तस्मा-
दितरौ । अथ यदरण्योरग्नीन्समारोहयत इति लिङ्गदर्शनात् ।

८. अह्ना यदेन इत्यत्र राव्या यदेन इति विकारः । प्रातर्हो-
मार्थं उद्धरणे ।

९. प्रदक्षिणमग्नेः समन्तात्पाणिना सोदकेन त्रिः प्रमार्ष्टिं तस-
मूहनमित्याचक्षत इति गृह्योक्तेन विधानेन परिसमुद्भूतं होमं
करिष्यन्नित्यर्थः । अतो न ऊत्वा परिसमूहनं पर्युक्षणवत् । होमकमे-
षैव परिसमूहनपर्युक्षणे होष्यन्निति वचनात् ।

१०. अतं त्वा सत्येन इत्येवमादिना मन्त्रेण चिस्त्रिर्विष्णानि-

द्वैशास्त्रान्नाटन्ति । एकैकमग्निं पर्युक्ष्य धारां नयेदिति वाक्यपरि-
समाप्तिः । ऊला चैवमेव पर्युक्षणं । साधवार्यमिष्टैवोक्तम् ।

११. प्रातर्होमे सत्यं त्वर्तनं परिषिञ्चामीति पर्युक्षणम् ।

• १२. यज्ञस्य संततिरसीत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यादार-
भ्याविच्छिन्नामुदकधारां आहवनीयात् अभिप्राप्याहवनीयं धारां
नयेत् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् ।

१३. होमकाल एवैतन्प्रायश्चित्तं प्रकरणात् । यदि प्राग्धारा-
दानादग्नीनामन्तरा श्वापदो यायात् ततस्तन्तुं तन्वन् रजसो भानुम-
न्विष्टीत्येवमादिना मन्त्रेण धारां दद्यात् । चयो ह वाव पशवो
ऽमेध्या दुर्वराह एडकः श्रेति शतपथे (१२.४.१.४) विशेषश्रवणादे-
तेष्वेवान्तरा गच्छन्तु प्रायश्चित्तम् ।

७.

१. प्रथमास्तमिते ऽस्तमितमात्रे इत्यर्थः । सायमस्तमिते पुरा
तमसस्तस्मिन्काले जुञ्जयादिति (कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

२. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । यद्वर्जमेकदिनक्षत्रोद्भेदकाले जुञ्ज-
यात् । एवमपि शाखान्तरात् ।

३. प्रातस्तनो होमकालः । उपोदथमुदथसमीपे विगताया-
सुषधि । प्रातः पुरोदथादपश्यते तमसि तस्मिन्काले जुञ्जयादिति
(कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । प्रथम इति वर्तते । प्रथमोदित
आदित्यं जुञ्जयादेवमपि शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

५. पुरस्ताद्यो ऽभिहितः कालः प्रथमास्तमिते प्रातरूपोदयं व्युषिते तत्रैव मनः कुर्यात् । इतरौ तु काशौ पश्चादभिहितौ । दृश्यमाने वा गच्छे उदिते वेति तौ मनस्यपि नारोपयेत् । ननु प्रतिषिद्धयोः किमर्थमुपदेशः । ज्ञापनार्थः । यत्र स्वश्रुतिरस्ति तत्र शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्तव्यम् । तुशब्दो नियमार्थः । ततः कौण्डपायिनामयने ऽप्ययमेव कालः । अपरे त्वादिविकल्पार्थमेतत्सूत्रं व्याचक्षते ।

६. अत एव प्रथमास्तमितानुदितयोर्हीतव्यं येन तस्यापराधे प्रायश्चित्तं श्रुत्यन्तरे पथ्यते । इतरथा हि उदिते ऽपि विधानादपराधाभावात्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । आदिसंकल्पितस्येति व्याख्यानन्तरम् ।

७. यदि संकृतं हविरादित्यो ऽभ्युदियात्तत्सदाहवनीयहोमार्थमुन्नीयानुच्छ्वसंस्तावदाधीत यावत्तमनमुच्छ्वासाभिकाङ्क्षा । ततः समिदाधानानन्तरं यथाप्राप्तमाहुतिद्वयं कृत्वा प्राग्या यज्ञस्येत्येतस्मात्प्रपादरं दत्त्वा गौर्ब्राह्मणस्य वर इति । ततो भूरिति पूर्वस्या आहुतेरनुमन्त्रणं चरकश्रुतेः । स्वयंहोमी पूर्वत्विके अन्यस्मै ब्राह्मणाय वा दद्यात् । प्रोषिते ऽपि च दानमन्वाहार्यवत् । कौण्डपायनीये सन्नत्वाद्दानम् । आहुताभ्युदित एवेतत्प्रायश्चित्तम् । नेतरच । तथा श्रवणात् । निवृत्ते चाहवनीये होमे ऽभ्युदये सर्वप्रायश्चित्तम् । विशेषप्रायश्चित्तावचनात्^१ । अनुद्धृताभ्यस्तमये च नैतत् । अभ्युदितमिति हविषो निर्देशात् ।

१ C विभेदान् । प्रायश्चित्तावचनान् B •नवच• ।

८. अथवा अङ्गत्वेव तदभ्युदितं हविः उदुह्य अपनीच पूर्वमुदृत-
माहवनीयं अन्यं प्रणीय विना मन्त्रेण । प्रणीयेति शब्दान्तरेण
निर्देशात् । जुहुयादिति होममाचोपदेशाच्च परिसमूहनादिः ।
होमार्थस्यैवेतत् । न साधारणस्य । विरोधात् ।

९. पथो ऽग्निहोत्रीचीरम् । न लौकिकम् । यवागूः पाकविशेषो
विरसद्रवा । सा च ब्रीहियवयोरन्यतरद्रव्यका । दधि गव्यं अन्नग्नि-
होत्राभ्या अपि । तथैवाज्यम् । इति नित्यानि कामसंयोगं विनाग्नि-
होत्रहवींषि । पयसा जुहुयादेश ह वै सर्वासामोषधीनां रसो
यत्पयो सर्वैरेव तद्रसैरग्नीग्नीणातोति (कौ० ब्र० २. १) श्रुतेः । तद्
वा आङ्ग्यदग्निनस्यैव जुहुयादिति च ।

१०. दध्नो नाधिअयणमुदग्निरूढेषु सन्निधमादौष्यावज्योतनमपां
प्रत्यानयनं पुनरवज्योतनं च भवति ।

११. आज्ये ऽग्निहोत्रहोमार्थत्वेनादित्सिते नापः प्रत्यानयति ।
श्रुत्यन्तरात् । ततो ऽधिअयणमवज्योतनं पुनरवज्योतनं च भवति ।
यानि पुनर्होमद्रव्याणि शाखान्तरेषु श्रुतानि । तद्यथा । तण्डुलैर्वस्त्र-
कामो मांसिनाभिचरकोदनेनास्त्राद्यकामो ऽङ्घ्रिर्दृष्टिकामः सोमेन
यज्ञकामस्तैलेन वर्चस्काम इति वचनानि^१ । तेषां च तत् एव यथा-
श्रुताः संस्काराः कार्याः ।

१२. अथमपरो विशेषः^२ । आज्यस्योद्दामितस्य सतः कुप्रातरुषे
गृह्णीकलक्षणे तृष्णीमाज्ये प्रत्यस्य तत्स्थयोरेव पवित्रयोरुत्सयेत् ।

१ B वचनान् । २ C विकल्पः ।

इदं धारादानं प्रायश्चित्तप्रसक्तानुप्रसक्तम्^१। इदानीं धारादाना-
दनन्तरं यत्कर्तव्यं तदुच्यते ।

१३. अम्नाहार्यपचन इति दक्षिणाग्नेः संज्ञा । तस्मादुत्तरतः
पश्चात्स्थितः प्रत्यङ्मुखो यजमानस्त्रिष्टम्भजुकाथावस्य आदित्यसुपति-
ष्ठते । स्रुत्या अनुकूलयति । सत्यं च्छताय लेत्येवमादिना मन्त्रेण ।
सायं सायंतने होमकर्मणि । अस्तमितश्चेद्गार्हपत्यसुपतिष्ठेतेति हन्द्वा-
गानाम् । तमप्येतस्मिन्नेव देशे स्थितः अनेनैव मन्त्रेण । पूर्वाह्ने चेदु-
दवसान्नीया समाप्यते तत्र संस्थितायां सायमग्निहोत्रं जुहोतीति
वचनात् । तत्रादित्योपस्थानं प्राङ्मुखः कुर्यात् । उपस्थानस्य तथा
न्यायात् ।

१४. प्रातर्होमे यजमान आहवनीयं समीपे स्थित्वोपतिष्ठते
श्चत सत्याय लेत्येतेन मन्त्रेण ।

१५. उत्तरेण देशेनाम्नाहार्यपचनं यजमानस्य संचरः । प्रवेश-
निष्काग्रौ । यजमानवचनात् केवलमग्निहोत्रे ।

१६. दक्षिणदेशस्य पश्चादाहवनीयादवधेरासनं यजमानस्य
सर्वत्र । तस्माद्दक्षिणवेद्यन्तमधिस्यूग्रन्नासीतेति श्रतपथे ।

१७. दक्षिणतःपश्चाद्गार्हपत्यादित्यर्थः ।

१८. वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणाप आचामति मन्त्रसि-
ङ्गात् ।

१९. यजमान एव चग्रह्णात् ।

८.

१. दक्षिणतो वितानस्याग्निहोषीमग्निहोषहोमार्थां धेनुसुप-
सृजन्ति सवस्तां कुर्वन्ति । ये तत्र परिचारकाः । बद्धवचनमविव-
क्षितम् । तेन द्वौ वाप्येको ऽपि वा । अग्निहोषीति संज्ञा व्यवहाराद्य ।

२. उपसृष्टारो यजमान षलिक् चमन्द्वात् । एते ऽग्निहोष्य-
घ्नीनां चान्तरेण न संचरेरन् ।

३. शूद्रेणाग्निहोषीं न दोहयेत् । न सोपसर्जयेत् । स्रयसुप-
सर्जनदोहनेन विरुध्यते षमन्त्वात् ।

४. अग्नये देवेभ्यो धुष्वेत्येतत्सायं जपति । होमयिता । सायं-
संयोगेन विधानात् मध्यन्दिने ।

५. सूर्याय देवेभ्यो धुष्वेतीमं मन्त्रं प्रातर्जपेत् । सा या पूर्वा-
ज्जतिस्ते देवा इत्यनया कल्पनया देवेभ्यो धुष्वेति । दक्षिणाम्याज-
त्यभिप्रायं वा ।

६. अग्नयायापिपासे इत्यादिकं मन्त्रं सायंप्रातर्जपेत् । सायंप्रा-
तरित्युच्यते । प्रायेणाग्नयायापिपासे अह्नयेव पौडाकरे इति कस्य-
चिदाग्रहा । सा मा विज्ञायीति ।

७. अग्निहोष्या अन्वार्थपचनेन वीरेणेति एवं स्त्रीवत्सायां
गवि जपेत् ।

८. उदीच इत्यनुच्यमाने प्राचां निरूपणं स्यात् । एषा हि
तस्य दिक् प्रज्ञातेति श्रुतेः । अनधिअयणीये ऽपि होमद्रव्ये निरूप-
णमवध्योतनार्थम् । यन्मानङ्गाराङ्करोतीत्यविशेषश्रुतेः (कौ० ब्र०
२. १) । उदग्निरुद्धेऽधिअयणम् । उत्तरत उपाचार इति परि-

भाषितत्वात् । गार्हपत्येन वीरेषेति विकार इति नियमार्थः । तत
कौष्ठपाथिनौये^१ न प्राजहितेन वीरेषेति । ननु स गार्हपत्यो ऽत
इति वचनाच्छास्त्रामुखीय एव अथप्यं प्राप्नोति । नेति ब्रूमः ।
मांसमग्निहोत्रं जुहुतीति शास्त्रा धर्मातिदेशात्प्राजहित एव गार्ह-
पत्यः । शास्त्रामुखीय एव च होमो^२ वचनात् । तदितराष्टवनी-
यमुपकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रतपथे ।

६. यदधिश्रितं तद्गार्हपत्य उत्तरतो निरूढेष्वङ्गारेषु समिध-
मादीप्याग्नेद्वा षचुषावेच इत्यनेन मन्त्रेणावज्योतयेत् । अथ यदधि-
श्रित्यावज्योतयतीति श्रुतत्वात् ।

१०. समाप ओषधीनां रसेनेत्यनेन मन्त्रेण रुवेणापः प्रत्या-
नीय । अथ यदपः प्रत्यानयतीति खश्रुतिः (२. १) । रुवेण
मन्त्रस्य शास्त्रान्तरात् ।

११. प्रतितप्यापः त्वष्णीं पुनरवज्योतय । अथ यत्पुनरवज्यो-
तयत्यप एव तच्छ्रपयतीति (२. १) श्रुतेः । प्रतितप्येति त्वष्णी-
मिति शास्त्रान्तरात् ।

१२. चिरित्युपसादनावृत्तिः । उपसादमिति णसुल् । उप-
साद्योपसाद्येत्यर्थः । उदगिति दिङ्प्रत्ययः । चिरुपसादमुदग्धोमीय-
मुद्वासयतीति (२. १) श्रुतेः ।

१३. एवमुपसादयन्मुद्वासयेत् । अनुष्ण्ण्डन्निव हरेदिति
(२. १) श्रुतेः ।

१४. नमो देवेश इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यस्य ये दक्षिणतो

ऽङ्गारास्नानुपसृष्टेत् । अथोपवेशेण दक्षिणतो ऽङ्गारास्नानुपसृष्टमिति नमो देवेभ्य इति श्रुतेः ।

१५. सुभ्रुताय व इति अनेन मन्त्रेण चे उदीचो ऽङ्गारास्ना-
ग्नप्रत्यूहेत् । प्रतिपादयेदित्यर्थः । तथा प्रत्यूहेद्यथा सुप्रत्यूढा भवन्ति^१ ।
तथा चैव श्रुतत्वात् ।

१६. गार्हपत्ये संस्कारा इति तन्मान्त्रे परिभाषितत्वात् ।
गार्हपत्ये स्रुवं प्रतितप्य स्रुचं चानेन क्रमेण प्रत्येकं द्विसकारकर-
णात् । उन्नयति स्थालीतः । स्थाव्याः स्रुवेषोद्धृत्य स्रुचि उन्नयति^२ ।
अग्रनायापिपासीयेन मन्त्रेण स्रुचा स्रुवेण वीरेणेत्येतावान्विकारः ।

१७. चतुराष्ट्रं वा पञ्चाष्ट्रं वा विकल्पः । चतुस्रस्येष्टत-
ष्टयं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्थाष्ट्रे पञ्चदश उन्नयेत्पाङ्क्तो वै यज्ञो
यज्ञस्यैवाप्या इति (२. १) श्रुतेः ।

१८. उन्नीयमाने प्रतिस्त्रुवं मन्त्रावृत्तिः शाखान्तरात् । मन्त्रो
ऽपि शाखान्तरादेव ।

१९. उन्नीते सर्वस्मिन्न प्रतिस्त्रुवम् । स्रुचं स्रुक्पुष्करं संसृ-
ष्टेत् । स्रुवं स्थाव्यां मुक्ता शाखान्तरात् ।

२०. स्रुर्वेभ्य इत्यादिकं मन्त्रं सायं जपेत् । समुपसृष्टं-
मन्त्रो^३मा विज्ञायीति जपतीत्युक्तम् ।

२१. प्रातरयं जपः । कौण्डपायनीये^४ मध्यन्दिने ऽपि शाखा-
न्तराद्धोमः । तत्र तत एव यथोक्तम् ।

१ A स्रुसमाः प्र । २ A जिनयति Bom. उद् । ३ A उपसृष्टंने । ४ Mss. कु-

२२. विकार इति वाक्यशेषः । तथापि ख्वन्मानि खण्डशो
व्याख्यायन्ते । उत्तरेण गार्हपत्यमदूरे स्रुचमुपसाद्य । उन्नीयोत्तरेण
गार्हपत्यमुपसादयतीति (२. २) श्रुतेः ।

२३. प्रादेशप्रमाणां पालाशीं समिधमाधाय स्रुचं च दक्षिणे-
नैव पाणिना । अधस्तात् स्रुगुपरिष्टात्समिधम् । माचशब्दो 'लोके ताव-
दीषद्व्यूनातिरिक्ते दृष्टस्तथैवाचापि याच्यः ।

२४. तत् स्रुचसमिधं समया समीपेन गार्हपत्यमुपरिष्टात्सयेत् ।
शाखान्तरात् ।

२५. आहवनीयस्य पश्चादपरत उदगघेषु दर्भेषु दर्भमथे
विष्टरे स्रुचं स्थापयित्वा आहवनीये होष्यन् द्वितीयस्रुपसादयतीति
(२. २) श्रुतत्वात् ।

२६. समिधमभ्यादधाति जुहोतीत्यर्थः । अग्नयायापिपासे
इत्येवमादिना मन्त्रेण समिधाहवनीयेन वीरेषेत्येतावान्विकारः ।
पालाशीं समिधमभ्यादधाति सोमो वै पलाशः सा प्रथमा सोमा-
ज्जतिः प्रादेशमाचौ भवतीति च (२. २) श्रुतेः ।

२७. द्वाङ्गुलं समिधमतिक्रम्य तस्या एवमुपरि जुहोति । अग्नि-
र्ज्योतिर्ज्योतिरित्यादिना मन्त्रेण । द्वाङ्गुलं समिधो ऽतिहृत्यानुदृभ-
न्निवाभिजुहोतीति (२. २) श्रुतत्वात् । तथा स वै सायं जुहोत्य-
ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति ।

६.

१. तथैव समिधं ऊत्वा सूर्यां ज्योतिरित्यादिना मन्त्रेण प्रात-
र्जुञ्जयात् । .

*२. अवषट्कारास्त्राऊतिषु सर्वेषु दक्षिणं जानु न्यङ्कृत्य जुञ्जयात् ।
प्रक्रान्ताऊतिप्रसङ्गेन परिभाषेयम् ।

३. उपसाद्य सुचं ऊत्वा तृतीयमिति श्रुतेः । उत्तरामाऊतिं
जुहोति । असंसृजन्पूर्वया सह संसर्गमकुर्वन् । तूष्णीममन्त्रिकां प्रजा-
पतिं मनसा ध्यात्वा । बह्वतरां पूर्वस्या आऊतेः । उत्तरावतीराऊ-
तीर्जुञ्जयादिति (२. २) श्रुतेः ।

४. 'अतिशयेन बह्व सुचि कुर्यात् ।

५. सुक्पुष्करस्य बुध्नेन अङ्गारानुपस्पृश्य द्विरदीचीं उदगच्चिन्तां
सुचमुन्विष्योपसादयेत् । सुचो बुध्नेनाङ्गारानुपस्पृशति । तथा द्विर-
दीचीं सुचमुद्यच्छतीति श्रुतत्वात् ।

६. अगग्राण इत्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो नेतरो होता
पूर्वामाऊतिं लक्षणं कृत्वा प्राणं मुञ्चति मन्त्रान्तेन ।

७. आगक्षपान आत्मानमित्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरामाऊति-
मन्ववानिति । वायुमभ्यन्तरं* गमयति । प्रोषितस्थाप्येतौ मन्त्रौ
भवतः । आऊत्यमन्त्रमेव पाठात् ।

८. या यज्ञस्थेत्येवमादिको जप आर्त्विजः । या वै यज्ञस्य
समृद्धस्थाग्नीः सा यजमानस्य भवतीति व्यपदेशात् । .

१ U in marg. उत्तराऊतेर्भूयो इह पूर्वोऊतेर्भूयिष्ठं भवति तन्ना भवायं सुचि ज्ञेयवेत् ।
पूर्वोऊत्यं प्रचिन्नादुत्तराऊत्यं भूयो भवतीति तत्रादपि भूयो भवायं भवति ।
तन्वेऽऊत्यपेक्षया भूयिष्ठमित्युच्यते । अत उत्तराऊतेर्बहु पूर्वोऊतेः ।

६. ऊतयोराङ्गत्योश्चरत उत्तरे देग्ने प्रतीचीं प्रत्यगभिसुखीं
सुचं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपशोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः
सायमुपमाष्टिं प्रतीचीमिति (२. २) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त
उपमाष्टि^१ ।

११. कुशेषु सुग्धारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्बेदोषधीः
प्रौणामीति ध्यायन् । चत्पूर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्बतीति (२. २)
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादयोषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । सदैव तेन पाणिमुत्तानं
दक्षिणेन कूर्चं निदध्यात्^२ । पितृप्रौणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।
प्राचीनापवीती अप उपस्पृशेत् । यद्वितीयं तदक्षिणेन कूर्चमुत्तानं
पाणिं निदधाति पितृस्तेन प्रौणातीति (२. २) श्रुतेः ।

१३. द्विः प्रदेशिन्या प्राग्नेत्यारभ्य प्राग्दीचीमुद्दिशतीति
सूचच्छेदः । तथापि तु ख्यवन्तानि खण्डग्र उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्गु-
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतग्रिष्टं द्विः प्राग्शोपब्दिमच्छब्दवदित्यर्थः ।
अथ यद्विः प्रदेशिन्या प्राग्नातीति (२. २) श्रुतेः ।

१४. सुचमुदङ् पर्याट्य श्रुत्यन्तरात् ।

१५. तथा सुचा प्राग्दण्डया भक्षयित्वा ग्राक्षान्तरात् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिक्षिप्य ।

१ B लेखां तत्र उप० C लेखा न उप० । २ Paddhati कुशमूले उप० जं पाणिं
ऊवेन पितृन् प्रौणामीति निलिम्बत्युत्तरमुपमार्जनम् ।

१७. जिह्वया नितरामास्त्राय । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१८. ताग्नेव सुचं प्रचास्य । अथ यत् सुचं मार्जयते रक्षोदेव-
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदञ्चिता अप आसिच्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।
अथ यत्प्रागुदीचौरप उल्लिखतीति (२.२) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदञ्चितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदीचीं
सुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति
हस्ते संपादयेत् । हस्तस्य सुकंपत्तिदर्शनात्प्राक्तेषु । तदाहुः । कथ-
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याव्यवन्तो वषट्कृते सुचा ऊता भवन्तीति ।
एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि चीणि प्रथमानि पदानि
षा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याय यानि चत्वार्युत्तमानि षा
चतुर्व्यदा त्रिष्टुभ्याव्येदमेव कपुच्छलमथं दण्ड इति (शतपथब्र०
६.२.१.१६) अभिमयेन^१ हस्तं दर्शयति । तस्माद्भस्तेन प्राग्भं
हस्तस्य^२ निर्लेहनं । शिष्टाचारश्च एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकीहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म
भवति । परिसमूहनपर्युषणे होमप्रयुक्ताग्रह्या न प्राप्तः । तदा-
ग्रह्यानिष्टस्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति ऐक-आऊरिति
(२.२) वचनात् ।

१ B • अथ • । २ A अनभिनेन । ३ A वक्ष्यमाणम् ।

२२. ततः सर्वेषु न केवलमाहवनीये गार्हपत्यदक्षिणाम्यो-
रपि । तुग्रब्दः स्वमतप्रकटनार्थः । सर्वेषु त्वेव जुहुयात् । पूर्णामुद-
कस्य सुषुम्नरेण गार्हपत्यमदूरेण निधायारवस्याय ।

१०.

१. इह पुष्टिमित्यादिभिः समन्त्रिकास्त्रिः । एका त्वम-
न्त्रिका इति गार्हपत्ये ।

२. पूर्णां सुचमिति सुग्रहणात्सुवेणैता आहुतयः । तृष्णी-
मिति वचनादसंष्टजसुत्तरतः । चतुर्थीति वचनं पुष्टिपतिर्दधात्
जनयत्विति मन्त्रान्तो मा विज्ञायीति । गार्हपत्यग्रहणं यावन्तो
गार्हपत्यास्तावत्सु कुण्डपायनीये होमः । समिधमाधाय होमः ।
आहुतिसास्त्रमिधि वसतीति श्रुत्यन्तरदर्शनान् । अन्वाहार्यपचन-
ग्रहणं गार्हपत्यवत् । तस्यवितुर्वरेष्यमित्यृक्मंदेहनिरासार्थं चतुर्थी-
ग्रहणम् ।

३. भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः । ताभिः प्रति-
मन्त्रं तिस्र आहुतयः । तिस्र इति वैचनाञ्च पूर्वाभिः सह समुच्चयः ।
ब्रह्मवर्षसकामंश्च फलसंबन्धेन पचान्तरम् ।

४. अग्रये ऽन्नादायाञ्चपतये स्नाहेत्येषेव चतुर्थी । न तु व्याह-
त्युपहिता ।

५. याः सुचि स्थापिता आपस्तास्त्रेधा करोति । कथम् ।
अग्निहोत्रस्यास्यां भागः । तथा गार्हपत्यस्य पसाद्भागः । अन्नस्यौ च

पश्यासृतीयो भागः । यद्यप्यनासम्भुका पत्नी बद्धो वा पश्यासृथापि
बैधमेव । आरक्षधामर्थात् ।

६. अनासम्भुकायां पश्यामासगप्रदेशे तृष्णीमपो निक्षिपेत् ।
अश्लौ मन्त्रवचनात् । एकवचनं च विवक्षितम् । ततः पत्नीबद्धत्वे
ऽपि एकैवाञ्चलिं^१ प्रतीच्छेत् ।

७. सुचैवापस्त्रिषु स्थानेषु कृत्वा तां प्रतितप्य गार्हपत्ये ततो
निदधाति स्थापयति ।

११.

१. दक्षिणतः स्थितस्य न्यायवचनादुदङ्मुखस्य प्राङ्मुखस्य वा
यथासम्भवम् ।

२. उपप्रयन्तो अध्वरम् । अथमग्निः सहस्त्रिणो वाजस्य गति-
नस्यतिः । उभा वामिन्द्राग्नी आहुवधै । अयं ते योनिर्द्धत्वियः ।
अथमिह प्रथमो ऽधाथि धादभिः । अस्य प्रज्ञामनु घृतम् । एतासां
षष्ठामित्युच्यते किमर्थम् । केषां चिच्छास्त्रिणामन्यः क्रमः । तद्गुदा-
सायं । तदेतत्समाहार्यं षड्वचम् । तस्य चिः प्रथमां चिहृत्तमामिति ।
तस्योपवती प्रथमा प्रद्ववत्युत्तमेति । तथा स वै चिः प्रथमां जपति
चिहृत्तमामिति (गतपथत्र० २. २. ४. १७) च । अतस्य जपित्वेति
सूत्रशेषः ।

३. आयुर्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः ।

१ उ रक्षामेवा० । (sec. b) प्रयच्छत् ।

४ चिचावसो स्सस्ति ते पारमश्रीय इमं मन्त्रं चिर्जपति ।

५ सं त्वमित्यादिकं मन्त्रमुपविश्य जपेत् । अथासीनः सं त्वमग्ने
सूर्यस्य वर्षसागथा इति (शतपथब्र० २. ३. ४. १७) ।

६. अग्निं स्स इत्येवमादिना मन्त्रेण अग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रक-
रणात् । अथ गामभ्येत्यग्नाम्नो वो भक्षीय मघ स्स महो वो भक्षी-
येति शतपथश्रुतेः (२. ३. ४. २५) ।

१२.

१. संहितासि विश्वरूप्यूजां माविश्र गौपत्येनेत्यनेन मन्त्रेण
अग्निहोत्र्या सखाटमुपसृशेत् ।

२. उप त्वाग्ने दिवेदिवे इति वृचेनाग्ने त्वं नो अन्नम इति
द्वैपदेन वृचेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । स गार्हपत्यमुप-
तिष्ठत उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
एमसीति शतपथश्रुतेः (२. ३. ४. २८) । अथ द्विपदा अग्ने त्वं
न इत्यादि ।

३. इक्ष एहीत्यादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् ।

४. काम्या एतेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीपत्स्य सखाट-
मुपसृशेत् ।

५. सोमानं स्वरणमित्यनेन वृचेनोत्तरतः स्थितः प्राङ्मुखो
ऽन्वार्यपत्सनमुपतिष्ठते । अधान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्-
तिष्ठन्नग्निमौषभाणो जपतीति शतपथश्रुतेः ।

६. अन्नरेण गार्हपत्याहवनीयौ स्खितो महि षीषामवो ऽस्खिति सूक्तं जपिला तत आहवनीयमुपतिष्ठते ।

७. तत्सवितुर्वरेणमित्यस्याः श्रुतिः । अथ याविषी । कदा चन स्तरौरषीति वाचस्त्रिष्ट्यासु । अस्याः श्रुतिः । अथैश्री । परि ते दूक्षभो रथः । अस्याः श्रुतिः । अथाग्नेयी । तथा चिरेतां जपतीति शतपथश्रुतयः^१ । एवं यजमानेनाहवनीयोपस्थाने कृते ऽन्नरमार्षि-
व्यम् ।

८. सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति स्त्रश्रुतौ (कौ० ब्रा० १. ३) प्रयत्ना-
दयमेव पक्षः सूत्रकारस्याभीष्ट इति ज्ञापनार्थस्तुशब्दः । महायाह-
तिभिस्त्रिष्टभिर्मन्त्रैः प्रत्येकम् । तिस्रस्त्रिष्टः समिधो ऽभ्यादधाति
थो जुहुद्भवति । यजमानो ऽन्यो वा । यः पुनरेकषावी एकहवन-
साधुकारौ स आहवनीय एवाभ्यादध्यात् । यजमानो ऽन्यो वा ।

९. वाचं विष्टजत इति सूचान्तः । याजमानमेतन्मन्त्रार्थसाम-
र्थ्यात् । दैवस्तन्नुरषीत्यादिना मन्त्रेण आहवनीयस्य दक्षिणतो
ऽङ्गारमुपसृशेत्^१ ।

१०. ततो ऽपि तन्नुरषीत्येवमादिना मन्त्रेण सुवीर्येणेत्येव-
मन्त्रेण आहवनीय एव प्रार्थते^१ । मानुष इत्यारभ्य पुत्रयज्ञान्तो^१
मन्त्रः । यावत्पुत्रमावर्तते पक्षे । आमन्त्रिताक्तेनाभिव्याहरणमसा-
वित्यस्य स्थाने पुत्रनामयज्ञणम् । वाक्यार्थसामर्थ्यात् । जन्मना

१ शतपथब्र० १. ३. ४ १०. Kāt Sr. S. IV. 12, 10 (Comm.) Kāt. Paddh. pag. 396, 19. Sāṅkh. Paddh. fol. 20 तत्सवितुर्वरेणं कदा चन स्तरौरषि परि ते दूक्षभ इति पिः पिभिराहवनीयमुपस्थाप । १ B०रान् । १ A नामपक्ष० ।

श्रेष्ठम् । सुब्रह्मशादग्रनात् । दीक्षितस्यापि नामग्रहणमविशेष-
श्रुतेः । जीवतां नामग्रहणं भवतीति वचनात् ।

११. आत्मनो गृहीयादविद्यमानपुत्रः वचनसामर्थ्यात् । अपुत्र-
इति वक्तव्ये ऽजातग्रहणं पुंस्त्वविज्ञानार्थम् । पुत्राधिकारे पुनःपुत्र-
ग्रहणात् चेत्तजादीनां । न दुहितुः । न शूद्रस्य । चयाणां वर्णा-
नामित्यधिकारात् ।

१२. सत्येनावभृथमित्यनेन मन्त्रेणाचम्य यजमानो वाचं विस्मृ-
जते । अथ यदप आचम्य व्रतं विस्मृजते ऽश्वेव तद्गतं दधाति । ता
अस्य व्रतं गोपायन्त्या पुनर्हामादिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

१३.

१. पूर्वमसंयुज्य विहितत्वान्मध्यन्दिने ऽपि भवति कुण्डपाय-
नीये । अनुपस्थानं वा प्रातरिति (२. १३. ६) प्रतिषेधो ऽयग्र-
ब्दादिशेषाधिकारादस्यैव भवति । न तु यत्पूर्वमुक्तमृत सत्याय
त्विति ।

२. याजमानमधिष्ठतं । भृशुवः स्वरित्येवमादिना मन्त्रेणाहव-
नीयमुपतिष्ठते ।

३. दक्षिणतःपश्चादाहवनीयादासनमित्युक्तं । तत्रोर्ध्वं आहव-
नीयोपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देशे स्थित इतरावग्री उपतिष्ठते ।
अन्याथ्यमप्येतच्छाखान्तरीयाद्वचनात्कर्तव्यम् । एकद्वीचे चोपस्थान-
मिति (५. ४. २) । तत्राप्येवमेवेच्छन्ति ।

४. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

५. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेषाम्नाहार्यपचनमुपतिष्ठते ।
अम्नाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

६. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । तन्त्रेषोपस्थानम् । बद्धवच-
नात् । तत्रैव स्थितः । तुल्यात्वाद्देशस्य ।

७. समानं तुल्यं सायंतनेन यज्ञात्विज्यं यच्च याजमानम् ।
महाव्याहृतिभिस्त्रिस्त्रिस्त्रिः समिधो ऽभ्यादधातीत्यत आरभ्य
यावद्गतं विसृजत इति । किमन्यदाप्ते येनैवमाह । एतत् ज्ञापयति ।
सायमपि व्रतविसर्जनादनन्तरं पर्युक्षणं भवति यजमानस्य । इतरस्य
समिदाधानात् ।

८. अनेन अथ प्रातरित्यादिना (२. १३. १) पक्षे सायमपि
याजमानं भवति । पक्षे सायं वात्सप्रेण । एवकारकरणाद्यस्मिन्नपि
पक्षे प्रातरनुपस्थानं तस्मिन्नपि पक्षे प्रातस्तनं याजमानं वात्सप्रेण सह
सायं होमे विकल्प्यत एव । किं च कारणम् । न स्यात् । संनिधो-
गग्निष्टस्थान्यतरापाये इतरस्थाप्यपाय इति न्यायात् ।

९. एतस्मिन्नपि पक्षे समानं समित्प्रभृतीति समानवचनाद्भव-
त्येव ।

१४.

१. याजमानप्रसङ्गेन प्रवासप्रारम्भे याजमानमुच्यते । प्रवत्स्य-
ग्नीन्विहृत्याप्रसक्तान्^१ गार्हपत्यस्य पश्चाम्नास्तुखःस्थितः सर्वानीक्षते ।
अभयं वो ऽभयं गो अस्त्रित्यनेन मन्त्रेण । एतावानेव मन्त्रः । न

१ A • हृत्य । प्रवत्स्यग्नी • C (in marg) अस्त्रिता B seems to read like C.

कामेन व उपतिष्ठ इत्याद्यनुषङ्गः^१ । तत्रोपस्थानमिद्वेषणमिति विशेषात् ।

२. नर्घत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते । कुत एतत् । उपतिष्ठत इति श्रुतेः । अथ यत्प्रवक्ष्यंश्च प्रोषिवांश्चाग्नीनुपतिष्ठत इति विशेषात् । शतपथे च । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्घं प्रजां मे पाक्षीति ।

३. अथर्येत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः । तमिति यन्नादागत्यायेवमेव । अथाद्दक्षिणेक्षमाणः^२ ।

४. शंखेत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा । ननु चायमेव संचरः सर्वदा प्राप्तः । उच्यते । व्यवेतो ऽग्नीभवसतीत्यविशेषात्कदा चिदितरयोरप्युत्तरेण^३ यायात् । तन्निष्ठत्यर्थं वचनम् ।

५. अन्नमेतावता मन्त्रेण चीणि पदान्यभ्युद्धृत्य । चिः पाद-विहरणं समन्त्रकं क्लृप्त्यर्थं वीष्णोपदेशात् ।

६. प्रज्वलितानामुपस्थानम् । यावत्प्रज्वलितास्तावद्वाग्यमगमित्येतदुभयमनेन मूत्रेणोक्तम् ।

७. अग्निशब्देनाग्निहोत्रहोमो लक्ष्यते । उपस्थानशब्देन च याजमानम् । अतश्चैतदुक्तं भवति । अग्निहोत्रहोमीयथाजमानस्थानर्थमुक्तं संभवदर्थं प्रवसन् जपेद्यजमानः । अत्र श्लोकः ।

१. उपतिष्ठ ; A C om. चादि । २ Paddhati चर्चये पितुं न इत्यादिना चान्वाहार्यपचन- । तमन्वाहार्यपचनमुत्तरेण गत्वा शंख पद्म इत्यादिना । ३ C (orig.) चत्तरेण ।

याजमानं जपोत्सर्वं न तन्म स्र न संक्षिता^१ ।

नेले न काम्यातो दैवः प्रोषितो यद्यनातुरः ॥

८. याजमानपहणं क्रत्वर्थाक्रत्वर्थयोरनुष्ठानार्थम् । तत्र क्रत्वर्थं प्रातिनिधिकः कुर्यात्पुरुषार्थं यजमानः । अग्रब्दो ऽनर्थलुप्तमित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्न्यन्वाधानपिण्डपिण्डयज्ञौ तु प्रातिनिधिकः कुर्यात् । ब्रह्मत्वेन यजमानस्य पाठव्यवधानात् । पर्वणीति वचनात् । येष्वेव संवत्सरसन्धिषु नित्यानि यजमानेन प्रत्यक्षेणोपक्रान्तानि तेष्वेव प्रोषितो याजमानं कुर्यात् । तद्यथा । पक्षसन्ध्योर्दर्शपूर्णमासौ । क्रतुमुखेषु चातुर्मास्यानि । अद्यनाद्यन्तयोर्निकृष्टपशुबन्धः । तथा च मनुः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिग्रोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ (४. १५)

सस्थान्ते नवसंस्थेष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजो ऽध्वरैः ।

पशुना ह्ययनान्ते च समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ (४. १६)

यस्य यावञ्जीविकः प्रयोगः तस्य याजमानं प्रोषितो ऽपि कुर्यात् । तथैव प्रक्रमात् । कथं कुर्यात् । जपेन संपादयेत् । तदुच्यते । वृष्टिरसि पाप्मानम् । अग्ने वायो अनुपदस्यम् । मयीदमि-
न्द्रम् । आ प्यायतां भ्रुवा । रुद्रसि मन्म इत्यादौ । सं ज्योतिषा-
भ्रमेत्युत्सृज्यते । तथा भ्रुवः स्रः सं मेति । तथैव अग्ने व्रतपते यो
नो दूरे वेष्टीति च । श्लोकौ चात्र ।

वृष्टिरग्ने ऽनुपदस्यं मय्याप्यायनमेव च ।

१ C (in marg): अन्म स्यान्मो वः । संक्षितासि । इत्तं ऽसि । काम्या वन
मपि वः । देवसन्धिरपि ।

जयाः पञ्च क्रमेण प्राक् पूर्णपाचाभिमर्शनात् ॥

अग्निसंबद्धमुत्सृज्य जयमूर्ध्वमशेषतः ।

अग्ने व्रतपते जयं पाहि मां च विकल्पतः ॥

६. अनपेतमनपगतं कारणं हेतुर्याजमानस्य । तत्प्रयुक्तत्वात्कर्मणः । अतश्च प्रोषितो ऽपि ध्यानेन संपादयेत् । प्रकान्ते चेद्यजमान आगच्छेत्पूर्वं जपित्वा शेषं कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । नैमित्तिकमपि चामवत्यादि प्रातिनिधिनेन कारितं प्रोषितो यदि जानीयात् । ततस्तत्रापि याजमानं कुर्यात् ।

१०. सन्निवेशयोरग्निहोत्रवेलयोरित्यर्थः । द्विवचननिर्देशात् । वाग्भट्टो ऽन्युपस्थानस्थानर्थलुप्तं प्रवसन् जपेदित्यनेन सह विकल्पार्थः । एवमर्थमेवैतस्य सूत्रस्यारम्भः । पर्वणीति षिद्धे ऽपि सति । आचम्य वाग्यतो भूत्वा यावद्धोमकालः । पुनराचम्य ततो महाव्याहृतिभिर्विसर्गः ।

११. अग्न्यागारस्य दर्शनगोचरे वाग्यमनं कुर्यात् । प्रोष्याय-
न्नुपस्थायाप्रसर्गे तेन चैवोत्सृज्यत (२. १५. ७) इति वाग्यमः ।

१५.

१. अभयं वो ऽभयं नो अस्त्विति उत्तरतो विेतानस्य स्थितः । तथैवेति प्राप्ते चकार उपस्थानस्य प्रकारान्तरमपि चास्तीति प्रज्ञापनार्थः । तथा च व्रतपथे । स वै खलु तृष्णीमेवोपनिष्ठेतेति ।

२. उपतिष्ठते पश्चादाहवनीयस्य प्राङ्मुखः स्थितः । मृतमष्टे-
ष्वपि पश्युषु मन्त्रो भाविनौमाश्रिषमङ्गीकृत्य ।

३. विद्यमानानां दृष्टानामपचयनं उपविश्य कर्तव्यम् । तत
उत्थाय समिदाधानम् । एतत्सर्वंश्चग्निषु कार्यम् । अथोपविश्य दृष्टा-
न्युपलुन्यतीति वाजिभ्रुतेः ।

• ४. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः ।

५. उपतिष्ठत इति शेषः । अभिद्युक्तादिपाठो ऽग्ने पुरीत्याच-
र्याग्निं गृहपते नर्येति मा विद्यायौति ।

६. व्यवायं क्षुर्वंशप्रवसति । आहवनीयमपरेणोदङ्मुखत्वेन चैवो-
त्सृज्यत इति समानम् । अनुपशान्तेषु च प्रतिनिवृत्तस्य^१ त एवाग्नयो
ऽग्नीनिति वचनात् । प्रवासार्थत्वादुद्धरणस्य । प्रवासे ऽनिवृत्ते ऽन-
पवृत्तकर्माणो न सौक्तिकाः ।

७. तेनैव मार्गेण तेनैव च न्यायेन प्रतिदिशमप्युपस्थाय प्रोषित
उत्सृज्यते । वाग्यमादिनिधमान्मुच्यते ।

१६.

१. वासोऽप्यतीयं हविः कर्तव्यम् । भ्रौव्ये प्रवासे । कुतः । प्रव-
त्स्यन्नित्यधिकारात् । स एव भ्रुवः प्रवासो यत्र पुनर्गृहं नागन्तव्यम् ।
इतरस्त्वभ्रुवः यत्र प्रोख्यायन्निति भवति । तेनैतद्गृहं भवति । याथा-
वरप्रतिपत्तौ वासोऽप्यतियागो भवति । न केवलं गृहशक्तिष्कामतः
किं तैर्हि अन्येष्वपि संप्रयातेषु । संप्रवृत्तेषु प्रयाणकेश्वित्यर्थः । किन्ने-
कैकमयहरवस्थाय यानि^२ संप्रयातानि । नेत्युच्यते । दृशराचादूर्ध्व-

१ A •लोषं निवृत्तं । २ B •स्थाप यानिसं । C •स्थापयामं • ।

भवरे अर्धं दशरात्रः^१ सर्वस्तोक इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् ।
एष दशरात्रमुषिला व्रजेत्तत्र वास्तोष्यतिं यजेदिति ।

१. अग्नयो यत्र तिष्ठन्ति तदनो ऽग्निष्ठम् (आप. ६.१८.७) ।
तस्य दक्षिणे अनडुहि युक्ते । दक्षिणो युक्तो भवति सव्यस्य श्लोत्रं
पर्याहृतमिति शरकाणाम् । ननु एवं सति अनोयायिनामेवैतत्कर्म ।
नेत्युच्यते । प्रयाणप्रयुक्तत्वात्स्कन्धवाहिनामपि भवति । उपोद्ध
चीवरम् । आरोप्य वित्तमित्यर्थः । अग्निष्ठस्था^२ एवाग्नयः समास्था-
नात् । वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मानिति पुरोनुवाक्यामनूच्य वास्तो-
ष्यते शग्मया संसदात् इति यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्घा-
र्थम् । परिसङ्घा च प्रकृतिं निवर्तयतीति । प्राकृतस्य कंप्रपद्यादेर्नि-
वृत्तिः । अत्याश्रमाम्यन्वाधानयोरनिवृत्तिः ।

२. ऊते हविष्यनावर्जितं^३ त्यजेत् । यज्ञपात्रं^४ चीवरं चेत
अग्नयः । तथा च शाखान्तरम् । याथावरप्रतिपत्तौ गृह्यपतिरि-
त्यागममधिकृत्य ।

न हीनमन्वावर्तयेद्द्रुद्राय हि तद्दीयते ।

यद्हीनमन्वाहरेत्तद्द्रुद्रभृतमन्वाहरेद्युरिति ॥

१ A अर्धं दशरात्रेः स० B अर्धं C अर्धद० Paddhati : वास्तोष्यतीयं कर्म
याथावरप्रतिपत्तौ भवति । न केवलं गृह्यपिष्णामनो यजमानस्य किं तर्हि दशरा-
त्रादूर्ध्वं प्रकृतेषु सामेषु ततो ऽस्मदीयं कर्म । १ B अग्निपु ष्या A om. एव ।
२ B अज्जनिर्जि० C० अज्ञान० Paddhati : ऊते च अनाचितं त्यजेत् । यज्ञपात्रादि
गृह्ये नित्यहीनस्य वेपः पतुर्द्वयं पतुर्द्वेषीतानि सकृदुच्यते हविः एका समित्युक्तः
हीनो अर्धमावाच कल्पते । एवं नार्जपत्ये च दक्षिणाग्नौ च जुहुयात् । ४ A अग्निपा० ।

१७.

१. समारोह्यमाणो यजमानः । याजमानमेतत् । आत्मनेपद-
प्रयोगात् । गार्हपत्ये ऽग्नौ हस्तौ प्रतितप्य प्राणान् ब्रह्मलोकेन क्रमेण
संमृशेत् । एहि मे प्राणानारोहेत्यनेन मन्त्रेण ।

२. सक्तसंमर्शनं प्राणानां मन्त्रेण कृत्वा पुनः पाणी प्रतितप्य^१
तृष्णीं प्राणसंमर्शनम् । सक्तदेवमेवापरम् । ततः पाणी प्रतितप्य
पूर्ववन्मन्त्रेण प्राणसंमर्शनम् । पुनस्तृष्णीं पूर्ववद्धिः । न तु प्राणगता
वीषा मन्त्रे वज्रवचनात् ।

३. अथं ते योनिर्द्ध्वित्य इत्यनेन मन्त्रेणारणी^२ प्रतितपति ।
पूर्वमधरारणिं तत उक्तारारणिम् । अरथ्यनुप्रहरणे तथा दृष्टत्वात् ।
अस्मिन्पक्षे^३ ऽरथ्योरेवारोपणमतो न प्राणान्संमृशेत् ।

४. पूर्ववद्वाख्या । तच्च संमर्शनमिह प्रतितपनम् । एतावान्नि-
शेषः ।

५. उद्धृत्याहवनीयं यथा गार्हपत्यात्प्राणेष्वरथ्योर्वा । एवमाहव-
नीयादपि ।

६. नित्यधृतादाहवनीयादेन्यस्मिन्नरणिभाण्डे समारोपः । पृथ-
गरणिव्यग्नीश्वसमारोहयत इति यावन्तो धार्यन्ते विज्ञायन्ते सहार-
णीभिस्तावतीभिर्हि संकर्षे^४ । संकर्षा हि नाम मीमांसा^५द्वादशाध्या-

१ C (in marg.) पुनः । २ A मन्त्रेण वारयो । ३ C अन्त्यस्मिन् । ४ A ताव-
तीभिः सक्तान्तीभिर्हि संकर्षा नाम । ५ C om. हि नाम ; set. h. adds नाय ।

यादूर्ध्वमस्ति । आहवनीयवचनाद्दक्षिणाग्निर्नित्यधृतो ऽपि समारो-
प्यते । तयोरेवारण्योः । अथ यद्रथोरग्नीन्समारोहयत इति
(कौ० ब्र. २. ६) श्रुतेः ।

७. अगस्तमिते आदित्ये यथाग्नि मन्यनं भवति । अग्न्याद्-
नुदिते च । एकयोनिमसारूढानां सक्तमन्यनं क्त्वाहवनीयदक्षिणा-
ग्न्योरुद्धरणम् । आरण्यके दर्शनात् । मथिलाम्नीन्विहत्येति । तथैव
चानयनं नित्यधृतो नित्यधृतत्वात् ।

८. उपावरोहेत्येवमादिना मन्त्रेणात्मनः सकाशादरण्योरुपाव-
रोह्य । कथम् । नासिकया प्राणमरण्योर्मन्त्रान्तेन निश्चिद्य ततो
मन्यनं कुर्यात् । दुरोण इति लिङ्गाङ्गृह एव स्थितस्य यः समारो-
पस्तत्रैतद्भवतीति^१ नाग्न्या कर्तव्या । भार्या यत्राग्नयो ऽपि वेति
गृह्यवचनात्तदपि गृहमेव । प्रवक्ष्यन्निति चाचानुवर्तते । तेन
साग्निकः प्रवक्ष्यन्समारोहयमाणो ऽन्यत्रापि च^२ यत्र समारोपश्चोद्यते
तत्रैवं कुर्यात् । मन्यनाधिकारे मन्यनघृष्टं लौकिके मन्यनप्रति-
षेधार्थम् । कथं विद्यमाने ऽग्नौ^३ मन्यनं प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते ।
लौकिके चेति लौकिके काष्ठे न संस्कृतयोररण्योरुपावरोहणमि-
त्येवं^४ कस्य चिदाग्न्या स्यात् ।

९. पञ्चान्नमेतत् । लौकिके वाग्नावुपावरोह्य तत उद्धरणं
क्त्वा ततो होमः । ततः परिसमाप्ते होमे लौकिक एव^५ प्राणेष्वर-

१ C om. एव । २ B च । ३ A ins. लौकिके । ४ C om. उपावरोहय
and has in marg उपावरोहयोर instead । ५ B ius. अग्निः ।

श्रीर्वा समारोपयितव्यः। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टा-
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वितीये
ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम् ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—०००—

१०

१. संस्थितायां समाप्तायां पौर्णमास्यां पौर्णमासे कर्मणि ।
कुतः । कालस्यासंस्थानात् । इन्द्राय विष्टुणाय । इष्टिग्रहणं
वाक्यसाकल्यर्थं गुणस्थेष्टिग्रहव्यवधानात् । केवलाय चेन्द्राय केचित् ।
अनुनिर्वाप्यया वै देवा इत्यारभ्य एवमेव विधानात् । ननु अम्बा-
रम्भणीयाप्रकरण एवैतद्विधानं संबद्धतरम् । सत्यम् । नित्यत्वात् ।
वैश्वदेव्यादिह विधानम् ।

२. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

३. इन्द्र चचमभि वाममोजः प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । मृगो
न भौमः कुचरो गिरिष्ठा याज्या ।

४. जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे पुरोनुवाक्या । अग्ने शर्धं महते
सौभगाय याज्या स्विष्टकृतः ।

५. अमावासे कर्मणि परिसमाप्ते अनन्तरमदितय इष्टिं
कुर्यात् ।

६. पौर्णमासावाज्यभागवित्यर्थः ।

७. ये वैष्टस्य स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये जुष्टो दमूना अग्ने
शर्धंति ते अत्रापि भवतः । ये ते इति यद्वाद्यदि वैष्टस्य क्रिया
ततोऽस्त्रालौक्येन विकल्पसुभयोः प्रदर्शयति । स चादिविकल्पः
शाखान्तरात् ।

८. एते इष्टी प्रक्रम्य यावज्जीवं कर्तव्ये । दर्शपूर्णमासयोरपि यावज्जीवमेव क्रिया संस्थितायामिति वचनसामर्थ्यात् । अत्राष्टाष्टा-
खान्तरोक्तस्य त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पञ्चदश दाषा-
यणयाजौति कालः सिद्धो भवति ।

९. अतीतायां फलेष्वायामवाप्ते वा फले प्रयोग आ अन्ता-
त्परिसमापयितव्यः ।

२.

१. अनागते अनुपस्थिते पर्वणि पञ्चमन्थौ यथोक्तम् । शो न
द्रष्टेति यदस्य न दृश्येतेत्यस्मिन्भ्रान्त्या । आमावासे कर्मणि प्रक्रान्ते
अभ्युदिता नाम इष्टिः कर्तव्या । तस्मिन्नेवाम्यन्वाधान इष्टिमाषं
न प्रायश्चित्तान्तरमिष्टिवचनात् । संज्ञाकरणं सप्तकारिसंप्रत्ययार्थम् ।

२. सगुणानि त्रीणि हवींषि यथोक्तानि श्रुतौ । इतिकरणो
नियमार्थः । समस्ता एव यष्टव्याः । अतस्य यथेकस्या अपि यागे
निवृत्ते ऽभ्युदयविज्ञानं स्यात् न देवतापनयः । सामस्याभावात् ।

३. निरुक्ते कृते हविर्यहणे जानन्नभ्युदितं चन्द्रमसं तानेव ये
गृहीतास्ताण्डुलीभृताः भजेत् । आध्वर्यवमपि सदेतदुच्यते^१ । आवा-
हने ऽपि कृते ऽदेवतापनयज्ञापनार्थम् । तानेवेत्यतिरेकादृषान्नाय्य-
याजिनो ऽपि विभागः ।

४. अग्ने दा दाशुषे रथिं पुरोनुवाक्या । दा नो अग्ने हृहती
दाः सप्तस्त्रिणो याव्याग्नेर्दातुः ।

१ B om न । १ C संदेव instead of सदेतद् ।

५. सहस्रा ते श्रता वयं पुरोनुवाक्या । आ त्व भर माकिरेत-
त्यरि ह्यात् याज्या इन्द्रस्य प्रदातुः । किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भृत्पुरो-
नुवाक्या । वषट् ते विष्णविति याज्या । विष्णोः शिपिविष्टस्य ।

६. वृधन्वन्तावाज्यभागान्वित्यर्थः । कर्मन्तरमेतत् । नामावास्य-
मतस्य सप्तदश सामिधेय्यः ।

७. धेनुर्दक्षिणा । किंविशिष्टम् । चीषु । शिसञ्ज्ञाका इषवो
यस्य तदेवमुच्यते । चशब्दादन्वाहार्यस्य ।

८. यथाविहिते काले सामावास्यं भवति । यद्येवं नोच्येत
दोषनिर्घातार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां न स्यादामावास्यम् । चशब्दात्कृते
ऽयामावास्ये पुनःक्रिया । कालो हि नित्यानां करणे निमित्तम् ।
श्लोकमप्युदाहरन्ति ।

एवं हि कर्माणि कृतान्यकाले कार्याणि नित्यानि पुनः स्वकाले ।

कालो हि तेषां करणे निमित्तं यतः श्रुतौ यज्ञपथादपायः ।
तथा च शाखान्तरम् । अनस्तमिते चेदग्निहोत्रं जुहुयाद्ब्रुव इत्युप-
स्थाय पुनरस्तमिते जुहुयात् । अब्रुष्टायां चेत्युनर्ब्रुष्टायामिति ।
यामि तु विशेषवचनानि तत्र वचनसामर्थ्यात् । किमन्यत् । उच्यते ।
तद्यथा । उदवसानीयान्ते ऽग्निहोत्रधोमः । सुसूर्षीस्य प्रातराहुति-
रामावास्यं च । तथा च ।

चतुर्दश गृहीतानि सहस्रयते हविः ।

एका समिस्तसहस्रहोमो ऽर्धमासाय कल्पते । वचनान्तराश्वेतानि ।
अतस्य यथाश्रुतस्य कालस्य स्वविषयेऽपवादत्वेन^१ वर्तन्ते । कस्यां

चिद्भ्यर्धुंशाखायां अभ्युदिते पिष्टविभागः । कस्यां चित्पत्रे पुरोलाग्नौ
 दधिपयोभ्यां मिश्रयित्वा । क्वचिद्विभागसंभवात् प्रायश्चित्तं समाप्य
 पुनःक्रिया । प्राक् चेत्कालादामावास्यं पौर्णमासं वा प्रवर्तेताग्ने नद्य
 आ देवानामिति संयाज्ये कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । असंनयतश्च
 विभाग इत्येवमादि शाखान्तरौयमभिप्रेत्य काले^१ चामावास्यमिति ।
 चशब्द आचार्येणोक्तः ।

८. अभ्यावृत्तिः अभ्यावर्तनं पुनःक्रियेत्यर्थः । सा पिष्टपिष्टय-
 ज्ञस्य नास्ति । कुत एतत् । परिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरे
 ऽनुवादात् । यत आह । स यद्यमृह्येत हविरभ्युदियात् प्रज्ञातमेव
 तदेवैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरानस्यं तत्कुर्वन्ति । प्रति-
 प्रसृजन्ति वत्सांस्तान् पुनरपाकुर्वन्ति तानपराग्ने पर्षशाखयापाकरो-
 तौति व्रतपथे ११.१.४.१) ।

३.

१. शो न द्रष्टेति यदहस्य न दृश्येत ते अमावास्ये इत्येतस्मि-
 न्प्रतीते पर्वणि यद्यामावास्यं प्रकान्तं भ्रान्त्या ततो ऽभ्युद्गृह्णा नामे-
 ष्ठिर्भवति ।

२. अग्रये पचिक्रते प्रथमं हविः द्वितीयमिन्द्राय वृत्रे द्विती-
 यमग्रये वैश्वानराय । एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. वेत्या हि वेधो अध्वनः अग्नेः पथिकृतः पुरोनुवाक्या ।
आ देवानामपि पन्थामगन्नेति याज्या ।

४. वार्चहत्याय श्रवसे इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोनुवाक्या । सहदानुं
पुरुद्धत क्षियन्तमिति याज्या ।

५. वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या ।

६. नाभिं यज्ञानां सदनं रथीणामिति याज्या ।

७. अग्निः प्रत्नेन सोम गीर्भिरिति ।

८. दण्डस्य उपानहौ च दक्षिणा । पूर्वं एवाग्निग्रहणे^१ ऽभ्युद्गृष्टा
प्रायश्चित्तत्वात् । सर्वाणि चास्यामङ्गानीष्टिवचनात् ।

९. अभ्युद्गृष्टायां समाप्तायां तस्मिन्नेवाह्न्यामावास्थ्यं भवति ।
सायंदोहो ह्यस्तनो विद्यत एव । चशब्दात् । पूर्वमपि कदा षिदामा-
वास्थ्यम् । तथा च श्रतपथे । स आमावास्त्येन विधिनैवेष्ट्वाथेष्टिमनु-
निर्वपति तदहर्वैव श्रौ वेति ॥

१०. अतस्य कुण्डपायिनामयने सकृत्क्रिया । अमावास्यायां च
आद्धे^२ अन्यार्थयोरप्यग्नौकरणपिण्डदानयोरनभ्याष्टुत्तिः एतस्मादेव
यज्जात् । एकस्मिन्नहनि न आद्धद्वयं समानधर्मकं भवति । पिण्ड-
दानाष्टुत्तिप्रतिषेधादिति वृद्धसंप्रदायः ।

४.

१. अग्नये किंविशिष्टाय । अग्निमते । एतदुक्तं भवति । अग्नि-
रग्निमानच देवता । तस्मै इष्टिं कुर्यात् । यदि पूर्वाद्दधते ऽग्नौ

१ B एवनेवाग्निः A ० अग्निर्षथः । २ A B न्यास्यधोरः ।

सत्यन्वो ऽग्निरभ्युद्भियते । ननु क्वाचं नियमो भूमावेवाग्निरङ्गुर्तथ्य इति । उच्यते । अग्निं पृथिव्यामिति सिक्तात् । ननु विध्यपराधे प्रायश्चित्तमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे एता इष्टयः कस्माज्ज्ञेयन्ते । धर्मभेदोदिति ब्रूमः । तत्र हि कर्तृद्रव्यकालाभावे तस्मैतस्मै देवतायै पूर्णाङ्गिति जुहुयात् । याज्यापुरोनुवाक्ये वा अनुद्रुत्य जुहुयात् । याज्यां वा केवलामनुद्रुत्येति पञ्चम्यं तस्मिन्प्रकरणे विहितानाम् । इह तु पञ्चे यथोक्ता इष्टयः । पञ्चे सर्वप्रायश्चित्तमिति । कुतः । व्यवस्येषा श्रुतेः ।

२. अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति शतपथे । यदि विहितानग्नीनन्तरेण शकटं यायास्त्रियतकालानां वा दर्शपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्यात् ।

३. मिथः परस्परतः संसृष्टेष्वग्निषु । अनपटक्तकर्मसु । इयो-
रपि संसृष्टयोर्बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् । अग्नये वीतये इष्टिः
कर्तव्या ।

४. इष्टिरे वाग्नये विविचये । याम्येण सह संसर्गे । लौकि-
केनेत्यर्थः ।

५. अरक्षे प्रकर्षेण प्रदहेन् याममथागतः प्रदास्य इत्युच्यते ।
तेन सह संसर्गे अग्नये संवर्गाय इष्टिः कार्या ।

६. अग्नये शुचय इष्टिं कुर्यात् । क्रथेण शवाग्निना संसर्गे ।

७. अग्नये ऽसूमत इष्टिं कुर्यात् । यदि वैद्युतेनाग्नयः संसृष्ट्ये-
रन् ।

८. व्याधिप्राचुर्यं स्नानविषयम् । तस्मिन् सति रुद्राय इष्टिं

कुर्यात् । अग्नये इति नानुवर्तते । अग्नये कामायेति ज्ञापकात् ।

८. महत्यध्वन्यध्वप्रसिद्धिर्लोकैः^१ । तदुपक्रमे पूष्णे पथिकृत इष्टिं कुर्यात् ।

१०. सर्वकामप्रयोजना सार्वकामिकी इष्टिः । अग्नये कामाय कर्तव्या । प्रतिकामं प्रयोगो न्यायात् ।

११. अग्नये व्रतपतय इष्टिः कर्तव्या । कस्मिन्मिन्ने । व्रत्य-
बेलायां^२ व्रत्यमहः सकलं प्रवासेन व्याप्य^३ । अब्रत्यं वा मैथुनमांस-
भोजनादि चरित्वा ।

१२. अग्नये व्रतश्रुत इष्टिं कुर्यात् । व्रत्यबेलामिति संबध्यते ।
आर्त्यश्रुकरणं विप्रिष्टं तन्वान्तरे ।

१३. अग्नये चामवत इष्टिं कुर्यात् । गृहदाष्टे निमित्ते ।

१४. मरुद्भ्य इष्टिं कुर्यात् । यमौ प्रजातायाम् । मृद्रायामपि
तुल्यत्वात् भवति । गृह्योक्तं कर्म । यमौ प्रजातायामिति खिन्न-
सङ्खयोरविवक्षा ।^४

५.

१. अग्निमग्निं हवीमभिरग्नेरग्निमतः पुरोनुवाक्या । अग्निनाग्निः
समिध्यते याज्या । अग्नेः पथिकृतो वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।

२. अग्न आ याहि वीतये अग्नेर्वीतेः पुरोनुवाक्या । यो
अग्निं देववीतये याज्या ।

१ A. •ध्वप्रसिद्धिर्लोकैः B. •ध्वन्यप्रसिद्धिर्लोकैः । २ B om. ३ C (it marg)
प्रोच । ४ The Comm. on Sūtra 14 is om in A.

३. कथा नो अग्ने वि वसः सुवृत्तिं अग्नेर्विविचेः पुरोनुवाक्या ।
त्वामग्ने मानुषीरीक्षते विश्वः याज्या ।

४. कुदित्सु नो गविष्टये अग्नेः संवर्गस्य पुरोनुवाक्या । मा नो
अस्मिन्महाधने परा वर्गारभृदिति याज्या । अग्निः शुचिप्रततमः
उदग्नेः शुचयः इत्यग्नेः शुचेः ।

५. अप्सग्ने सधिष्टव अग्नेरप्सुमतः पुरोनुवाक्या । उरौ महौ
अग्निबाधे ववर्ध याज्या ।

६. कद्रुद्राय प्रचेतसे रुद्रस्य पुरोनुवाक्या । अश्वाम ते सुमतिं
देवयज्यया याज्या ।

७. वयसु त्वा पथस्यते पूष्णः पथिहृतः पुरोनुवाक्या । पथस्यथः
परिपतिं वचस्या याज्या ।

८. अग्निः परेषु धामस्त्रित्येवमादिका राजत्यन्ताग्नेः कामस्य
पुरोनुवाक्या । अश्वाम तं काममग्ने तवोती याज्या । त्वमग्ने प्रतपा
यज्ञो वयमग्नेर्ब्रतपतेः ।

९. अग्नेर्ब्रतभृतः पुरोनुवाक्या ।

१०. याज्या ।

११. कृष्णा रजांसि पत्सुभः अग्नेः चामवतः पुरोनुवाक्या । ले
वसूनि पुर्वणीकं होतः याज्या ।

१२. मरुतां पुरोनुवाक्या ।

१३. वातलिषो मरुतस्त्वेषनिर्णजः मरुतां याज्या । अत्रिये कं
वो अग्निं तनूषु वागौरिति वा । अत्र यत्रस्थित्विकस्यं वृद्धयाग्नि-
का आचक्षते । इयोः मरूपयोर्जनने वातलिषः । असरूपयोर्ब्रह्म-

जनने वा^१ श्रिये कं वः । उक्तानां चतुर्दशानामिष्टीनां सप्तदश
सामिधेन्यः पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः खिष्टकृत् ।

ई.

१. ज्ञातयः सपिण्डाः सनाभयो ऽपि वा । असंविदानाः कार्येषु
भिन्नमतयः संमतिं कृत्वा । बह्वदेवतासंज्ञकामिष्टिमेकां निर्वपेरन् ।
यजेरन्नित्यर्थः । संन्युष्याग्नीनाहिताग्नयः । अनाहिताग्नयस्त्रितरानु-
पासते । द्वयोस्त्रापौष्टिरूपपातात् । आश्वलायनके उच्यते । संज्ञा-
न्यामग्निर्वसुमाश्वोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिति ।
तथैवास्माकमपि । मन्त्रलिङ्गात् । अग्निहोत्रायणिनः पूर्णाङ्कतिरर्थ-
लोपे प्रतिनिधिरिति वचनात् । यदि ज्ञातीनां के चिद्दूर्गपूर्णमास-
याजिनः के चिद्दग्निहोत्रायणिनस्ततः सर्वेषां पूर्णाङ्कतिरविरोधात्^२

२. पुरोनुवाक्या ।

३. याज्या । एकं प्रदानमेकत्वाद्याज्यानुवाक्यायुगलस्य । आव-
हस्वाहाश्रयाटजोषणशब्दाः^१ सङ्गप्रदानवत् । प्रदानं च । मुख्यया
वृत्त्या यज्ञशब्दः । यज्ञाभिप्रायेण आवहस्वाहादयः । कुत एतत् ।
शतपथश्रुतेः । तमुत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्थाप-
यन्निति । एकप्रदानानामेकेनैव कृतार्थत्वात्सङ्गदावाहकशब्दः । ननु च
किं कारणमग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्य-
वन्तमावहेत्येवं भवति न^२ भिन्नविभक्तिका देवता उच्चार्यन्ते ।
उच्यते । होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाणमिति दर्श-
न

१ A om. वा । २ A० जेषान् । ३ C शब्दान् । ४ B C (orig) om. न ।

नात् । सूत्रकारेण च होता यज्ञदग्निना सरस्वतीमिन्द्रं सुचामाण-
मिति प्रैष इत्येतस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं गुरुनिर्देशः कृतः ।

४. संज्ञानसुग्रना वददित्येतत्सूक्तं जपेरन् । ज्ञातय एव नर्त्वि-
जस्यब्दात् । सूक्तं जपेरन् । खिलेन परिभाषायां बाधितत्वात् ।
प्राक् खिलकृतो जपेरन् प्रधानसंनिधानात् ।

७.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । मित्रकामस्य भवत्यश्वर्थ-
संज्ञाकरणात् ।

२. शाखान्तरश्रुतेः ।

३. अग्निना रयिमश्रवत् आग्नेयः । गयस्फानो अमौवहेति
मौम्यः ।

४. पुरोनुवाक्या ।

५. याज्या ।

६. नू नो रास्व महस्त्रवत्खिलकृतः पुरोनुवाक्या । उत नो
ऋद्धस्त्रविषः याज्या ।

७. गवां न्यायमिद्धेः ।

८. एकप्रदानत्वाद्देवतावन्निगमाः । पुरोनुवाक्यांयां यः क्रमो
देवतापदानां तेन क्रमेणावाहनादिषु देवताप्रकाशनम् । तद्यथा
अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं
त्वष्टारामावहेति । यः महस्त्री गोभिरवसा रूपाणि समनक्तु यज्ञै-
रिति^१ निगमेषु देवतायज्ञणात् ।

१ A B ins. न।

८. येयजामहानन्तरं य आदेशस्तत्र देवतानुपूर्व्यं याज्यावत्कु-
र्यात् । तद्यथा । ये यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं
वृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोमं अग्निम् ।

१०. देवतादेशान एवायं विकल्पः श्रुत्यन्तरात् ।

८.

१. फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी । ननु फाल्गु-
नीयेति प्राप्नोति वृद्धाच्छ (पा० ४. २. ११४) इति । नैष देशः ।
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । प्रयोगः प्रारम्भः । न महत्करणम् ।
अदौक्षितायनानां सर्वेषां^१ षष्ठासेव ।

२. फाल्गुनमास एव या अमावास्या । न तु वर्षासु^२ फाल्गु-
नीभिर्युक्ता । कुतः । मुखं वा एतत्संवत्सरस्येति (कौ० ब्र० ५. १)
प्रकरणात् ।

३. इत्यन्तं कालं दाक्षायणसंज्ञकस्थानुष्ठानम् ।

४. सर्वेषामदौक्षितायनानां भवत्सरं संवत्सरं वा क्रिया । याव-
ज्जीवं वा । दर्शपूर्णमासायनत्वात् । काम्यत्वे संवत्सरमेव^३ ।

५. अदौक्षितायनानि काम्यान्वपि प्रयुञ्जानस्य दर्शपूर्णमासौ
न वर्तते । न क्रियेते इत्यर्थः । नित्ययोः प्रतिषेधः । कौण्डपाय-
नीयौ तु भवत एव ।

६. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

१ B ins न । २ B ins या after वर्षासु । ३ A काम्याश्च B काम्यत्वे
काम्याश्च ।

७. पौर्णमास्यां भवानि पौर्णमासानि हवींषि । आग्नेयः पुरो-
लाग्नः अग्नीषोमीय उपांशुयाजः अग्नीषोमीयः पुरोलाग्नः । एता-
नि पूर्वस्थां पौर्णमास्यां भवन्ति ।

* ८. पुरोलाग्नः । केवल एव वाग्नीषोमीयः पूर्वेषु भवति ।

८. उत्तरस्थां पौर्णमास्यां आग्नेयः पुरोलाग्नः । ऐन्द्रं च
सांनाय्यं भवति । ऐन्द्रं चेत्येवं नपुंसकनिर्देशात् । सांनाय्ये सिद्धे
सांनाय्यवचनममावास्याविकारार्थम् । पौर्णमास्यामित्यतिरेकः^१ पि-
ण्डपितृयज्ञनिवृत्त्यर्थः ।

१०. अपरपचं हृष्णपचं सकलं^२ दीक्षितव्रतो भवति । तानि
च दीक्षितव्रतान्याध्वर्यवादेव गमयितव्यानि । यथा वपाश्रपण्यौ
शूलगवे । अग्निहोत्रहोमो न प्रतिषिध्यते । पुरुषसंस्कारप्रकरणात्^३ ।
तथा चातिथिभ्यो ददातौत्युक्तम् ।

११. पूर्वं वेति विकल्पः । अपराधे व्रातपतौ व्रतघृहणात्^४ ।

१२. अभ्यञ्जनं शरौराभ्यङ्गः । तस्माद्दृश्यादाविकल्पस्याप्युपभोग-
प्रतिषेधः । अतश्चाविके ऊर्णामये शयनप्रतिषेधो ऽपि । हतमन्वेन
परिहितं तन्न वस्ते न परिधत्त इत्यर्थः । पन्पूस्त्रितं रजकधौतम् ।
आच्छादनार्थो ऽपि वसिरनेकार्थत्वाद्वातनामुपभोगार्थो द्रष्टव्यः ।

१३. हविरुच्छिष्टमग्निहोत्रहोमाद्यवशिष्टमग्नीयात् केवलम् ।
दीक्षितव्रतपक्षे ऽपि । क्षत्रियवैश्यावपि वचनात् । इत्याभचवत् ।

१ C¹ निर्देका in marg मन्वः । २ C¹ सकल । ३ C in marg. अवपात् ।

४ A • पचवधीनात् ।

१४. तथाश्रीयाद्यथा सुहृत्प्रता न भवति ।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य तमे-
वार्यं ध्यायन्नप्राति नावशेषयति ।

१६. पूर्वस्याममावास्यायामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शा-
खान्तरात् ।

१७. स्वश्रुतेः । अमावास्याविकार उभयत्र ।

१८. आग्नेयो मैत्रावरुणौ च पयस्या । चशब्दादाग्नेयेन समा-
नतन्वा श्रुता । श्रुतावियमेवैकेति संदेहः स्यात् । अमावास्यावचन-
मत्र पिण्डपितृयज्ञार्थम् । अमावास्याविकारार्थं पयस्यावचनम् ।

१९. स्रुतेन यावृतावृधौ पयस्यायाः पुरोनुवाक्या । उत वां
विक्षु मद्यास्त्रन्धः याज्या ।

२०. तच्छंयोरिति शंयोर्वाकः कृतसंज्ञकः । तस्मात्पुरा ऊर्ध्वं
वा अनन्तरममावाह्य अनावहितात्वाजिनो यजति । इज्यमाना
देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां^१ निगमने प्राप्ते तदप-
वाद उच्यते । तथा षोडशमनुक्रामन्तस्तस्य विकारान्व्याख्यास्याम
इति ।

२१. यागक्रमः शाखान्तरेष्वन्यथापि भवति^१ । निगमसूक्तमे
पदे प्रयाजसूक्तवाक्योः । परिसङ्ख्यार्थमेतत्सूचम् । अतश्चान्यत्र प्रति-
षेधः । आज्यपा जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदं
सूक्तवाके च खिष्टकृत्यदानन्तरम् । स्वशाखायामस्मिन्नेव क्रमे

१ C (in marg) इत्थंभावेन instead of अत्रभावेन । २ B चनन्वया ।

वाजियागात् । तत एवं प्रयोगः । स्वाहा देवा आञ्जया जुषाणा
स्वाहा वाजिनो अग्न आञ्जयेति । वाजिनो अग्न इति षन्भिः ।
षमिद्धो अग्न इति दृष्टत्वात् । यथार्थं च सूक्तवाक इति । यदि
प्राक् सूक्तवाकादाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवन्नियमः । सूक्तवाके
जुषिपदं कारितान्तं न भवति । देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तर-
सामर्थ्यात् । ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकादाजिनप्रचरणम् ।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम् ।

२३. शं शो भवन्तु वाजिनो ह्रषेषु वाजिनस्य पुरोनुवाक्या ।
वाजेवाजे ऽवत वाजिनो न इति याज्या । ऊर्ध्वशामुर्ध्वजुः ।
अनासनोपविष्ट इत्यर्थः । अनवानमनुच्छ्वस्यार्धर्चं यजति । ऊर्ध्वशुर-
नवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकान् । णमुन्निर्देशा-
द्यानवानाशक्तौ पुनःपुनरावृत्तिः । यावच्छक्तितमवानम् । तथा
च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः^१ । यद्यप्यवान्यात्पुनःपुनः प्रतोमारमुपशि-
चेतेव । (कौ० ब्र० २३. ५) ।

२४. आमन उपविश्य वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारं कुर्यात् ।
अनुवषट्कारसंज्ञा येयजामहप्रतिषेधार्थम् । वषट्कारमनु क्रियत इत्य-
नुवषट्कारः । अतो न मुप्रेषमपेक्षते ।

२५. यजमानादयो वाजिनशेषमन्योऽन्यमुपह्वय भक्षयेयुः ।

२६. उभयत्र यजमानो भक्षयति । ऋत्विजां प्रथमः पश्चि-
मसु ।

१ C सर्वा वर्षा इहति अतिः instead of तथा च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः ।

२७. यन्मे रेतः प्र धावतीत्यादिर्वाजो मधि धेहीत्यन्तो वाजिन-
भक्षमन्त्रः ।

६.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. आग्नेयः पुरोलाभः सरस्वत्ये चरुः । चग्भ्दाद्विहविरैक-
तन्त्रा शाखान्तरश्रुतेः । पौर्णमासौविकारो न्यायात् ।

३. अग्नीषोमीयः पुरोलाभः सह उपांशुयाजेन । अग्नीषो-
मीय एवोपांशुयाजः साहचर्यात् । सांनाय्यं चैन्द्रं नपुंसकनिर्देशात्
सांनाय्ये सिद्धे अमावास्याविकारार्थं सांनाय्यवचनम् ।

४. अपरपक्षं दीचितव्रत इत्यादीनि व्रतानि । चेति सिद्धे
दाक्षायण्याजिकानौति वचनात् ज्ञायते अदीचितायनेषु पूर्वस्य
प्रकृतित्वं नास्ति ।

५. द्विहविरैवेष्टिः शाखान्तरात् ।

६. ऐन्द्राग्नस्य मैत्रावरुण्या पयस्यया सहैकतन्त्रता चग्भ्दात् ।
पयस्याग्रहणममावास्याविकारार्थम् ।

७. समानं तुल्यं वाजिनं दाक्षायण्याजिकेन सह । कुतः
तत्रैवेतिकर्तव्यताविशिष्टस्य दृष्टत्वात् ।

१०.

१. सार्वसेनिपञ्चेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं तच्च यद-
क्तव्यं तदुच्यते ।

२. उभयाग्नि दार्शपौर्णमासिकानि । कुत एतत् । पौर्णमा-
सानि पूर्वाण्येति वचनात् । उभयान्येति वचनात् उभयविध
उपांगुण्याज एकस्यामेवेष्टौ ।

३. अथ्यवहितानि वचनात् ।

४. अर्चन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या । अस्माकमग्ने अध्वरं जुष-
स्व याज्या । उत्तरस्थाग्नेयस्येति वचनादभिष्टयज्ञे ऽप्युत्तरस्यैव (३.
११.१.) ।

५. दर्शप्रतिषेधो ऽयं श्रुत्यन्तरात् ।

६. श्रुत्यन्तरवचनात् । तुशब्दाज्जौवपितृकजौवान्निर्हितयोस्तथैव
विकल्पः ।

७. गौनकयज्ञमाकंप्रम्याय्ययोर्होत्रं दर्शपूर्णमामास्र विक्रियते ।
दर्शपूर्णमामवदित्यर्थः । ततः महानुनिर्वाण्याभ्यां कर्म । अन्येषु तदौ-
चित्तायनेषु नानुनिर्वाण्यं कृत्स्नोपदेशात् । ननु सार्वसेनियज्ञो जनन्-
रस्तदौया धर्मा अत्र कस्मात्साशङ्कन्ते । उच्यते । नादौचित्तायनेषु
परस्परतः प्रकृतिविकारभावो ऽस्ति । कुतः । व्रतानि च दाद्यायण-
याजिकानीति व्रतानि चेति मिद्धे दाद्यायणयाजिकानीति इत्था-
दधे वचनात् । काम्ययोस्तु गौनकयज्ञमाकंप्रम्याय्ययोः फलभेदादा-
ध्वर्यवे च कर्मविशेषान्नाद्भोतुरपि विकारो ऽस्येव ।

११.

१. सार्वसेनयज्ञे यद् व्याख्यातं तदभिष्टयज्ञे ऽपि भवतीत्यर्थः ।
किं च तत् । उभयानि हवींष्येकस्यामिष्टौ । ननु सार्वसेनियज्ञव-

दिति कस्मान्नोक्तम् । उच्यते । अमावास्यायां प्रयोगप्रतिषेधार्थ-
ममावास्याविकारार्थं च ।

२. तुग्रब्दाद्यथाप्राप्तानामेष प्रयोगः^१ ।

३. अयं च वसिष्ठयज्ञे विशेषः ।

४. इत्येतानि यान्युक्तानि दाचायणयज्ञप्रभृतीनि तानि दर्श-
पूर्णमासायनानि । ततश्च दर्शपूर्णमासतुल्यानि । यत्पुनः फलं श्रूयते
गुणात्तन्न प्रधानात् । यथा दध्नेन्द्रियकाम जुहुयादिति ।

५. चकारो ऽत्राधाहर्तव्यः । तथा च श्रुतिः । अथो ययं काम-
मच्छंतमेतैरयनैरापुरिति । फलसंकल्पकृतो विशेषः । संवत्सरप्रयो-
गस्य ।

६. उभयोरपि पक्षयोः ।

७. सुन्ययनमित्याचक्षते इति वाक्यच्छेदः । क्रमेण तु व्याख्या ।
आग्नेय आग्नावेषणवच्च ।

८. सर्वकामत्वात् । कदाचिदन्नकामस्य स्थानत्र सदन्तौ प्राप्नु-
तस्तौ मा भूतामिति वचनम् ।

९. आग्नेयाग्नावेषणव्या इत्या । अहरहर्यजते पर्वाणि वर्जयित्वा ।
पर्वाणि पक्षमन्ध्यर्ल्यनसंवत्सराख्यानि । तेषु यथावचनं दर्शपूर्णमास-
चातुर्मास्यनिरूढपशुभोमाः । ततो ऽन्यत्राग्नेयाग्नावेषणवैष्टिर्भवति ।
संस्थितदर्शपूर्णमासस्य सर्वपर्वस्वपि यागः । सदाग्रहणात् ।

१०. केचिन्मुन्ययनमित्याचक्षते । केचिन्मुनिमत्तेष्टिम् । तथा
च संव्यवहारो मुनिमव्येष्टेति ।

११. आग्नेयैन्द्रो पुरोस्ताग्रो वैश्वदेवस्यः ।

१२. नियमार्थं वचनम् ।

१३. उक्तार्थम् ।

१४. प्रतिपूर्वास्तुचिराबन्धने । कृष्णाजिनमात्मन्यासजत इत्यर्थः ।
अदौचित्तः अकृतपावनः । दीक्षाप्रतिषेधादन्येषां कृष्णविषाणादीनां
दीक्षारूपाणां प्राप्तिर्भवति ।

१५. श्रुतिवचनादङ्गम् ।

१६. मुन्ययनतुरायणे संवत्सरप्रयोगे भवतः । षण्ण्वात् श्रुत्य-
न्तरोक्ताश्च धर्माः । यदुक्तं संवत्सरसंवत्सरं वा सर्वेषां न प्रयुञ्जानस्य
नित्यो दर्शपूर्णमासौ वर्तते इति षष्णामेव तत् । षड्पक्षं तु न
कृतम् । शास्त्रान्तरे द्यावापृथिव्योरथनमस्ति । तथा संक्रमयज्ञ इत्येव-
मादीनामदीक्षितायनधर्मप्राप्त्यर्थम् ।

१२.

१. सोमदेवत्यो नवश्यामाकयागः । वर्षास्त्रागते श्यामाकसस्य
इति (४. १२) श्रुतेः । तद्धितनिर्देशात् इष्टिवचने. सिद्धे वैणयवा
अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा चाश्रयायन आश्रयणं प्रीहिश्यामा-
कयवानामित्याह ।

२. मौस्येव । वैणयवा वंशफलानि ।

३. ऐन्द्राग्रः पुरोस्ताग्रः स्मश्रुतेः । आग्नेन्द्रो वा शास्त्रान्तरात् ।
वैश्वदेव इन्द्रावापृथिवीय एककपालः स्मश्रुतेः ।

४. मौमी इतरा च सददाज्यभागे भवतः । तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इमं यज्ञमिदं वचः सौम्यस्य पुरोनुवाक्या । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां याज्या । इतीति वचनात् सोमेच्छास्ये हविर्यज्ञसोमे । वपायामेते एव विपर्यस्येते इति ।

६. मधुपर्की दधि मधु च मिश्रम् । सौम्यस्येति ब्रुवन्नेतदङ्गापयति । नेन्द्राग्नादीनां मधुपर्की न सौम्यस्य वत्सः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विराजौ खिष्टकृत उभयत्र ।

७. इयं वामस्य मन्मन ऐन्द्राग्नस्य पुरोनुवाक्या । शुचिं नु सोमं नवजातमद्य याज्या ।

८. आ घा ये अग्निमिन्धते अग्नेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या । सुकर्माणः सुरसो देवयन्तः याज्या ।

९. मही द्यौः पृथिवी च नो धावापृथिवीयस्य पुरोनुवाक्या । उर्वी पृथ्वी बङ्गले दूरेऽन्ते याज्या । वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे विश्वे देवासः स्त्रीर्णं वर्हिषीति ।

१०. वैश्वदेवद्यावापृथिवीयौ यागा उपांशु भवतः । चशब्दात्प्राजापत्यस्य वेणुयव्याम् । तां हैक आग्नेयीं वा वारुणीं वा प्राजापत्यां वा कुर्वन्तीति श्रुतेः (कौ० ब्रा० ४. १२) । असूत्रणं चकारेणैव सन्धम् ।

११. सर्वापयणेष्वसंयोगविधानात् ।

१२. प्रथमगर्भजः प्रथमज उच्यते ।

१३. तन्मन्त्रशब्देनाचाङ्गान्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासशब्देन चाग्नेयादीनि । तत्राग्नेयादीनां यान्यङ्गानि तान्येवाच भवन्ति । माभ्यधिकानोद्येतस्मान्यम् । एतद्विकल्पेनोच्यते । पूर्वमाग्नेयादीनि तत

ऐन्द्राग्नादीनि । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । सप्तार्थं तृतीया । अपि वा पौर्णमासे वामावास्त्रे वा हवींश्चनुवर्तयेदिति (कौ० ब्रा० ४. १४) श्रुतेः । दक्षिणाम्बाह्वार्थ एव तद्यद्येतस्यै ग्लायादिति श्रुतेः । अन्यथा तु संमानतन्मवचने दक्षिणाया अपहणम् । कुतः । वैणुयव्यामेतन्मन्मन्मेघा देवतैषा दक्षिणेति तन्मदक्षिणयोर्भेदेन पक्षणात् ।

१४. वाग्बद्धो विकल्पार्थः । नवानां प्रौहौणां यवानां च यथाकालं पौर्णमासं वा दशं वा कुर्यात् । आग्नेयादीनि प्रौहिथ्यवद्रव्यकाणि नवैः कुर्यादित्यर्थः ।

१५. अयं वा पक्षः । अग्निहोचं यवाग्वा मायंप्रातर्जुञ्जयात् । एवमेव प्राप्ते मायंप्रातर्वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । तेन संमानतन्मा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्यतरस्य पक्षणम् । दर्शपूर्णमासौ वा नवानामित्यत्र च ।

१६. अग्निहोचो धेनुः तां नवान्प्रौहीन्यवान्वा आदयित्वा । तस्या सङ्घत्तपिताया दुग्धेन मायंप्रातरग्निहोचं जुञ्जयात् । तस्या इत्येतत् श्रुत्यनुकरणं कुर्वता सूत्रकारेण श्रुत्यन्तरोक्ता विधयः सूचिताः । तथा च । कुण्डपायिनामयने ह्न्दोगानां हविष्यस्थाध्वर्युर्जुञ्जयात् । कात्यायनश्रौह (४. ६. १०) । दर्शपूर्णमासानौजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानुष्प्राशं ब्राह्मणान्मोजयत् किञ्चिद्वात् । अग्निहोत्रायणिनो नवैः मायंप्रातरग्निहोत्रहोमः । तदाग्निताया वा पक्षमा । दौचित्यव्रतं च उपमत्सु रौहिणौ कुर्वति । सुत्यासु सवनीयामिति (४. ६. ११—१५) श्रुत्यन्तराणि ।

१७. एतन्नावस्याविशेषण पक्षान्तरम् । स्वयं कर्त्तव्यमेव गार्हपत्ये

माहवनीये तस्मिन्पिणो ऽपि । स्त्रालौपाकं तद्विधिना । आघयण-
 देवताभ्य इति वचनात् सौम्यस्यापीति दृडुसंप्रदायः । आहवनीये
 जुहुयादित्याहवनीयवचनं प्रकृतत्वात् गार्हपत्ये मा भूत् । खिष्टक-
 चतुर्धी इति षति संभवे चतुर्थीभ्यः । स्त्राहाकारेणेति । आघयण-
 देवताशब्देन स्त्राहाकारान्तेन जुहुयात् । प्रतिश्रुतहोमधर्मप्राप्ति-
 र्जुहोत्युपदेशात् । शरोः पाकघञ्ज्वाहरो दक्षिणा । सर्वत्र स्त्रालौ-
 पाक्मादिषु कर्मस्त्विति दृडुसंप्रदायः ।

१३.

१. श्रुतिपाठक्रमेण चातुर्मास्यान्त्याह । फाल्गुने मासे भवा फा-
 ल्गुनी पौर्णमासी । श्रुतौ नक्षत्रयोग श्रौचित्यानुवादः । तस्यां
 चातुर्मास्यप्रारम्भो भवति । चातुर्मास्यानीति वक्ष्यमाणस्य वैश्वदेवादेः
 पूर्वचतुष्टयस्य नामधेयम् । सौमिकानामपि फाल्गुन्यामेव सुत्या ।
 पुरस्ताद्द्वीचोपसदः कृत्वा । कुत एतत् । नामधेयसामर्थ्यात् ।

२. चातुर्मास्यप्रयोगः । शाखान्तरात् ।

३. चातुर्मास्यान्वारण्यमानो वैश्वानरीयपार्जन्यया यजेतेति
 शरकाणाम् । आरण्यमान इति तस्मिन्नेवाहनि इति भविष्यद्वच-
 नम् । तस्माच्च चतुर्दश्यामग्निपहणम् । इष्टियहणात्पृथक्त्वा एक-
 स्मिन्पर्वणि^१ ।

४. षट्तावानं वैश्वानरं नाभिं यज्ञानामिति वैश्वानरस्य । पर्ज-

न्याय प्र गायत पार्जन्यस्य पुरोनुवाक्या । अस्य व्रते पृथिवी नक्ष-
मौति याज्या ।^१

५. उत्तरस्थां पौर्णमास्यां वैश्वदेवास्थं पर्वं भवति । संज्ञाकरणं
शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् । प्रधानानि तावदाह ।

६. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

७. सौम्यो ऽपि चरकाणामुपांशुः । तदभिप्रायः समासः ।

८. चरुसामान्यासमासः ।

९. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

१०. पयसा स्त्रौलिङ्गाण्युतेषु ।

११. एककपालः श्रुतेः । चण्डो ऽष्टानां समुच्चयार्थः ।

१२. आग्नेयसौम्ययोः पूर्वीपदिष्टा एव । शिरस्यपाणिमूतये
सवितुः पुरोनुवाक्या । उदौरथ कवितमं कवौनामिति याज्या ।
मारुतस्य पूर्वीपदिष्टे एव ।

१३. पूषन्तव व्रते वयं पौष्णस्य पुरोनुवाक्या । शुकं ते अन्वयजतं
ते अन्वयाज्या ।

१४. इहेव वः स्वतवसः मरुतां स्वतवसां पुरोनुवाक्या । प्र
चिचमर्कं गृणते तुराय याज्या । वैश्वदेवद्यावापृथिवीययोः पूर्वीप-
दिष्टाः ।

१५. अग्निमन्थनीया इत्यधिकारः । ता आसक्तेषु हविःषु
भवन्ति । अंधिष्यायम् । तेनोर्ध्वमपि व्रतयहणात् । कुत एतत् ।
हविरासादनधर्मो ऽभिमर्शनं तसंबद्धं च व्रतयहणम् । प्राकृतानां

धर्माणां यद्यभ्यधिकमाह तत्र प्रायशः सूत्रकारस्यशब्दं प्रयुङ्क्ते ।

१६. आहेति वाक्यशेषः । संप्रेषितवचनं तद्वशाद् भेष आहृत्यर्थम् ।

१७. अभि त्वा देव सवितरीशानम्^१ ।

१८. मही द्यौः पृथिवी च नः ।

१९. त्वामग्ने पुष्करादधीत्येतास्त्रिस्त्रिः । पूर्वं च द्वे । न विकल्पो मन्थनशिङ्गाशङ्कया ।

२०. जातायानुब्रूहीत्युक्तः । उत ब्रुवन्तु जन्तव इत्याह ।

२१. यदा हस्तेन धार्यते । संप्रेषो ऽपि केषांचिदस्ति । तद्घोतनार्था धार्यमाणाद्येति चतुर्थी ।

२२. अथं हस्ते न खादिनमित्यस्या एवोत्तरे षष्ठौ प्र देवं देववीतये आ जातं जातवेदसौत्येते प्रष्टियमाणायानुब्रूहीत्युक्त आह ।

२३. एतामाह ।

२४. एतामाह ।

२५. तं मर्जयन्त सुकृतं एतामाह ।

२६. इतीति वचनाच्च कश्चिद्विक्रियन्ते, अग्निमन्थनीया इति शास्त्रसंख्यवहारार्थं संज्ञा ।

२७. अथं चापरः प्रकृतितो विशेषः । तथा च श्रुतिः । अथ यज्ञव प्रयाजा नवानुयाजा इति ।

२८. चतुर्थं कृत्वा उत्तममकृत्वा अन्तरेण चत्वारो भवन्ति ।

२८. अघनेकः ।
 २९. आगन्तूनां द्वितीयः ।
 ३०. आगन्तूनां तृतीयः ।
 ३१. आगन्तूनां चतुर्थः । एते चत्वार एवमेव शाखान्तरे पठिताः ।
 ३२. त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्त इति ।
 ३३. सावित्र्यावापृथिवीधौ यागावुपांशु भवतः । अग्न्या-
 देवदेवी पयस्या । शतपथश्रुतेः ।
 ३४. प्रेङ्खो अग्न इमो अग्न इति । तथैव श्रुतत्वात् ।
 ३५. एवमेव श्रुतत्वात् ।
 ३६. श्रुतत्वात् ।
 ३७. प्रथमं च द्वितीयं चान्तरेण षट् कुर्यात् । तुग्न्यो निय-
 मार्थः । क्वचित्प्रावभ्यासेन द्वादशसङ्ख्यापूरणम् । तथाप्येते षलेव ।
 ३८. षष्ठां प्रथमः ।
 ३९. षष्ठां द्वितीयः ।
 ४०. षष्ठां तृतीयः ।
 ४१. षष्ठां चतुर्थः ।
 ४२. षष्ठां पञ्चमः ।
 ४३. षष्ठां षष्ठः । शाखान्तरे एवमेव पठितत्वात् ।
 ४४. समानं तुष्टं दाक्षायण्याञ्जिकेन वाजिनम् । तत्र धर्म-
 विधानात् ।
 ४५. समानायां वैश्वदेविक्यामिष्टौ पौर्णमासं कुर्यात् । अथ
 यत्परस्मात्पौर्णमासेन यजत इति श्रुतेः । अथनयाजिनो यथाप्राप्तम् ।

अत्र संश्लितायां पौर्णमासमिति वचनं ज्ञापकम् । प्रकान्तकर्मव्यवाये ऽपि नित्यानां कालो न बाध्यत इति ।

४७. प्रागुत्सर्गादेतान्यन्तरालेषु व्रतानि कुर्यात् । व्रतवचनाद्भेषे ज्ञातपत्नी भवति । मांसस्यार्थंप्राप्तस्थानग्रहणम् । ब्रह्मचर्यं च मैथुन-
निवृत्तिः । अयं पुत्रवतः प्रथमः कल्पः । प्राक्शिरा अधः श्रेते ।
अधःशयनं तैत्तिरीयाणामुक्तम् । उपस्तीर्णमनुपस्तीर्णं वा यत्र वातो
गान्तरा यायात् काष्ठासने वा अधःशयनमिति । आसनमप्यध एव ।
कुतः । तस्माद् कामनेषोपरि श्रथीतेति श्रुतौ सत्यां मांसोपर्यासने
चेच्छन्निति (१६.१.२८) कात्यायनेनासनशयनयोः साहचर्यसूच-
नात् । अतुकाले वा जायामुपेयादिति अपुत्रस्य वा जायासंरच-
णार्थं वास्तुकल्पः । जायाग्रहणं समानजातीयार्थं विस्कार्थं च । सत्य-
वदनं येषामाधाने द्वादशरात्रमेवेति पचस्तेषामिह कर्माङ्गत्वेनो-
च्यते । येषां तु तत्र यावज्जीवमिति पचस्तेषां सत्यं हैवाद्योदितं
भवतीति विदुषो ऽपि प्रतिषेधार्थम् ।

१४.

१. वरुणप्रघासा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । ते
वरुणप्रघासा आषाढ्यां भवन्ति । फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।
आषाढीगुणादृष्ट्या प्रतिपदचाभिधीयते । ननु चातुर्मास्यानीति
समाख्यानात्कालसिद्धिः । नेत्युच्यते । अधिकमासिके ज्येष्ठ्यां वरुण-
प्रघासाः प्राप्नुवन्ति । तन्नित्यर्थं वचनम् । आषाढद्वये तु प्रथम-

हवाषाढे । प्रथमं वा निघण्ट्वेति न्यायान् । न च पुनर्दितीषे ।
उपचारो ऽविज्ञात एवेति श्रुतेः । एवमितरक्षोरपि ।

२. वैचीप्रयोगस्य यजमानस्य श्रवणाद्याम् । प्रतिपद्येव । शाखा-
न्तरश्रुतेः ।

३. वैश्वदेवे भवानि हवींषि पौष्णपञ्चमानि भवन्ति तथैव
श्रुतेः । वैश्वदेविकानीति वचनान्तद्धर्मकाणि । ततः सावित्रस्योपा-
श्रुता ।

४. अथ यदेन्द्राग्नौ द्वादशकपाल इत्येवमादिश्रुतेः(कौ० ब्र० ५.४) ।

५. सोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याव्यापुरोनुवाक्याना-
मिति परिभाषितत्वाद्याव्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते । तत्र पौष्णान्ता-
नामैन्द्राग्नस्य च पूर्वापदिष्टा एव । इमं मे वरुण श्रुधी हवं पुरो-
नुवाक्या वारुण्याः । तस्माद्यामि ब्रह्मणा वन्दमानः याव्या । पथस्या-
वचनाद्यत्र पथस्यया वरुण इच्छते तत्रैते याव्यानुवाक्ये । तेन
शौचामणे वारुणस्योदुत्तमं वरुणाव ते हेतु इति ।

६. महतो यद्द वो बलं माहत्या पुरोनुवाक्या । यूथमस्मा-
ज्जघत वस्यो अश्नु याव्या ।

७. श्विरस्यगर्भः समवर्ततापे पुरोनुवाक्या कावस्य । यः प्राणतो
निमिषतो महित्वा याव्या । इतिकरणो निघमार्थः । ततः पशु-
मस्य माहते पशौ विपर्यास इति श्रद्धसंप्रदायः ।

८. तत्प्रयुक्तमनुवचनमित्यभिप्रायः । आश्वनीद्यपश्यं तस्यो-
त्तरतो ऽव्यानार्थम् । पञ्चमीनिर्देशादेकदेशप्रणयने^१ प्रणयनीयाः ।

१ A एव instead of एव ।

८. प्र देवं देव्या धियेति प्रवक्तं त्वचं प्रद्वियमाणायाम्वाहेति
(कौ० ब्र० ८.२) श्रुतेः । आसां तिसृणामासीनः प्रथमामाह । आ-
सीनवचनादिस्त्रायास्त्रेत्यादेरनुवचनशेषस्थानियमः ।

१०. उत्तरे द्वे प्रणीयमानमनुसंयन्ननुब्रूयात् ।

११. इत्यायास्त्रा पदे वयं एतां साद्यमानधोरिभयोरनुब्रूयात् ।

१२. अग्ने विश्वेभिः स्तनीक देवैः सीद होतः स्व उ स्रोके
चिकित्वान् नि होता होत्वषदने विदान इति सञ्जवतीभिः सञ्जम-
नुस्तीतीति (कौ० ब्र० ८.२) श्रुतेः । त्वं दूतस्त्वसु नः परस्था इति
दूतवत्या परिदधातीति श्रुतिवचनात् न त्वं दूतो अमर्त्य इति ।
नि होतेति द्वे इति नोक्तम् । शाखान्तरे पाठक्रमान्यत्वात् ।

१३. गायत्रः सर्वस्वार इत्युच्यमाने ऽप्येता एव । कुतः । इति-
शब्दात् । अग्निप्रणयनीया इति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

१४. अयं च प्रणयनीयाधर्मश्चशब्दात् । यस्मिन्प्रदेशे आसीनेन
प्रथमानूक्ता तच्च स्थितोत्सृज्यते वाग्यमात् । परिधाय दक्षिणं बाहू-
मन्वावृत्य वाचंयमो यथेतं प्रत्येत्येति न सूचितं परिभाषितत्वात् ।

१५. अत्र द्वे वेदौ । दक्षिणा चोत्तरा चेति । तेनानियमे
प्राप्ते निश्चय उच्यते । उत्तरस्थां वेदौ होत्वकर्मति होत्ववचनाद्ब्रह्म-
यजमानयोर्दक्षिणस्याम् । कर्मवचनात्समासनिर्देशाच्च पशुमत्सु मैत्रा-
वरुणस्यादि ।

१६. श्रुतत्वात्पशुरपि ।

१७. गौश्च गर्भघहणसमर्था । अनङ्घ्रांस्य सेचनसमर्थः । एतौ
दक्षिणा ।

१८. न प्रतिप्रस्थातुरप्राधान्यात् । न चोभौ^१ । मिथुनार्चवा-
दात् । अत एव विमोचनवाचने अथेतस्य ।

१९. वारुष्याः पथस्याया यो निष्काषः शेषस्तेन यागद्रव्येषा-
वभृथमवैति यथा सोमे । तत्र श्रुतौ^२ धर्मात्मानात् । ननु हविरुप-
देशः किमर्थमुच्यते । चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकपद्वणं याव्या-
पुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उरुं हि राजा श्रतं त इति
याव्यानुवाक्ये यथा स्याताम् । वारुष्या इति वचनं निवृत्तयागशेष-
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाग्रे आग्नेनावभृथो न तु वाजि-
नवस्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्दृष्टिणामिट्टिः ।

२०. उरुं हि राजा वरुणस्यकार पुरोनुवाक्या । श्रतं ते
राजम्भिषजः सस्रसं याव्या । अथ यदप्यु वरुणं यजतीति (कौ० ब्र०
५. ४) श्रुतेः । अत्र पङ्क्तिः । यजमानो धिष्यथान्समीक्षत इति
धिष्यथाभावान्न भवति । अलिगौक्षणं तु सोम एव । कुतः । अपानुव-
न्ध्यायां वेति सूत्रे अपशब्दाद्दार्ढ्यतवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः । उरुं
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावान्न सामनिधनम् । अप्यु
पादावधानं यजमानस्य अलिजां चास्येव । कुतः । श्रवधाय वारु-
ष्यौष्टिरिति स्याद्देशात् । सर्वा चेष्टिरस्येव । सस्र प्रायश्चित्तेरिति
वचनात् । प्रधानयाव्यानुवाक्ये उक्ते एव । श्रेषं यथासूत्रं सौमिकेन
पौर्णमासौविकार इत्यारम्भाच्चवनीये समिधावाद्धाति देवानां
समिदसीति पूर्वां दृष्योसुक्तरां दृष्यीं पत्नीं गार्हपत्य इति यावत्

(८. ११. २. १७) । इति न्यदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थंशुक्लम् ।
प्रकृतमुच्यते ।

२१. अग्निमन्वनीयाश्चेत्येवमाद्यत्र तुल्यं वैश्वदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम् । तन्प्रयोगः कार्त्तिक्यां
भवति षाष्टगुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आपहायणौ मार्गशीर्षौ पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-
श्चैचीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणायेष्टिः । सद्यःकाला पूर्वस्यां पौर्णमा-
स्याम् । पूर्वशुभांहाहविष्या इत्यर्थः । पूर्वाह्न इति सौरमानाभि-
प्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. मैनानीकेन सुविदचो अग्ने याज्या । पौर्णमासावाक्यभागौ
नित्यः स्निहृत्कदविशेषात् ।

६. मरुद्भ्यः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अध यव्याध्य-
न्दिने मरुतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब० ५. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्मरुतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो
मरुतो अभि दुर्घ्णायुष्या । यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति
न भवति जगतीत्यात् । आमावास्यावाक्यभागौ देवतातः ।

८. सायं रात्रौ मरुद्भ्यो गृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं
दिनात्ममिति यदुच्यते तद्दिन न भवत्यर्चनादसन्नाच्छिद्रर्मानात् ।

शांतपनीषाणां तृत्कर्षदग्निहोचमित्यस्त्रिष्वपि विषारे अस्मिन् एव
गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं शांतपनीषाणामसमाप्ताणां अन्त-
राग्निहोचं ब्रूयते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे
साकमेधेरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनाद्ग्निहोचं यथाकाशमेव । ततो
गृहमेधीया ।

६. अग्निना रथिमन्नवदाग्नेयः । गयस्क्रानो अमीवहा सौम्यः ।
निधमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां ।
प्र बुध्या व ईरते मरुतांसि याव्या । केषां चिच्छास्त्रिणां मरुतो
गृहमेधिनो ऽत्र देवतास्त्रिण । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे
मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्या वः । अस्त्यपचे तु ये यजामहे मरुतो
गृहमेधाग्र बुध्या वः ।

११. त्वां चिचन्नवस्तमं स्त्रिष्टकतः पुरोनुवाक्या । यदाहितं
तदग्नये याव्या ।

१२. स्त्रिष्टकस्त्रिगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कंप्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रोण पाभानं. भ्राह्मण्यमवबाध
इति सप्तदशेन वेति यावत्सवं प्रतिषिध्यते मामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आव्यभागादियागक्रिया इक्षामार्जनान्ता वा इक्ष्वा अस्या
इक्ष्वायाः । इक्ष्वावचनादियमेवेक्ष्वा न प्रयाजाः । किमत इति चेत् ।
मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य प्राक् सुगार्दीपनात्कर्तव्य-

तोक्ता भवति । यद्यध्वर्युर्मानुष इति न ब्रूयादैश्रीमावृतमावर्त
इत्यादि प्राक् सुगादापनात्कार्यम् ।

१५. तस्य गृहमेधीयस्य चरोर्निष्काषं ख्यालीविक्षमद्रव्यकं
प्रातः पूर्णदर्व्याख्यं ङत्वा । ङते वाङ्गते वाग्निहेचे । कुतः । शत-
पथात् । अथ प्रातःङ्गते वाग्निहेचे ङ्गते वेति । तस्य निष्काषमिति
ब्रुवन् पराङ्गतां दर्शयति । ततो ब्रह्मणो न मन्त्रेणोपवेशनम् । ननु
पूर्णदर्वं ङत्वेष्टिमिति भिन्नकर्तृके कथं क्लामत्ययः । उच्यते । पूर्ण-
दर्वः केषां चित् यजतिरपि भवति । तथा चाश्वसायनः । पूर्णदर्वं
चेदाश्रावयेद्युरिति । अथ याज्यानुवाक्ये ।

पूर्णां दर्विं परा पत सुपूर्णां पुनरा पत ।

वस्त्रेव विक्रीणावहा इषमूर्जं शतक्रतो (मै० स० १. १०. २) ॥

पुरोनुवाक्या ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

अपामित्यव संभर को अम्नाददते ददत् (आश्व० २. १८. १३) ॥

इति याज्या । यथाश्रावितमादेशनम् । मरुद्भ्यः क्रीक्षिभ्य इष्टिं
कुर्वात् । इष्टिवचनमतिरिक्तं केषां चिच्छास्त्रिणामन्यदपि हविर-
स्तीति ज्ञापयति ।

१६. क्रीक्षं वः शर्धं मारुतं मरुतां क्रीक्षिणां पुरोनुवाक्या ।
पर्वतस्त्रिभ्रहिं वृद्धो विभाय याज्या । पौर्णमासावाग्यभागौ नित्यः
स्त्रिष्टुप्पदविशेषात् ।

१७. इत उभरं यदुच्यते तन्महाहविव्येव भवतीति वेदित-
व्यम् । अतो ऽन्यासामिष्टीणां दक्षिणा प्रकृतिवद्भवति ।

१८. ऐन्द्राग्राम्नानि वास्यप्रघासिकानि षड् सवींषि भवन्ति ।
वास्यप्रघासिकानीति वदंस्तद्वर्मांग्राम्नान्दर्शयति । अतस्त्वावभृथः
प्राप्तः प्रतिष्ठिष्यते ।

१९. माहेन्द्रस्य वैश्वकर्मणस्य एककपासः ।

२०. षष्ठां माहेन्द्रस्य च पूर्वापदिष्टाः । विश्वकर्मणो वाचस्पतिं
विश्वकर्माणमूतये पुरोनुवाक्या । या ते धामानि परमाणि यावमा
थाज्या । कश्चिद्धर्ष्युवशाद्वैश्वकर्मणं हविः पशुस्य वैश्वकर्मण एकस्मि-
न्कर्मणि स्थातां । तत्र वपायां विपर्यासार्थ इतिकरणः ।

२१. वैश्वकर्मणो याग उपांशु भवति शाखात्मरात् ।

२२. समानमन्यद्वरुणप्रघासिरिति वचनात् द्वयोः प्रणयने प्राङ्
वचनम् । किं चान्यत् ।

२३. ऋषभो वृषभ इत्येकार्थः । अग्नह्वान् सेक्ता दक्षिणा ।
अथ यद्वृषभं ददातीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

२४. साकमेधेषु न वाजिनयागो भवति । नावभृथः । वाजि-
नप्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । पथस्थार्यां सत्यामपि पृथक्चोदयथा
वाजिनं भवति । अतश्च पूर्वकारिवशात्सोमे क्रियमाणमप्यम्नाकम-
चोदितमिति ह्यत्वाविवाक्ये ऽनुष्टुप्संपदि न मंस्थेयम् ।

२५. वरुणप्रघासधर्मातिदेशो ऽयम् । अतश्च सद्दद्यान्वभागदि
सर्वं भवति । ननु समानमन्यद्वैश्वदेवेनेत्युच्यमाने ऽवभृथप्रतिषेधो ऽपि
न कर्तव्यः । उच्यते । समानानि षट् मंचराणीति (कौ० ब्र० ५. ५.)
श्रुतत्वात् । यथाश्रुति सूचकरणं न्याय्यतरम् ।

१६.

१. तस्मिन्नेवाहन्यपराङ्गे । कुतः । श्रुतेः । अथ चदपराङ्गे पित्र-
यज्ञेन (कौ० ब्र० ६. १) चरन्तीत्यथशब्दस्थानमन्तर्वाचित्वात् । पित्र्ये-
ति संज्ञा । चिह्नविर्वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः । ननु वक्ष्यमाणत्वादेव सिद्धे
चिह्नविरिति किमर्थम् । उच्यते । केषां चिह्नमो ऽप्यत्र चतुर्थः ।
तस्य चातुर्मास्यदेवतासंख्या सा भूत् । इष्टिवचनास्मान्मेध एतद्दे-
वत्याः पशवः । तथा च कात्यायनः पित्र्य्यम्बकपुनरुक्तवर्जमित्याह
(२०. ७. १२.) । पुरुषमेधे तु भवन्ति । असंभवात्संख्यायाः ।

२. यथोद्दिष्टा देवताः ।

३. अयं च प्रकृतेर्विकारः । यानि स्निष्टकृदाचिकान्यग्निपदानि
तानि कथ्यवाहनविग्निष्ठानि भवन्ति । तद्यथा । अग्निं कथ्यवाहनं
होत्रायावह । अग्निः कथ्यवाहनो होता वेत्वग्निः कथ्यवाहनो होत्रं
वेत् । यो अग्निं कथ्यवाहनं होतारमवृथाः । अद्ययध्वर्युर्वरणं न
करोति तथायावाहने कृतत्वात् । ये यजामहे ऽग्निं कथ्यवाहन-
मथास्त्रग्निः कथ्यवाहनः । यच्छदग्नेः कथ्यवाहनस्य होतुः प्रिया
धामानि । अग्निः कथ्यवाहनो होत्रेण हविरजुवतेति ।

४. त्वं सोम प्र चिकितो मनौषा । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्त-
माशुं सोमस्य पित्रमतः पुरोनुवाक्ये । त्वं सोम पित्रभिः संविदानो
याव्या । पित्रमत इति सिद्धे सोमस्तेति वचनं निघमार्थम् । ततः
पुरुषमेध एतद्देवत्ये पशवौ घातघामद्दोषास्त्वौन्वस्य चरोदन्ये कथ्य-
धित्ये ।

५. उदीरतामवर उत्पराशः । अङ्गिरसो नः पितरो नवम्याः
पितृणां सोमवतां पुरोनुवाक्ये । ये नः पूर्वं पितरः सोम्यासः
याव्या ।

६. उपङ्गताः पितरः सोम्यासः । आहं पितृभ्युविदेषां अविशिष्टा
पितृणां बर्हिषदां पुरोनुवाक्ये । बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक्यं
याव्या ।

७. अत्र सृज पुनरग्ने पितृभ्यः । ये चेह पितरो ये च नेह
पितृणामग्निव्याप्तानां पुरोनुवाक्ये । अग्निव्याप्ताः पितर एह गच्छन्
याव्या । देवतावचनं नियमार्थम् । ततः पशूनामध्येवंदेवताना-
मेता एव ।

८. य एते ह्यथा उक्तास्तेषां प्रतिदेवतमेकैका याव्या भवति ।
एवमुक्ते न ज्ञायते कतमा सेति । तदर्थमाह । देदे पूर्वं पुरोनु-
वाक्ये । स देदे पुरोनुवाक्ये अन्वाहेति शतपथे । अथ यत्तिस्रस्त्रिंश-
एकैकस्य हविषो भवन्ति । तथाङ्गयत्येवैनाग्रथमया द्वितीयथा
गमथति प्रैव तृतीयथा यच्छतीति (कौ० ब्र० ५.७) श्रुतेः ।

९. ते पुरोनुवाक्ये नानाप्रणवमंयुक्ते । न च प्रणवेन संतते
भवतः ।

१०. ये तादृषुर्देवता जेहमानाः अग्नेः कथ्यवाहनस्य पुरोनु-
वाक्या । त्वमग्न ईक्षितो जातवेदेो याव्या । कथ्यवाहनस्येत्थेताव-
तापि सिद्धे स्त्रिंशत्पदनिराधार्यमग्नेः कथ्यवाहनस्येति वचनम् ।
अतश्च ये यजामहे ऽग्निं कथ्यवाहनमयास्त्रिति प्रयोगः ।

११. सर्वस्य कर्मणः प्राचीनापवीतिले प्राप्ते वचनं श्रुत्यन्तरम् ।

पितृन् सोमवतः पितृन् बर्हिषदः पितृनग्निध्वान्तानग्निं कव्यवाहन-
मेता देवताः प्राचीनापवीती यजति ।

१२. येषु येषु स्थानेषु^१ देवताभिधानं तेषु तेषु प्राचीनापवीती
न केवलं याग एव । अनुवर्तयतीति वचनादावह्यमाहवनीयाभि-
धायिनमपि प्राचीनापवीती । ननु सोमे पितृमतीज्यमाने ब्रूह-
मन्ने अपनुदत्विति किं यज्ञोपवीतिना वक्तव्यमुत प्राचीनापवीति-
नेति । उच्यते । प्राचीनापवीतिना । कुतः । भूयसां साधर्म्यात् ।

१३. न कश्चित्पितृमतः सोमस्य प्राचीनापवीतित्वमित्यर्थः ।

१४. सर्वमेव यज्ञोपवीती कुर्यादिति जादृकर्ण्य आचार्यी
मेने ।

१५. संप्रैषेष्वाश्रावितादिषु स्वधाशब्दे ऽध्वर्यादिभिः क्रियमाणे
षे यजामह इत्यस्य स्थाने तद्धर्मकमेव ये स्वधामह इति ब्रूयात् ।
वषट्कारस्य स्थाने स्वधा नम इति ।

१६. अन्वाहार्यपचनाद्दक्षिणे देशे अदूरत एव परिवृते^२ पित्र्यया
चरन्ति । होतुः प्रदेशविज्ञानार्थमिदमुक्तम् ।

१७. माहाहविषी^३ वेदिमयेण गत्वा पैतृयज्ञियसंचरेण प्रविश्य
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठति । ननु कथं ज्ञायते माहाहविषीं वेदिमिति ।
उच्यते । तदीयस्यान्वाहार्यपचनस्य प्रकृतत्वात् । पराङ्मुखस्य च
क्रियास्वन्यायात् । अयेण वेदिं गत्वेत्येतत् कथं लभ्यते । गत्विति
वाक्यशेषाधाहारात् । सूत्रकारेण तु वाक्यशेषो न प्रकृतो ऽस्मिन्
कर्मस्थथमेव संचरो^४ न गमनमात्रमित्यभिप्रायेण । तिष्ठतीति होतुर-

सुवादो ऽधिकारार्थः । पूर्वाह्नस्तु मंथरः सर्वेषाम् । अथ यदुदहः
परेत्याथ यन्नाञ्च उपनिष्क्रम्येति बह्ववचनं श्रुतेः ।

१८. प्राकृतं बर्हिराक्रमणं न करोति । अध्वर्युवशादुपांशु-
चरणं चशब्दात् ।

१९. प्राकृतानां अपानामुत्सर्गः शास्त्रान्तरात् ।

२०. येषु कर्मसु करणमन्त्रप्रयोगो जपवदुपांशु भवति तेषु
मन्त्राणामुत्सर्गः । कर्माणि तु कर्तव्यानि । तद्यथा । भूमिसंमर्शना-
ध्वर्युसंमर्शनबर्हियञ्जलिनिधानानि ।

२१. वक्ष्यति । उपसदा चरन्तीति । तत्राप्ययं धर्मः । आचार्य-
ग्रहणं विकल्पार्थम् ।

२२. पित्र्यायामविकल्पार्थं^१ वचनम् । प्रकरणात्कर्तव्यान्त्येव
जपमन्त्राणि कर्माणि । अनुत्सर्ग इत्येष न्यायः । एतद्युक्ततरमित्यर्थः ।

२३. उग्रन्तस्तानि धीमहीत्येकां सामिधेनीं त्रिरुक्त्वा^२र्षेयमुत्सृज्य
देवेभ्य इत्यादि ब्रूयात् ।

२४. बर्हिर्वर्जिताग्रयाजानिद्वा ततः आ गो अग्ने त्वं सोममित्ये-
तावाव्यभागौ । जीवनवन्ताविति मंज्ञा आयुष्कामस्य स्यर्वकामिष्यर्था ।

२५. इत्सां नेति सिद्धे उपह्वयेति वचनमोष्ठाञ्जनप्रयोगार्थम् ।
प्राञ्जन्तीति लिङ्गात्संदेशो मा भूत् ।

२६. भागानवघ्नायोऽङ्कन्ति । उत्तरेखायामपेवमेव । भाग-
त्वाविशेषात् । बह्ववचनं पूर्वकारिवशात् कदाचिद्गणमपौति
नियमार्थम् ।

१७. अनन्तरमध्यर्युजमानो वा पिहभ्य उदकादि ददाति ।
तस्मिन्दत्ते मार्जनम् । तथैव श्रुतत्वात् ।

१७.

१. यत्र सर्वा दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र दैवरक्ताः किंशुकाः ।
भागश्वेदया विष्टेत्येवमादिकं मन्त्रं जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपक्षं
गत्वा । कथम् । माहाहविषीं वेदिमयेण ततः सव्येनावृत्त्यापरेण
गार्हपत्यं यजमानसंचरेण प्राङ्गत्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

२. सुसंदृशं त्वा वयं पङ्क्तिः प्राथम्यात् । अक्षमीमदन्त
उपोषु शृणुही गिरः । एताभिराहवनीयमुपस्थाय । आहवनीयश्चात्र
महाहविषः । यत्पुनराहवनीयप्रेक्षणं प्राथम्येन होमश्च तत्परिश्रितश्चे
ऽसौ । कुतः । दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति कात्यायनवचनात् ।

३. मनो न्वा ऊवामह इत्यादिना त्वेन दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ।
उपस्थानाभावः सर्वप्रणयने । समाप्ते पुनरानीतो ऽसौ दक्षिणाग्नि-
र्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । तावदसावाहवनीय एव ।

४. आ त एतु मनः पुनरित्यस्याः स्थाने आ म एतु मनः पुन-
रिति ब्रूयुः ।

५. अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्यादिना त्वेन । अग्ने त्वं नो
अन्तम इति च द्वैपदेन त्वेन गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति वाक्यशेषः ।

६. तस्यसुर्देवहितं शुक्रमुष्णरदित्येतयादित्यमुपतिष्ठन्ते । अत्र
यत्प्राञ्च उपनिष्कम्यादित्यमुपतिष्ठन्त इति (कौ० ब्र० ५. ७) श्रुतेः ।

७. देवं बर्हिरिति वर्जयित्वा अनुयाजौ यजेत् । अथ यत्प्रधा-
जानुयाजेभ्यो बर्हिष्मन्ता उत्मृजन्तीति (कौ० ब्र० ५. ७) श्रुतेः ।

८. नामनी यजमानस्याभिव्याहृत्येति चोदकप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अथ यत्सूक्तवाके यजमानस्य नाम न गृह्णातीति (५. ७) श्रुतेः ।

९. शंखनैवेद्यमिष्टिर्भवति । अथ यत्पत्नीसंयाजैर्न चरन्तीति
श्रुतेः ।

१०. जुहोतिममुदायस्त्यम्बका इति । तान्मंस्याय ततो मेचश्चरः
अथ यदुदञ्चः पर्येत्यम्बकैश्चरन्तीति श्रुतेः । ब्रह्मत्वार्थ उपदेशः ।
पाकयज्ञो ऽयम् । मेचश्चरुरिति हविरुपदेशादश्वमेधे नैतद्देवत्यः पशुः ।

११. वाशब्दो विकल्पार्थः । अदितये वा चरुर्भवति । अथ
यदन्त इदृश्या यजत इति श्रुतेः ।

१२. मित्रस्य चर्षणीष्टतो मित्रस्य पुरोनुवाक्या । महौ
आदित्यो नमसोपसद्यो याज्या । ननु अदित्या अथेते कस्यान्
भवतः । वैलक्ष्ण्यनिर्देशात् । एकत्र तद्धितः एकत्र चतुर्थी ।

१३. संस्थितायां चरुहविरिष्ट्यां पौर्णमासं पर्वं भवत्येवमेव
श्रुतत्वात् ।

१८.

१. शुनासीर्यमिति चतुर्थस्य चात्सुमास्यपर्वणो नामधेयम् । तत्र
विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. पौष्णपर्यन्तानि वैश्वदेविकानि वैश्वदेवधर्मकाणि हवींषि
जघन्ति ।

३. शुनासीर्यः पुरोलाशः । वायथ्यं पयः । पयोवचनं याज्या
पुरोनुवाक्योर्नियमार्थम् । सौर्यं एककपालः ।

४. शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनासीरीयस्य पुरोनुवाक्या
शुनं नः फाला विह्वषन्तु भूमिं याज्या ।

५. तव वायव्यतस्यते वायोः पयोहविषि पुरोनुवाक्या । अध्व
र्ध्वस्यह्रवांसो मधूनि याज्या ।

६. तरणिर्विश्वदर्शतः सौर्यस्य पुरोनुवाक्या । दिवो ह्य
उहसचा उदेतु याज्या । इतिकरणाच्चेते वपायाः ।

७. सौर्या याग उपांशु कर्तव्यः ।

८. शुक्रो ऽश्वो दक्षिणा भवति । अथ यच्छेता दक्षिणेति श्रुतेः ।

९. श्वेत एव । यद्यथं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति
श्रुतपथे ।

१०. आयोगो युगं बलीवर्दाभ्यां सहितमुच्यते । ते आयोगा
द्वादश यस्मिन् सीरे तद्वादशायोगम् । सीरं हलमुच्यते । सा वा
दक्षिणा भवति । द्विर्वाशब्दान् चतुर्विंशतिरपि गावः श्वेताः ।

११. समानमन्यदैश्वदेवेनेति प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

१२. अग्निमन्यनादि ।

१३. अमथ्यमाने त्वग्नौ प्राप्तमपि वैश्वदेविकं तन्मं न भवति ।
किं तु पौर्णमासं भवति । कुतः । न मन्यन्यग्निं पञ्च प्रधात्वा
भवन्ति चधो ऽनुयाजा इति श्रुतपथे । स्वश्रुतिस्तु दद्युः न मथ्यते
पौर्णमासमेव तन्मं भवति । ननु एवं श्रूयमाणे पाचदशं प्राप्नोति ।

नेत्युच्यते । एवं श्रुतायामेवोदवसानीयायां पौर्णमासीविकारवचना-
त्सामदशं यथा तददिहापि । अध्वर्युवशात्तु महापि मन्यनेन पौर्णमा-
समेतत्तन्मम् । दक्षिणा तु चोदकप्राप्तापि विशेषश्रुतया बाध्यत एव ।

१४. अध्वर्युवशात्पचे शुनासीराविश्वन्तौ तयोरियं पुरोनु-
वाक्या ।

१५. याज्या ।

१६. इन्द्राय वा शुनासीराय कात्यायने । तस्येन्द्रस्य शुना-
सीरस्येयं पुरोनुवाक्या ।

१७. याज्या ।

१८. शुनं ऊवैम मघवानमिन्द्रं इन्द्रस्य शुनस्य पचे हविः ।
केषां चिदध्वर्यूणां तदग्नादियमिन्द्रस्य शुनस्य पुरोनुवाक्या । अथा-
द्यन्तो गयन्तो वाजयन्तो याज्या ।

१९. साकनेधाख्यं पर्वं परिसमाप्य तस्मिन्नेव विशारे शुना-
सीर्यं पर्वं कार्यम् । ननु अस्वच्छग्न्यात्तस्मिन्नेव क्षण इत्येतस्मिन्थति
न तु तस्मिन्नेव विशार इति । उच्यते । मिद्धं वैजवापकाद्वचनात्प्राक्
पौर्णमासात्सिद्धो ऽधिकार इति । तत्र पद्यते । प्राक् पौर्णमासात्
शुनासीर्यम् । अतस्तस्मिन्नेव विशार इति मिद्धम् । पशुमसु यूपो
ऽपि स एवाविशेषात् ।

२०. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । शुनासीर्यस्य माष्यां वा करणम् ।
पौर्णमासीब्रह्मणामुख्यामुख्ययोरनियमः ।

२१. सोमेनाग्निष्टोमेन । उत्सर्गा व्रतोन्मोचनम् । अयं तावत्प्र-
थमः कल्पः । तदभावे पशुना इष्ट्या वा । तुष्ट्यो विकल्पः । एव-

मेवाश्वलायनवचनात् । ननु कथमेतत् ज्ञायते । अग्निष्टोमेनेति ।
प्रत्यवरोहणीयः सौमिकानामुत्सर्गः । तत्र संकल्पविकृतस्योपदेशात् ।
एकाहिकमनादेश इति वचनात् । अग्निष्टोमेनाग्नेयेन पशुनाग्नेये-
ह्येति शाखान्तरात् ।

२२. मांस्वरिकाणि चातुर्मान्यानुक्रानि स्वश्रुतिपाठक्रमे-
णैव । पञ्चवर्षप्रयोगाणि शाखान्तरीयाणि । तेषु वैश्वदेवात्पूर्वेषु
शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवं भवति । आरभ्यमानसंयोगादेश्वान्तरीय-
गार्जन्या' आदावेवान्तत एवोत्सर्गः ।

१६.

१. विधिः कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादकः शब्दः । तत्प्रतिपादितस्य
कर्मणो अपराधे भेषे प्रायश्चित्तं भवति । अथ यत्प्रायश्चित्तप्रतिनि-
धीम् कुर्वन्ति यदाङ्गतीर्जुङ्गतीति शुनासीर्यादनन्तरं श्रुतत्वात्
तेनैव क्रमेण सूचितम् । लक्षणसूत्रमेतत्पूर्वकार्युक्तस्यापि करणार्थम् ।
ब्रह्मणा यानि होतव्यानि तान्येवात्रोच्यन्ते । अन्यत्र तु यथाधिकारं
कर्तव्यवस्था । ततश्चाग्निहोत्रहोमे तत्कर्तव्यं । शूलगवपठितानि
अनेकपशुर्थानि^२ । त्रयोदशाध्यायविहितानि होतुरेवेति वृद्ध-
संप्रदायः । स्वश्रुतौ ब्रह्मणस्तत्र होमवचनात् ।

२. प्रायश्चित्तं प्राकृतमेव । तच्चेष्टिपशुसोमदर्विहोमानां विध्य-
पराधजं भेभित्तिकमङ्गम् । तस्य यथाचोदितस्यासंभवो ऽर्थस्योपः

१ C आरिचमा० । २ C has शाखापशुर्थानि instead । ३ A C (sec. 4)
पराधे जाते भिभि० ।

कर्तृद्रव्यकालाभावसङ्घणस्य प्रतिनिधिर्भवति । आनुकल्पिको विधि-
र्भवतीत्यर्थः । तद्यथा । सर्वप्रायश्चित्तं सर्वैः प्रत्यक्षविहितैः स ह विक-
ल्पेणापि भवति । तुल्यत्वात् । न चायं^१ द्रव्य एव नियमः प्रतिनि-
धिरिति^२ । कुतः । एष प्रतिनिधीनां धर्म इत्यविशेषवचनात् ।
अतश्चाभावविकल्पाः प्रतिनिधिशब्देनेहोच्यन्ते । तद्यथा^३ । प्रायश्चि-
त्सेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादित्याश्रयायनस्य ।
द्याव्यापुरोनुवाक्याभ्यामृग्भ्यामिति चरकाणाम् । तथा च स्रुतिः ।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदच्छपर्यते ।

कृपानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ (मनु १.१. २७.)

२. असंयुज्यविधानात्सिद्धे^४ मंजायं वचनम् । सर्वप्रायश्चित्तमंजे
आहुती इत्यभिप्रायः । महाव्याहृतिमर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमि-
त्येवमाद्यर्थमदोषेष्वपि मंजाकरणम् । आहुती इति लिङ्गसिद्धे
वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । आहुती एव केवले । नान्यदाधाराधारादुप-
कारकमङ्गम् । परिसमूहनादि तु मंनिपत्योपकारकं भवत्येव । मनु
ज्ञास्या^५ विशेषः । उच्यते । गार्ह्याणां कर्मणां कालातिक्रमादिभेषः^६
प्रतिश्रुतस्तन्नादृष्टिः । अन्तस्तन्नेषु^७ तु गार्ह्याषु श्रौतेषु वा होममाचमम् ।
परतन्मोत्यत्तयो जुहोतिमात्रा इति कात्यायनवचनन्यायात् । मनु
श्रौतविध्यदेशो गार्ह्यं मंभवन् भवति^८ । गार्ह्यं च परिसमूहनादि
श्रौते इत्येतत्कथं लभ्यते । न्यायसूत्रप्रणयनाद्द्रुमप्रदायाच्च । तत
सम्विधानरिश्चकयोरप्येतत्समानम् ।

१ B न तद्यथा । २ B नियमाः A नियमः । ३ C om. अपि वा । ४ B विधी-
यमानात् । ५ C न वक्ष्य विषयः । ६ A अक्षप्रति BC अक्ष । प्रतिश्रुतम् ।
७ B लभ्यते । ८ A om. भवन् ।

४. आहवनीयो ऽग्निराधारः सर्वाङ्गतीनां न केवलं प्रायश्चित्ताङ्गतीनामेवेति सर्वग्रहणम् । परिभाषासूत्रमेतत् । एवं चेत् प्रत्याध्यायादौ सूत्रमेतद्युज्यते । नेति ब्रूमः । सार्वयज्ञिकमिति वचनादाहिताग्नेराहवनीय एव पाकयज्ञाङ्गतयो मा भवति सूत्रितम् । आहवनीय इति प्रथमानिर्देशाद्यो यत्राहवनीयः स्थानापस्था वचनेन वा तत्संबन्धा एव प्रायश्चित्ताङ्गतयो ऽपि कर्तव्या इत्येतत् सिद्धं भवति ।

५. चग्रब्दः सर्वग्रहणानुकर्षणार्थः । सर्वाङ्गतीनां होमपात्रं जुह्वर्भवति । ननु पाकयज्ञेषु कथम् । उच्यते । को ऽत्र विशेषः । स्मार्ता जुहोतयः पाकयज्ञा उच्यन्ते । तेन सर्वाङ्गतीनामित्युच्यमानं जुहोतिसामान्यान्तत्रापि भवत्येव । यत्र त्वग्निविशेषस्य पात्रविशेषस्य वा स्मरणमस्ति तत्र तदेव भवति । तद्यथा ।

कर्म स्मार्ते विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति याज्ञवल्क्ये (१, ६७) । तथा च गृह्ये । सुवः पात्रमाध्याङ्गतिषु । ननु कथं ज्ञायते आज्याङ्गतिष्विति । उच्यते । आग्नेहविषि मध्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्ने संगृह्य मूले मध्ये तेषामयं सुवे ममनक्ति मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलं चेति सुवस्थाध्याङ्गतिषु दर्शनात् । अथ चेत् स्थालौपाकेषु सुच्ययं मध्यं सुवे मूलमाज्य-
* स्थास्थामिति विशेषदर्शनादाज्याङ्गतिषु सुवः पात्रमित्येवगम्यते । ननु पूर्णाङ्गतिहोमो ऽग्निहोत्रहोमो ऽपि वा स्थालौपाकमेवेत्यापयस्य-
* शाङ्खायनस्य पाकयज्ञधर्मकालेषु वै सुवेणाज्याङ्गतीरिति नियमान्

प्रायश्चित्तानि पार्वणवत् सुवेण प्राप्नुवन्ति । सत्यम् । तदपवादार्थ-
मेव सूत्रमारब्धम् । इह सूत्रपठितानां जुह्वस्य पात्रमिति । परि-
धिकर्मणि तु पाकयज्ञधर्मके प्राप्तस्य सुवस्य वारणेन सुवेणेति
पुनर्यहणात्प्रायश्चित्तहोमे ऽपि जुह्वर्न भवति । पिण्डपितृयज्ञे
जुह्वरेव दर्शाङ्गत्वात् । एतेनैव धर्मणानाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञ
इत्येतावन्मात्रातिदेशादनाहिताग्नेः प्रायश्चित्ताङ्गतिषु सुव एव
पात्रं धर्मवचनात् । पूर्णाङ्गतिषु सर्वत्र सुचा पूर्णया चतुर्गृहीत-
माज्येनोपायेन संपाद्य जुह्वयात् । कुत एतत् । तन्मान्तरै
दर्शनात् ।

६. चतुर्गृहीतमाज्यं प्रायश्चित्तेषु जुह्वा होतव्यमित्ययं नियमः ।
कुतः । श्रुतेः । प्रायश्चित्तवचनमधिकारार्थम् ।

७. अनन्तरमव्यवहितं दोषादपराधात्प्रायश्चित्तम् । कुतः ।
यस्मादनिर्हृतदोषेण महोत्तरस्य संबन्धो नास्ति । 'क्रमकोपपरिहारार्थं
हीतुः । दोषवचनाद्भवद्विज्ञातस्यापि दोषनिर्घातो युक्तः । अतश्च
शस्त्वानुवचने समाप्य प्रवृत्तस्य चाङ्गकर्मणो ऽन्ते प्रायश्चित्तहोमः ।
प्रवृत्तिनिषेधात् ।

८. दोषविशेषे मन्त्रविशेषणैव साक्षाद्विहितं स्वशाखायामन्यत्र
चास्ति । तत्र तस्मिन्नुभे कुर्यात् । के उभे । किं शाखान्तरीयं च स्वशा-
खोत्थितं च । नेत्युच्यते । सर्वप्रायश्चित्तम् साधिकारिकं च । विशेषा-
धिकारविहितमाधिकारिकम् । तत्कत्वा ततः, सर्वप्रायश्चित्तम् । सूत्रे

तु सर्वप्रायश्चित्तस्य पूर्वपाठादसंभवे सर्वप्रायश्चित्तेनापि दोषोपघातः ।
द्विश्वशब्दाद्भूमप्रायश्चित्त एव समुच्चयो नेतरस्मिन् ।

८. यस्य प्रमादादुद्धरणार्हं आहवनीये अनुद्धृते आदित्यो
ऽभ्यस्तमिथात् मो ऽन्येन याज्ञिकेन ब्राह्मणेन ओत्रियपुत्रेणोद्धरणं
कारयेत् । तस्य च कुर्वतः सुवर्णं दर्भप्रबद्धमगतो मथेयुस्त्रैवर्णिकाः
परिचारकाः । रजतमभ्युदिते । अन्यत्पूर्ववत् । उद्धरणकर्त्रे वरो देयः ।
शाखान्तरात् ।

१०. यद्यग्निहोत्रहोमार्थमुद्धृत आहवनीयो ऽनुगच्छेत् ततो
गार्हपत्यादुद्धरणं मन्त्रेण कृत्वा तस्मिन्नेवोद्धरणे तत्काल एवाग्नये
ज्योतिभते दष्टिं कुर्यात् । शाखान्तरश्रुतेः । यस्याहवनीय उद्धृतो
ऽग्निहोत्र उपयायात्सो ऽग्नये ज्योतिभते ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति ।
ननु पौर्णमास्याममावास्यायां वा क्रियमाणायां ज्योतिभत्यां चोदको
ऽनुपहृत्तो भवति । किमर्थं निमित्तादनन्तरं क्रियते । उच्यते ।
सत्यमेव यदि इयमग्न्युत्पत्त्यर्था न स्यात् । अग्न्युत्पत्त्यर्था तु ज्योति-
भती । तस्मान्तस्मिन्नेव काले कर्तव्येति । प्रामञ्जिके तु दर्शपूर्ण-
मासार्थे उद्धृते उद्धरणकाले ऽप्यनुगते ज्योतिभती न कर्तव्या । कुतः ।
प्रामञ्जिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्यायात् । नित्यधृते
ऽप्यनुगते न ज्योतिभती । पुरुषार्थत्वाच्चित्यधारणस्य । तथा
जैमिनिः । धारणे च परार्थत्वादित्याह ।

११. उदग्ने शुच्यस्तवाग्नेर्ज्योतिभतः पुरोनुवाक्या । षि ज्योतिषा
दृष्टता भात्यग्निर्थाव्या ।

१२. अभ्यस्तमिते ऽभ्युदिते च प्रकरणात् । गार्हपत्ये ऽनुमते पूर्वमुद्धृतमाहवनीयं गार्हपत्यत्वेनाध्यवसाय दक्षिणाग्निमयपतो नीत्वा आहवनीयं विना मन्वेणान्यं प्रणीयाग्निहोत्रं जुहुयात् । होमः प्राप्तं एवानूद्यते प्रायश्चित्तहोमप्रतिषेधार्थम् । होमार्थमेव गार्हपत्याध्यवसानम् । ततः परिसमाप्ते होमे ऽन्यस्य मन्वनम् । जुहुयादिति वचनादिष्वर्थे विहारे नैतद्भवति । तत्र मन्वनं कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा गार्हपत्यस्य स्थापनं कार्यम् । अथ यदि गार्हपत्यो ऽनुगच्छेदरथी वाव न गच्छत्यरणिभ्यां हि न आहतो भवतीति श्रतपथश्रुतेः ।

१३. अथमपरः पक्षः । आहवनीयं समारोहोत्तरतः स्थित्वा निर्मथ्य गार्हपत्याहवनीयं प्रणीय दक्षिणाग्निं च विहृत्य तत्र होममध्यवश्येत् । परिसमापथेदित्यर्थः । कथं चासौ परिसमापितो भवति । यदि मायं तर्हि प्रातस्तनो ऽपि होमस्तत्रैव क्रियते । प्रातस्त्रिमित्तं प्रातस्तन एव केवलो होमः । परिसमाप्ते प्रातस्तने होमे ततः समारोप्याग्नीनरथोर्निर्मथ्य चिरंतनेभ्यो ऽग्निस्थानेभ्यो भस्मोद्धरणं कृत्वोपस्थित्य गार्हपत्यमुपस्थापयेत् । तथा च श्रतपथः । इत्यमेव कुर्यादरथोरग्नीन्समारोहोदङ्कुदवमाय निर्मथ्य जुहुद्वसेत्-घाह न कां चन परिच्छां करोति नवावसान उ अस्याभितोराचं ऊतं भवति (श्रतपथब्र० १२. ४. ३. १०.) ।

१४. उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरभ्यस्तमितयोरभ्युदितयोर्वा-

१ A नच गार्हपत्यस्य मन्वनं कृत्वा संस्थाप्याहवनीये जुहुयात् प्रायश्चित्तम् च च C (in marg.) स्थापनं वाच instead of मन्वनं कार्यं of B G.

न्यतरस्मिन् सन्ध्याकाले गार्हपत्योल्मुकमधरारणिं कृत्वा उत्तरारण्यां
मन्थनं कुर्यात् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

१५. अथ चेद्गार्हपत्योल्मुकं मन्थनयोग्यं न विद्यते ततो ऽरणीं
गार्हपत्यभस्मना संस्पृश्य गार्हपत्यं मथित्वा विहृत्याग्नये तपस्वते जन-
द्वते पावकवत्गुणयेष्टिं कृत्वा ततो होमः ।

१६. पुरोनुवाक्या ।

१७. इति याज्या । पुनरेतच्छ्रुत्यन्तरम् । यस्योभावनुगता-
वादित्यो ऽभिनिष्कोचेदभ्युदित्यादा पुनराधानमेव तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति वचनसामर्थ्यात्नेन सह विकल्पः । वक्ष्यमाणसूत्रोक्तो वा
तस्यापि विषय इति ।

१८. इत्येवंप्रकार एवाग्न्यभावे सायमभ्यस्तमितयोरनुगतयो-
स्तदवस्थयोः प्रातरभ्युदितयोः प्रायश्चित्तमुच्यते । किं तत् । अग्न्या-
धेयेनोत्पादयेत् । अनन्तरमेव । न वसन्ताद्यपेक्षेत । तथा अभ्यस्त-
मितयोरिति निमित्तान्तरम् । प्रातर्होमकाले ऽनुगतयोरभ्युदित-
योस्तदवस्थयोरेवाभ्यस्तमितयोरग्न्याधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तम् । तथा
अनुगमादग्न्येन कारणेन नष्टयोर्दस्युभिरदर्शनं नौतयोरनुपलभ्यमा-
नयोर्महता वा भयेन पुनराधानाप्राप्तयोरग्न्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् ।
के चिदध्याहारेण सूत्रावयवं वर्णयन्ति । अन्येन वा कारणेनोत्पन्न-
योर्नष्टयोरिति कारणशब्दमध्याहारं कृत्वा । अरणी एकं कारणं
प्रसिद्धमेव । अन्यत्कारणमुपावरोहणमन्त्रः । उपावरोहो जातवेद
इति । तत्र सौक्तिके ग्रावुपावरोहणे कृते प्राक् समारोपादनुगत-

शोरम्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् । द्विवचनमत्राविवक्षितम् । अन्यभाष-
मात्रं विवक्षितमिति ।

२०.

१. उपसृष्टा मवत्सीकृता यद्यग्निहोत्री धेनुरा दोहनिष्यन्ते-
वाग्नेते ततः सूयवमाङ्गवती हि भूया इत्यनेन मन्त्रेण घामसुष्टिं
तस्यै दद्यात् । तदा ऊर्ध्वस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाग्नेते किं तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्वस्वमाच्छिद्य घामयेदेतदेव तत्र कर्मेति
शतपथे ।

२. यद्युपसृष्टैवोपविशेत्तत्र आर्द्रदण्डप्रहारेणोत्थापयेत् । यस्मा-
द्धीषेत्येवमादिना मौन्हुष इत्येवमन्त्रेण मन्त्रेण उत्थाप्य च । उद्-
स्याद्देव्यदितिरित्येवमादिना वरुणाय चेत्येवमन्त्रेण मन्त्रेण तामेवानु-
मन्त्रयेत् ।

३. अथवा येयमुपविष्टा तामुत्थाप्यादग्धां देव्याय ब्राह्मणाय
दद्यात् । अर्थादनृत्विजे । ऋत्विक् तु नैव देव्यो ऽनाचारात् । तथा
च जैमिनिः । देव्यो वा चोदनादित्याह ।

४. हविरेव संस्कृतं होमार्थं द्रव्यम् । तस्मिन् भूमौ पतित इदं
प्रायश्चित्तम् । अश्वायं वो मरुतः श्लोक एतु एतयर्षा । तथा
यथोरोजसेत्यादिना पूर्वकृतावित्यन्तेन अद्विरुपनिनीयाभ्याद्येत्यर्थः ।
ततो ऽस्काभधितेत्यादिना अद्वित्यन्तेन स्कन्नमनुमन्त्रयेत् ।

५. यद् ब्राह्मणो भोज्याभोज्यनिन्दकः साधुकारौ न भक्षयेदेत-

दुष्टस्य लक्षणम् । अनेन दुष्टमध्यवस्थेनान्येन । लक्षणग्रहणात्केयकी-
टावपन्नस्य हविषो न मृत्प्रक्षेपेण शुद्धिः ।

६. तस्य दुष्टस्य प्रतिपत्तिमव्यपेक्षस्यासु प्रक्षेप इत्यर्थः ।

७. दुष्टादन्यस्मिन्नदुष्टे शेषे विद्यमाने प्रयोजनसमर्थं तेन समा-
पनं कार्यम् ।

८. यत्र तु मध्यादवद्यति पूर्वार्धादवद्यतीत्यादिवचनं तत्र मध्य-
पूर्वार्धादिर्नाशदोषापहारे शेषस्य निष्प्रयोजनत्वादभाव एव । अतस्त-
च्चान्यदुत्पाद्येन्मध्यपूर्वार्धाद्यर्थत्वात्संस्काराणाम् ।

९. प्रक्रान्तश्रुतद्रव्यापहारे तच्चातीयासंभवे यद्रूपतो रसतश्च
सामान्यतमं तत्कार्यक्षमं च मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात् । कुतः । याग-
सौदनयैव द्रव्यस्य प्राप्तत्वान्नियममात्रं व्रीह्यादिश्रुतयः । न च निय-
मानुरोधेन प्रधानकर्मणो हानिर्युक्ता तस्मात्प्रतिनिधिनापि प्रक्रान्तं
परिसमापयितव्यम् ।

१०. वाचनिकानामपि प्रतिनिधीनां एष एव धर्मो यः पूर्व-
सूत्रोक्तस्ततो नेदिष्ठिनो यजमानधर्माः । तथाच कात्यायनः । स
तद्भूमकर्मयोगादिति ।

११. अयं चापरः प्रतिनिधेधर्मः । अविकारः अनूहः शब्दा-
नाम् । श्रुतद्रव्याभिधायिनां शब्देनाभिधानं न प्रतिनिधिद्रव्याभि-
धायिनाम् । तद्यथा । हागाभावे मेष उपादीयमाने होता यच्छद-
ग्रीषोमौ हागस्थेत्येव ब्रूयात् । नन्वेवमनभिधानात्प्रयोगानर्थक्यं
ज्ञात् । उच्यते । तद्धि प्रतिनिधिद्रव्यं श्रुतद्रव्यबुद्धौ उपादीयते ।

न ब्रह्मान्तरबुद्ध्या । ऊहस्य क्रियमाणो ब्रह्मान्तरबुद्धिं जनयेत्सद्वाह-
विकारः शब्दानाम् ।

१२. अप्रक्तदेवतं यावद्देवतासुद्दिश्य न प्रक्षिप्तं तावृग्ने बुद्धे
हौचस्थानावृत्तिः । किं कारणम् । असंस्थग्नितत्वात् । प्रोक्षणादेश्च
संस्कारस्यावृत्तिर्भवति । सांनिपातिकत्वात् । अत उच्यते । अन्यद्बुधिः
संस्तृत्य प्रयच्छेद्देवताया इति ।

१३. प्रक्षिप्तावदानशेषं यदि दुष्टं स्यात्तत्सस्त्रिग्रन्तदोषे घति
हविरन्तरस्थानावृत्तिः । अनुत्पादनमित्यर्थः । प्रधानार्थं हि हवि-
रुत्पाद्यते न गुणार्थमतः शेषभाजां स्त्रिष्टकदादीनां लोपो भवति ।

१४. यत्परं कार्यमारोपकारकं न प्रतिपत्तिकर्म तदाज्येन
कर्तव्यम् । तद्यथा निष्काषहोम उच्यते । १पयसाग्निहोचावृता प्रव-
र्गशेषहोम इत्येवमादीन्युदाहरणानि । यत्पुनः पुरुषार्थं यथा
हविरुच्छिष्टाशनो हविःशेषभञ्ज इति तत्र प्रतिनिधिर्युक्तः । समाप्तिः
श्रेयसीति ह स्माह कौषीतकिरिति (८. ८) श्रुतेः ।

१५. चोदिताभ्यो या अन्यास्तासु देवतास्त्रिष्टासु अज्ञानाद्वा
दुष्टद्रव्येणैष्टासु अपरिसमाप्ते तन्त्रे प्रदानमावर्तते : पुरोनुवाक्या
प्रैषो याव्या च । प्रदीयते अनेनेति प्रदानम् ।

१६. अशेषे तन्त्रे सकला इष्टिरावर्तते दृष्टादृष्टसमुदाये ऽप्या-
वृत्तिः श्रुतत्वात् ।

१ A पयसा अग्निहोचामताप्रवर्ग्ये C पयसा यजो ऽग्निहोचामताप्रवर्ग्येभ्य, sec. h.
del: यजो B पयस्यायजोऽग्निहोचामता ।

१७. यो यस्योपकरोति स तस्य गुण उच्यते । यथा उद्धरणमन्त्रो ऽग्नेः । अवद्योतनादयश्च संस्कारा हविषः । तत्र प्रमादादुद्धरणमन्त्रस्य लोपे उद्धरणस्यावृत्तिर्न भवति । अवद्योतनादीनां च प्रमादादकरणे ऽन्यस्य हविषः पुनःक्रिया न भवति । कुतः । संनिपातप्रधानत्वात् । संनिपतन्ति यस्मिन्गुणाः स संनिपातस्तस्य प्रधानत्वाद्नावृत्तिः । प्रधानवग्रवर्तिनो हि गुणाः । न गुणवग्रवर्ति प्रधानम् । ननु सर्व एव धर्माः प्रकरणात्प्रधानात्पूर्वप्रयुक्तास्तस्य अवद्योतनादयस्तादर्थ्येन कस्मान्न क्रियन्ते । उच्यते । संनिपत्य हि ते प्रधानस्योपकुर्वन्ति । नान्यथेति ।

१८. यत्र मन्त्रेणाहुतिरुक्ता यथा प्रजापत इति चतुर्थीति सा प्रमादात्प्रजापतये स्वाहेति हुता प्रजापते न त्वदिति मन्त्रो न प्रयुक्तः । क्वचित्प्रदानं याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना प्रप्तम् । तत्र पश्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्यो न प्रयोक्तव्य इति संदेह आह । मन्त्रं नानुजपेत् । कुतः । अभिधानसंस्कारद्वारेण स्मारयन्त उक्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति । अतिक्रान्तश्च स कालस्तस्मान्प्रानुजपेत् ।

१९. अनुजपेन्मन्त्रमित्येवं जातृकर्ष्यं आचार्यो मन्यते । आचार्यहणं विकल्पार्थम् । उभयथा श्रुतेः । प्रयोगनियमादवृष्टम् ।

२०. चोदिताभ्यो या अन्यास्ताभ्यो हविर्घहणे कृते ऽन्यासु वा आवाहितासु न घहणं नावाहनं चाङ्गीकुर्यात् । किं तर्हि चोदिताभ्यः प्रथच्छेत् । कुतः । चोदितायाः^१ प्राधान्यात् । आस्तावाहिता हविर्घहणे वा भ्रान्त्या संकीर्तितास्ता आज्येन यजेत् । श्रुत्यन्तरात् ।

२१.

१. इष्टयो दर्शपूर्णमासाद्याः । पशुबन्धा अग्नीषोमीयप्रभृतयः । बद्धवचनं पशुबन्धानामनेकप्रकारत्वात् । सोमे चेति आतावेकवचनं । एतेषु प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति । कुतः । एतेष्वेव ब्रह्मणो वरसं सिक्नात् । तदाहुः किंविदं किंकन्दसं ब्रह्माणं वृणीतेत्यध्वर्युमित्येके स परिक्रमाणां चेचज्ञो भवतीति । कन्दोगमित्येके तथा हास्य त्रिभिर्वेदैर्हविर्यज्ञाः संस्क्रियन्त इति । प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोतीत्येतदपि श्रुतेरेव । यद्वै यज्ञस्य स्वस्मितं वोस्वणं वा भवति ब्रह्मण एष तन्माहुस्तस्य त्रय्या विद्यया भिषज्यतीति (कौ० ब्र० ६. ११. १२) ।

२. इष्टिपशुबन्धेषु सोमे चेत्यनुवर्तते । अग्नेदविहिते कर्मणि यदि विध्यपराधो भवेद्भूः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहुयात् । अथ यद्युस्वणं स्यात्तुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूः स्वाहेति (६. १२) श्रुतेः ।

३. यदि यजुर्वेदविहितकर्ममन्त्रेण विध्यपराधः स्यात्ततो भुवः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयादन्वाहार्यपचने ऽग्नौ ।

४. सोमे तु वितत आध्वर्यवे भेष अग्नीषीये जुहुयात् । अथ यदि यद्युस्वणं स्यात्तुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वान्वाहार्यपचने प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात् हविर्यज्ञ अग्नीषीये सौम्ये ऽध्वरे भुवः स्वाहेति (कौ० ब्र० ६. १२) श्रुतेः । प्रागाग्नीषोत्पत्तेर्दक्षिणाग्नौ । आहवनीय इत्यपरे ।

५. सामवेदविहिते कर्मणि चेद्विध्यपराधः स्यात्सः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । आहवनीयपचनं पूर्वबोराह-

ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अथ यदि सान्द्रुस्वणं स्याच्चतुर्गृहीतमाद्यं गृही-
त्वाहवनीये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात्स्वः स्वाहेति श्रुतेः ।

६. यत्र वेदविशेषत्वेन दोषो न विज्ञायते । यथा । यज्ञोप-
वीतिना कर्तव्यं बहुशिक्षेन कर्तव्यमिति तस्यापराधे भूर्भुवः स्वः
स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीय एव जुहुयात् । आहवनीयः सर्वा-
हुतीनामिति परिभाषितत्वात् । अथ यद्यविज्ञातमुस्वणं स्याच्चतुर्ग-
ृहीतमाद्यं गृहीत्वाहवनीय एव प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूर्भुवः स्वः
स्वाहेति श्रुतेः ।

७. उपस्थानासंभवे प्रतिनिधिरथम् । प्रायश्चित्तप्रति-
प्रकरणात् । यदि कथं चित्प्रवक्ष्यन्मग्नीन्समीचत इत्येवमादिकं वि-
नष्टत्वा प्रवासो भवति ततोऽनुपस्थाय प्रसर्गं ऽग्निभिः सह वियोगे
प्रवासे इत्यर्थः । प्रतिदिग्गमुपस्थानम् । यस्यां दिश्वग्निहोचगृहं
तत्प्रत्यभिमुखः कुर्यात् ।

८. अग्नीनुपस्थायाप्रसर्गं यथा प्रोथ्याद्यन्नित्यक्तं तथैव कुर्यात् ।
प्रतिदिग्गमुपस्थायाप्रसर्गं प्रतिदिग्मेव कुर्यात् । तत इह सूचा-
दक्षानृणापचयनसमिदाधाने न भवतो ऽर्थसोपात् ।

९. समारोह्यमाण इत्यादिना समारोह्याप्रवासे सति न कौ-
त्तिक उपवारोह्योपस्थानम् । किं तर्हि मन्थनं कृत्वोपस्थानं कुर्या-
दिति वाक्यशेषः ।

१०. अनुपस्थाय प्रसर्गं । यथा गार्हपत्यस्वयोरहवनीयदक्षि-
णाग्नीनुपस्थानं तथास्वयोरपि प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

११. अहोनेन कारणेन अनिच्छया वा विभिन्नभूतया अग्नि-

हीनो ऽपि कर्मभ्यो ऽग्रीषोऽसृजेत् । कर्मार्था अग्रवसदग्रकौ निः-
प्रयोजनं धारणमिति कृत्वा कस्य चिदुत्सिद्ध्या स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं
वचनम् ।

१२. अनुसृजन् किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह । यदाक्रिया-
समर्थस्तदा कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा । तुशब्दाच्छा-
खान्तरान्नातमपि । ततो ऽतीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात् ।
प्रतिनिधिश्च शाखान्तरे विहितः । तद्यथा^१ ।

चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सहदुन्नयते हविः ।

एका समित्सकृद्धोमो ऽर्धमामाय कल्पते ॥

तस्यायमेव विषयः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिममाप्तौ शिष्टा-
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीयो

ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः^१ ।

—*—

१०

उक्तानि प्राक्सौमिकानि कर्माणि । तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम् ।
तदुच्यते ।

१. प्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते^२ । तत्पत्नीयज-
मानौ चरतः । तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात् । तच्च
भोजनस्य कालनियमं तावदाह ।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कालोऽपराहः ।
ततः प्रावक्ष्यमाणमश्रीयाताम् । किं पुनस्तद्भृत्यमित्याकाङ्क्षित
आह ।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्भृत्यम् । मांसादीन्यप्रत्यानि । तस्मादेषां
यथाविषयमुपभोगवर्जनम् । अन्यथाकरणेऽप्रत्यं वा चरित्वेति व्रात-
पत्नीष्टिः । येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्याग-
साधनं तस्मान्नीयात् । यदन्यत्तद्भृत्यं तदश्रीयात् । यक्ष्यमाण इति
च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वेद्युर्प्रत्यचरणम् ।

१ A adds वरद्वन्द्वतो भाष्यमाननीयोऽकरोद्भवत् । १ C वक्ष्यमाणम् ।

२.

१. अन्यन्वाधानमिति नाष्वा कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम् । तदुच्यते । रजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । न पत्न्या. सामर्थ्यात् । अग्नीन्विहृत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारी तामन्वादधाति समिधः । कथमेतत् ज्ञायते समिध इति । आदधातिशब्दात् । कौतस्कर्म । उच्यते । दृष्टिपशुबन्धेषु । कः पुनरख्येष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः^१ कालः । उच्यते । पूर्वेषुः । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थो ऽर्थादिभक्तिर्विपरिण-
न्यते । दृष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वेषुरिति । उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च । विधिमिदानीमुपदिशति ।

२. आहवनीये ऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समि-
धमादध्यात् । समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः । महाव्या-
हृतयो विशिष्टकमाः मार्यवादाः व्यक्ताः समस्ता उक्ताः । ततः
सूत्रकारस्य व्यवहारः ।

३. गार्हपत्ये ऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादध्याङ्गुरि-
त्येतया ।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिध-
मादध्यात् ।

५. द्वे द्वे त्रिष्वप्यग्निषु चशब्दात्समुच्चिताः^२ प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह
द्वेष्वीमादध्यात् ।

६. पूर्वाङ्गाः समिधो नव । दशमो समिधमाहवनीय आद-

१ A om. चङ् । २ A •शब्दात्समिधन्ताः प्र० B •शब्दात्समुच्चिता C •शब्दात्समु-
च्चिनशब्दाः प्र० ; in marg. समिधिताः ।

ध्यात् । समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरिति । एतत्पञ्चमग्न्य-
न्वाधानम् ।

७. पचान्तरमेतदग्न्यन्वाधानस्य । महाव्याहृतीनां मन्त्राणां
स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण षतस्र षष्ठो विहव्यस्य षष्ठेरेकदेशभृताः ।
आज्ञायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन । तद्यथा ।
ममाग्ने वर्चा विहवेषु अस्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम् । तत-
स्त्रुणीं द्वे । मम देवा विहवे मन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये ।
ततस्त्रुणीं द्वे । मयि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणाग्नौ ।
ततस्त्रुणीं द्वे । मह्यं यजन्तु मम यानि हव्येत्यादिकया दशमी-
माहवनीये ।

८. यो विहव्यस्य शेषो देवीः षण्णुर्वीरुह नः कृणोतेत्येवमादिकः
षष्ठर्चः सह खेलिकया विहव्यस्येत्यृषिनिर्देशात् तेन शेषेणाग्नीना-
मुपस्थानं प्रकरणात् । एतत्कौषीतकमग्न्यन्वाधानम् । अपरः कश्यो
ऽग्न्यन्वाधानस्य उच्यते ।

९. अप नः शोशुचदघमित्येताः सप्त । अग्ने नय सुपथा राधे
अस्मानित्येका । यस्ता हृदा कौरिणा मन्यमान इत्येका । त्वं नो
अग्ने अधरादुदक्तादित्येका । एवमेता दश । एताभिर्वा दशभिरा-
हवनीयादिषु पूर्वोक्तेन क्रमेण समन्विकास्तिस्रस्तिस्रः समिध
आधाय दशम्याहवनीय आदध्यात् ।

१०. प्राग्नये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम् । इमं जोममर्हते
अग्निवेदस इति षोडशकम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम् ।
आहवन्तेतदग्न्यन्वाधानम् ।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दशापि षमिधस्त्रुष्णीमादध्यादित्येत-
त्प्रागहीयमग्न्यस्वाधानम् । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१२. गत्पूर्वमुक्तं महाव्याहृतिभिरग्न्यस्वाधानं तत्पैङ्गं मतम् ।
आचार्यग्रहणं कीर्त्यर्थम् ।

१३. विह्वयेन यदुक्तमग्न्यस्वाधानं तत्कौषीतकं मतम् । आ-
चार्यग्रहणं पूजार्थम् ।

१४. अप नः श्रोशुचदघमित्येवमादिकमग्न्यस्वाधानमारुणं
मतम् । तदेतदनेकविकल्पमग्न्यस्वाधानं शाखान्तरादाचार्यणोपसं-
हृतम् ।

३.

१. पिण्डपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शास्त्रसंबन्ध-
वारार्थं पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च । कालमिदानीमाह । अपराद्धे
ऽमावास्यायां कर्तव्य इति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

२. स्वसंचरेण पात्राणि नयेत् । यथोद्दिष्टान्यविरोधात् ।

३. गार्हपत्यस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणागेषु दर्भेषु^१ स्फ्यं प्राञ्चं निदध्यात् ।
कुत एतत् प्राञ्चमिति । दक्षिणागेषु कुशेभ्विति न्यायप्राप्तस्य पुन-
र्वचनात् ।

४. तस्यैव स्फ्यस्योपरिहृतात्प्राच्याधाराग्नीहोत्रिदध्यात् ।

५. तस्यैव स्फ्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखे शूर्पं स्थालीं निदध्यात् ।

६. आस्य सव्यं जानु भूमौ निपात्य । नीचाभुष्टिना अधो-

मुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः । त्रीहीगृह्णाति । सकृद्विशेषावचनात् । पिद-
 म्मनस्सनुस्मरन्^१ । क गृह्णाति । स्यास्यां शूर्पस्थायां । संनिधानात् ।
 स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनापवीती^२ भूत्वा दक्षिणासीन एवं
 गृह्णातीति च शतपथे । कियत्परिमाणान्^३ गृह्णातीत्यत आह ।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्येनोपायेन तथा गृह्णी-
 यात् यथा स चरुर्भवति । न यवागूः । कुत एतत् । स इति वच-
 नात् । किंविशिष्टस्यः । अधोबिलाशृतः । स्यालीबिलादध आशृ-
 तस्य । आङ्गीषदर्थे । ईषष्कृत इत्यर्थः । अधोबिल आशृतस्येत्यधो-
 बिलाशृतः । अपूर्णस्यालीको^४ मन्दस्त्रिस्येत्यर्थः^५ । एवमवस्थो यथा
 भवति तथा त्रीहीन् गृह्णीयात् ।

८. पत्न्या एकवारं कण्डितानित्यर्थः^६ । ईदृशांस्तण्डुलान् ।

९. पूर्वाङ्गलक्षणं चरुम् ।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिघार्य । कुत एतत् असंस्कृते-
 नेति । अदेवलात्^७ ।

११. तं चरुं प्रतीच्यां दिश्युदासयेत् ।

१२. अवसवि अप्रदक्षिणमित्यर्थः । परिसमुच्च गृह्णीतेन
 विधिना । प्रकृतत्वाद्दक्षिणाग्निं परिसौर्यानि यतायेर्दभैः । सर्वतः
 पर्युत्थ्य^८ । क्रियाचयमथेतदप्रदक्षिणं कुर्यात् । यावदुक्तं चाच कर्म-
 प्रकृतिविकाराभावात् ।

१ A B मनसा स्मरन् । २ A om. प । ३ A B कियत्परिमाणान् C परि-
 मायेन । ४ A C (sec. h.) •स्यालीपाको । ५ A मन्दपक्षणे B मन्दशृतणे ।
 ६ A C (orig.) कण्डितानि B कदिता । ७ A B अदेवलात् । ८ C (sec. h.)
 पर्युत्थय ।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा ।

१४. यज्ञोपवीती विशिष्टविन्यासशरीरस्यसूत्रादिः^१ । प्राङ्मुखः
आसीनो मेक्षणेन दर्श्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन
वक्ष्यमाणा आहुतीर्जुहोति । इह यज्ञोपवीतीति प्राडासीन इति
वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती^२ दक्षिणामुखः कुर्यात् । पथ्या सकृत्फली-
कृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम् । तथापि क्वाप्रत्ययान्तानि
खण्डशो व्याख्यायन्ते । सौत्रान् होममन्त्रानिदानीमाह ॥

४.

१. स्वाहाकारान्तेस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेक्षणेनाङ्गुष्ठपर्वमाच-
मवदाय तिस्र आहुतीर्जुहोति ।

२. इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः । खण्डशस्तु व्याख्या-
यन्ते क्वान्तानि प्रतिपत्तिलाघवार्थम् । होमान्ते मेक्षणमनुप्रहरेत् ।
अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तस्त्रिष्टकद्वाजनमिति शतपथश्रुतेः
(२.४.२.) । आहुत्यङ्गत्वादानुशब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव ।

३. दक्षिणाग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि स्फेनोद्धृत्यादपहता इत्येव-
मादिना मन्त्रेण वेदिषद् इत्येवमन्त्रेण । विसर्जनौयान्तो मन्त्रः ।
आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात् । दक्षिणामन्त्रं सकृदुन्मार्जनम् । दक्षिणा-
न्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात् । अथ दक्षिणेनाम्बाहार्ध-
पचनं सकृदुन्मिषति तदेदिभाजनमिति शतपथश्रुतेः ।

४. तदुन्मृष्टमुदकेनोपमिषेत् ।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाम्युस्मुकं साग्निं उन्मृ-
ष्टस्य दक्षिणार्धं निदध्यात् । कुत एतत् दक्षिणाम्युस्मुकमिति ।
प्रकृतत्वात् । साग्नीति^१ मन्त्रवर्णात् । अथ परस्तादुस्मुकं निदधाति
स निदधाति ये रूपाणीति श्रतपथश्रुतेः (२. ४. २. १४) ।

६. तस्मिन्नुन्मृष्टे कुशाग्निदध्यात् । किंविशिष्टान् । मूले सङ्घ-
च्छिन्नान् । अथ सङ्घदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति श्रतपथे ।
दिनानि श्छिन्नानि ।

७. असाविति सर्वनाम्नः स्थाने । पितृनामामन्त्रितमुच्चार्य
अवनेनिष्पद्ये च त्वामचानु । अनेन मन्त्रेण कुशेष्वाधारेष्वपो
निषिञ्चेत् । अवाचीनपाणिना अवाचीनहस्तेन^२ पितृतीर्थेन इत्यर्थः ।

८. एवमवस्थेनैव हस्तेन दक्षिणतः पूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पिता-
महस्थामन्त्रितनामोद्देशः । पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात् ।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते । प्रपितामहस्थामन्त्रितनामोद्देशः
पूर्ववत् ।

१०. अयमपि पितृनामोद्देशपूर्वको ऽवनेजनवत् । एतत्त इत्ये-
तावता भिन्नः । तथापि संदेहव्युदासार्थः सकलः पठितः । अनेन
मन्त्रेण ऋतशेषपिण्डान्^३ यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमन्या-
सेन निदध्यात् ।

११. उभौ पिण्डौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने । पितृभेदे पितृ-
द्वित्वे । पुत्रिकापुत्रादिविषयं च पितृद्वित्वम् । तथा मनुनोक्तम् ।

१ A inserts त । २ C चवाचा हस्तेन—C inserts in marg. दक्षिणत
पूर्वस्मात् । ३ Cadds in marg. उदासं ।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन् ।

स एव दद्यात्तत्पिण्डं पित्रे मातामहाय च ॥ इति

(८. १ ३ २) एवं द्विगोत्रत्वे पितामहप्रपितामहस्थानधोरपि दौही
पिण्डौ निदध्यात् । अत्रनेजममयेवं तादर्थ्यात् ।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति । प्रेतेभ्यो ददातीति
तन्नाम्नरदर्शनात् वाक्यशेषाच्च । अथो परासु वै परावतं पितरो
गता इति ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि

मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु शरदः पुरुषीर्-

अन्तर्हृत्युं दधतां पर्वतेन ॥

इति जीवेभ्यश्चैवेतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसंभेदाय । तस्माद्
हैतज्ज्योवाश्च पितरश्च न दृश्यन्त इति शिङ्गात् ।

१३. जीवतान्निर्हितो जीवान्निर्हितः । को ऽसौ । पितामहादिः
पित्रादौ जीवति^१ । तस्मा अपि पिण्डदानं न भवति । कुतः । न
जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः ।

१४. जीवपितृकस्य पञ्चान्तरम् । येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति
तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । पितापुत्रौ चेदाहि-
ताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति ।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पञ्चान्तरम् । शोमान्^२ वा
पिण्डपितृयज्ञ^३ भवति ।

१ A inserts इति । २ B in text and com. शोमान् । ३ ० चङ्गं all MSS. ।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आदृषायध्वमिति । यथाभागम-
श्रीतेत्येवैतदाहेति शतपथश्रुतेः । मन्त्रवर्णाच्चानुदेशोऽयवगम्यते ।

१७. आषीन एव पर्यादृत्योदङ्मुखो भवेत् । अथ पराङ्पर्या-
वर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श० २.४.२.२१) ।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः । आ उच्छ्वासाभिकाङ्क्षणात् । एवं
चिरासित्वा ततः ।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमौमदन्त पितर इत्येवमादिकं
मन्त्रं जपेत् । स वा आ तमितोरासीतेत्यु हैक आङ्गरेतावान्
ह्यसुरिति स वै सुहृत्तमेवासित्वाथोपपत्य जपत्यमौमदन्त पितरो
यथाभागमवीदृषतेति शतपथश्रुतेः (२.४.२.१७) ।

२०. यथापूर्वमवनेजनं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम् ।

५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण
पितृभ्यो नमस्कुर्यात्पिण्डेषु पितृन्मनसारोपयन् ।

२. एतद् इत्यादिना मन्त्रेण त्रयाणामपि पिण्डानामेकं सूत्र-
सुपरि क्षिपेत् । कार्पासमविशेषात् । तथा द्वितीयम् । तथा द्विती-
यम् । ग्राह्यान्मारोपदेशात् ।

३. ऊर्जमित्येवमादिना पितृनित्येवमन्तेन मन्त्रेणावनेजनो-
दकशेषं पिण्डसंनिधौ निनयेत् ।

४. पिण्डान्यथान्युपानेवावजिघ्रेत् । शाखान्तरश्रवणात् । यत्पुनः
 श्रातपथमथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य
 प्रतिपादकम् । तेन सहास्य विरोधः । इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽपि
 प्रतिशाखं व्यवस्थयैव^१ याञ्जिका अनुष्ठानमिच्छन्ति । शाखानामान्वा-
 न्यथानुपपत्तेः । इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः^२ स्यादिति । विकल्प-
 पक्षे ऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षे ऽपि भवत्येवेति न दोषः । तथा च ।

ऊनो वायधिको वापि यः स्वशाखोत्थितो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति (गोभिलपरिशि०

१. ८१.) ।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम् । निर्वापप्रदेशादादाय पिण्डान् पात्रे
 ऽवधाय प्राञ्चीयात् । प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते । कर्म-
 समाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति ।

६. अथवा ताग्विण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात् ।

७. अप्सु वा पिण्डान् क्षिपेत् ।

८. पुत्रार्थिनी पत्नी मथ्यमपिण्डमश्रीयादाधत्तेत्येवमादिना
 असदित्येवमन्तेन मन्त्रेण ।

९. पिण्डानवघ्नायानन्तरमुल्लुकं दक्षिणाग्नौ कुर्यात् ।

१०. सहदाष्किज्ञानं कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत् । अथं
 क्रमः शाखान्तरात् ।^३ श्रातपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सहदाष्किज्ञा-
 नभ्यादधाति . पुनरुल्लुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्त-
 व्यमित्यत्राभिहित एव न्यायः ।

१ A प्रतिशाखाव्यवस्थयैव B व्यवस्थयैव C प्रतिशाखं व्यवस्थयैव । २ A सापेक्षः ।

३ A inserts यद्यपि ।

११. पिण्डपिटृयज्ञो ऽपराङ्गे ऽमावास्यायामित्यमावास्याधिका-
रसुपजीवन्नाह । अथामावास्यायां यवाग्वैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । सायं-
प्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम् । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् । ननु
संनयतो ऽयं नियमो यवाग्वग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति
(का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च शातपथी सायंदोहप्रकरणेवाह ।
अथ यवाग्वैवेतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०) ।
सत्यम् । अस्ति त्वन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां^१ प्रहृत्य मैत्रायणी-
यानाम्^२ । यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति । सेवाचार्येण सूचिता ।

१२. पर्वाणि पक्षर्वयनसंवत्सरसन्धयः । पर्वणीति जात्यपेक्षमे-
कवचनम् । तत्रौपवसथ्यप्रयुक्तो^३ यजमानेन स्वयंहोमः कर्तव्यः । तथा
चौपवसथ्यप्रयुक्तां^४ स्वयंहोमस्येकत्र शातपथी श्रुतिर्दर्शयति । स
यदि याम्या ओषधौरश्राति पुरोडाशस्य मेधमश्राति यद्यारण्या
ओषधौरश्राति बर्हिषो मेधमश्राति यदि वानस्पत्यमश्रातीभ्यस्य
मेधमश्राति यदि पयः पिबति सांनाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्राति
यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्राति यदि नाश्राति पिटृदेवत्वो
भवति । तदाहुः । किमग्रमिति स्वयं हैवेतां रात्रिमग्निहोत्रं
जुहुयात्स यद्भुत्वा प्राश्राति तेनापिटृदेवत्वो भवत्याहुतिर्वा एषा
स यदेवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नाश्रातीति ।
ननु यद्येवं अग्निहोत्रायणिनः^५ पौर्णमास्यमावास्यायोः स्वयंहोमो न
प्राप्नोति । सत्यम् । अविशेषेणैव श्रुतिरन्यत्रास्ति । तथा भविष्यति ।

१ C •वास्यां । २ A C (by marg. add.) मैत्रायण्यौयानां । ३ A तयो-
पवसथः । ४ A औपवसथप्र० । ५ और्णां A ।

तद्यथा । एते ह वै राक्षीं सर्वा राक्षयः समवयन्ति या अपूर्णमास-
पक्षस्य राक्षयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपक्षीयमास-
पक्षस्य राक्षयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो वैवं विद्वान्
स्त्रयसुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्त्रयं ऊतं भवतीति श्रतपथे ।
गन्धपाप्युपवसथ इति श्रुतिः । नेत्युच्यते । पौर्णमास्यमावास्ययोर्नि-
गमनमात्रमेतत् । स्त्रयंहोमस्य पर्वणीति चशब्दादन्यच्च यदत्र शाखा-
न्तरोक्तम् । किं च तत् । स्त्रयंहोमाश्रितौ उपासीनो ऽपसर्पणा-
श्रक्तावासनमधः^१ ।

१२. एतेनैव धर्मणेत्येवकारकरणात् शार्ङ्गण । ततश्च दक्षि-
णातः पृथङ्क्षियते । अनाहिताग्नेः कृतावसथस्येत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञो
भवतीति वाक्यशेषः । तथा च श्रुत्यन्तरम् । अथानाहिताग्निना
कार्यः ।

१४. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते । त्रिणापि दर्शाङ्गतथा पिण्ड-
पितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः । तथा चानुपहृद्दर्शनम् । तदा ऊर्थसंस्वस-
राय संवत्सरसदो दीचन्ते कथमेषां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो
भवतीत्यौपासनैरिति (१२.२.५.५) श्रतपथे ।

ई.

१. अग्नीगन्धादधातीष्टिपशुबन्धेषु (४.२.१) पूर्वद्युरित्येतस्मा-
त्सूचादिष्टिपशुबन्धेष्वित्याधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोत्रं यवास्मैव
सायंप्रातरिति सायंप्रातर्यहणस्यैतत्प्रयोजनम् । कथं नाम प्रातरग्नि-

१ C in marg. एवं ; •वीनो or •वीनो all MSS.

होत्रे ङते शाखान्तरीयं ब्रह्मवरणं स्यात् । वृतस्य च ब्रह्मत्वमुप-
दिश्यते । तच्च दक्षिणतोऽन्यायम् । कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणतः
स्थितेन ब्रह्मत्वमनुष्ठीयमानं न्यायवद्भवति । कुतः । सामर्थ्यात् ।
अथवा न्यायशब्दः प्राये वर्तते । दक्षिणतोऽन्यायं ब्रह्मकर्म बाण्डल्य-
मेव । तथा च श्रुतिदर्शनानि । तेन दक्षिणतो ब्रह्माशीत्तस्य
दक्षिणतो वर्षीयानुदीचीनप्रवणो यज्ञः संतस्य इति । शतपथे च ।
ते होचुः । को नो दक्षिणत आसिष्यते । तथाभये ऽनाङ्गा
उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति (४. ६. ६. १) । अतश्च सोमे ऽप्ययं
न्यायस्तुल्यत्वात् ।

अभियुक्ततरैरन्यैरुक्ता ये ब्रह्मसंचराः ।

न्यायतो वचनाच्चापि श्लोककैस्तान्निबोधत ॥ १ ॥

प्रजेदाहवनीयं तु पूर्वेणाप्यपरेण वा ।

इष्टिपश्वोरयं प्रोक्तः संचरो वरणात्सदा ॥ २ ॥

दर्शं च पौर्णमासे च वरणात्प्राङ् न विद्यते ।

न चैवोत्सर्जनादूर्ध्वं ब्रह्मकर्म पशौ तथा ॥ ३ ॥

न सृष्ट्यं पुरुषार्थेषु यज्ञमित्यधिकारतः ।

नातः सन्ध्यावाग्यमने^१ शयने न प्रबोधने^२ ॥ ४ ॥

न विष्णुक्रमवात्सप्रे न कण्डूयनमेहने ।

समिद्धनीवाहृतौ^३ नैव सन्धप्रवाचने^४ ॥ ५ ॥

भस्मोद्वापे तथारुह्ये प्रतिपत्तिक्रियासु च ।

१ C •यमने न । २ C (orig.) प्रबोधनेत् । ३ C (orig.) समिद्धितौषा० ।

४ C (orig.) सन्धप्रवाचने ।

अग्निहोत्रे अतो ब्रह्मा कुण्डपात्रे ऽपि तप्तया ॥६॥
 कर्मणः क्रिममाणस्य प्राय आसनसंचरौ ।
 दक्षिणान्यायतः सूत्रे अग्नीनां चाव्यवायतः ॥७॥
 ऊते हिरण्यवद्भोर्मे अनुगच्छति दक्षिणः ।
 परीत्यानः क्रये वृत्त आ निधानात्तया ब्रजेत् ॥८॥
 प्रवर्गाभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरुदङ्मुखः ।
 आसित्वा चानुमंथाने यायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥९॥
 आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यंसाद्दक्षिणाद्दक्षिः ।
 वेदिमानप्रभृत्यान्तात्सति साक्ष्यस्य संभवे ॥१०॥
 अग्निप्रणयनं साम्नावन्यच च यथोदितम् ।
 प्रवर्गीत्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥११॥
 आग्नीध्रे यदि घर्मः स्याद्दक्षिणेनाग्निमासनम् ।
 खरत्पात्रोत्तरेणेत्य आस्तवादेश संचरः ॥१२॥
 अनुब्रज्य ततो घर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम् ।
 यज्ञसंचर एष स्यात्प्रत्यग्गमनमिच्छतः ॥१३॥
 अध्वरं दक्षिणेनैव शास्त्राग्नीनपरेण तु ।
 मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे घर्मस्तत्रैव संचरः ॥१४॥
 प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः ।
 यज्ञसंचरमास्थायानुयायात्सदमः पुनः ॥१५॥
 तेनैव श्रौघ्रमागत्य प्राग्धोमात्तत्र चासनम् ।
 प्राप्ते तेनैव निःसर्पेद्द्वर्मात्सादनकर्मणि ॥१६॥
 परित्यन्दमनुब्रज्य प्रत्येयाञ्च यथागतम् ।

दक्षिणेनैव सदसो हविर्धाने च संचरः ॥ १७ ॥
 उत्सादनं चेदग्नी स्यादथवायो ऽत्र कारणम् ।
 प्रणयन्ति यदाग्निं च सोमं चाध्वर्यवस्तदा ॥ १८ ॥
 होत्ववत्संचरो ज्ञेयः स एवापररौचिकः ।
 तत आदाय राजानमन्वेत्यग्निं परेष्क्या ॥ १९ ॥
 ऊते वैसर्जने होमे रिक्तको वा यथागतम् ।
 राजानमन्यहस्ते तु कृत्वाग्नीध्रे सहाधनम् ॥ २० ॥
 एवमाहवनीये ऽपि यावद्वैसर्जनाऊतिः ।
 अग्नेषुव वितानस्य प्रत्येत्य प्रविशेत्ततः ॥ २१ ॥
 द्वारासोमः ससोमो वा हविर्धानं तु पूर्वथा ।
 इच्छन्ति पश्चिमेनान्ये द्वारेषुव प्रवेशितुम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मणो ऽपि तथैवात्र सोमहस्तस्य संचरः ।
 मार्जालीयं तु पूर्वेण आगच्छेद्रिक्तको यदि ॥ २३ ॥
 अगसो दक्षिणस्यैव आस्ते दक्षिणतस्ततः ।
 उत्थाय पश्चिमे यामे साक्ष्यमध्वर्युकर्मणः ॥ २४ ॥
 कृत्वा होतुस्ततः कुर्यात्पठतः स्वासनस्थितः ।
 ततः प्रदक्षिणं यज्ञं परीत्याभिषवेक्षणे ॥ २५ ॥
 प्रविशेत्पूर्वथा द्वारा सर्पतामनु तद्गमः ।
 सदःप्रवेगः सूचोक्तः संचरस्य विसंस्थिते ॥ २६ ॥
 बहिःसंज्ञस्य सदसि पवमानस्य चेत्क्रिया ।
 पूर्वेषुव प्रशास्तरं ब्रह्मणो गतिरागतिः ॥ २७ ॥
 मानसे ब्रह्मवद्ये च चकारोहण एव च ।

यज्ञसंस्तर एष स्यात्पर्येत्येवाभिषेचने ॥२८॥

कुर्वता न्यायवचनं यथायं प्रतिषेधता ।

उक्तमेव सुयज्ञेन तदेवेदमुदाहृतम् ॥२९॥

• २. पित्र्यायामिष्टौ पश्चात्प्रायम् । तुग्रब्धः स्वमतप्रकाशकः । शाखान्तरे कश्चित्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानावासाते । कश्चिद्दक्षिणत उदङ्मुखौ । तथा च कात्यायनः । पितृयज्ञ उपांशुत्तरणं पुरस्तादुपचारो ब्रह्मयजमानयोः पूर्ववदेति ।

३. ब्रह्मकर्मत्येत्स्माद्ब्रह्मण इत्येतन्नक्तम् । शाखान्तरेषु पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोर्विपर्ययश्रवणमस्ति । तद्यथा वाजसनेयने । इत्थं यजमानस्य ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्ताद्ग्रीत् । तथा हविःप्रसारकाले । यजमानस्य ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चाद्ग्रीत् । पुनरनुयाजप्रचारे । यजमानस्य ब्रह्मा च पश्चात्परीत इति । ईदृशो विपर्ययो यजमानमिभित्तः । यजमानहेतुको^१ यजमानाभिप्रायो ब्रह्मणः । कुतः । शाखान्तरमवलम्ब्याचार्येण सूचितम् । दक्षिणतो-न्यायं याजमानमिति । विपर्ययस्य पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोः शाखान्तरे संनियोगश्चिष्टस्माद्यजमानवशाद्भवत्येति ।

४. ब्रह्मण इति वर्तते । श्रुतेः पूर्वोक्त्यर्थः । तथा च कात्यायनः । दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृगित्याह ।

५. निरस्तः परावसुर्यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं दिग्भक्षेण सहेति शुकं दृष्टमुभयतः प्रतिष्ठाद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं^२ निरस्ताप उपस्पृशेत्येतदुपदिष्टम् ।

१ A यजमानमिभित्तहेतुको ।

६. उपवेशनकर्मापि होचा तुल्यम् । अशुष्कत्वणनिधानमिद-
महमर्वावसोः सदसि सीदामीत्येवमर्थमतिदेशः । सूत्रभेद उत्तरार्थः ।
कर्मादौ देशपृथक्के चेत्यत्र यथासङ्गं मा भूत् । कौतत् ब्रह्मण आस-
नमित्याकाङ्क्षित आह ।

७. समानमनिर्दिष्टमिति सोमे वचनादिष्टिपशुबन्धेषु सोमे च
योयः कर्मादिर्यच्च देशपृथक्कमेकस्यैव कर्मणो देशभेदेनानुष्ठानं तत्र-
तचासनसंस्कार उपवेशनं जपञ्चेति भवति । संचरः कर्मादिदेश-
पृथक्कं चाध्वर्यवादवगन्तव्यम् । स परिक्रमाणां चेत्तन्नो भवतीति
श्रुतिदर्शनात् ।

आसनस्य च संस्कार आसनं च यथोदितम् ।

कर्मादौ देशभेदे च तदेवेदं प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

साध्यं चेति चशब्देन साध्यस्याप्यासनस्य च ।

साहचर्यं सुयज्ञेन सर्वत्र प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

आवृत्तेनैव मन्त्रेण होमे याज्यान्तवर्जिते ।

सर्वचासनसंस्कारः कात्यायनमतं यथा ॥ ३ ॥

दृष्टितन्त्रे पशोस्तन्त्रे यास्तासां नैतदिष्यते ।

युक्तमन्यत्र सर्वत्र श्रुत्यन्तरनिदर्शनात् ॥ ४ ॥

न कुर्याद्गार्हपत्यस्य आधाने ऽप्येतरस्य तु ।

इध्मेनैव सहासीत दक्षिणाग्नेर्न विद्यते ॥ ५ ॥

पूर्वद्युः पुनराधये कालभेदात्प्रकीर्तितः ।

शेषमाधानवत् श्रेयं विशेषो नानयोर्यतः ॥ ६ ॥

चातुर्मास्येषु यो वाच्यो विशेषः स इहोच्यते ।

प्राकृतेषूच्यमानस्तु वैकृतेष्वान्तिदेगिकः ॥ ७ ॥
 आ विमोकात्प्रणीतानां कृतः सांतपनीयकः ।
 न कार्यो गृहमेधीये पूर्णदर्वे तथैव च ॥ ८ ॥
 पित्र्यायामादितो वेदेः क्रियायामग्निसंचरे ।
 विपर्यये च कर्तव्यस्त्यम्बकेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥
 उखासंभरणे श्मभ्रे करणे धूपपाकयोः ।
 आच्छर्दने सहोदापे महावीरा उखासमाः ॥ १० ॥
 निश्चर्तिस्लम्बयजुषोः सीरस्य च नियोजने ।
 सोमक्रयादावासीत पदे देगे क्रयस्य च ॥ ११ ॥
 परिधाने च शास्त्रायां तूष्णीमेव कृतो यतः ।
 चयने गार्हपत्यस्य चितिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥
 चयनादौ पुरीषादौ कुम्भचेपे तु चेचते ।
 प्रवर्गादौ च सर्वत्र अनुव्रज्यासमं ततः ॥ १३ ॥
 अनिमित्ते ऽपि कर्तव्यो यत्र रात्रिर्व्यवायिका ।
 आदौ तंतमनुव्रज्य घर्मात्सादे समुचपे ॥ १४ ॥
 अग्निप्रणयने चैवमुक्तो ऽप्रतिरथे यथा ।
 वैश्वानरस्य शास्त्रायां मास्तानां च तन्मतः ॥ १५ ॥
 पुनरन्वेत्यं होमादौ देशभेदादि हासनम् ।
 स्नासनस्थो हविधाने नभ्यस्ये चेदनावृत्ते ॥ १६ ॥
 आदौ नोपरवाणां तु प्रविष्टो यदि नभ्ययोः ।
 आगारमासनस्यैक्यान्तूष्णीमेव महत्क्रिया ॥ १७ ॥
 औदुम्बर्यास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्वकः ।

आग्नीध्रीये धिष्ण्यकारे सदस्यपि सक्तत्क्रिया ॥ १८ ॥
 स्वस्थान एव संस्कारो मार्जाक्षीये ऽथ तस्ये ।
 एष एव विधिर्दृष्टस्त्यत्वाद्देवभेदयोः ॥ १९ ॥
 कृतो यद्यपि वेद्यर्थे व्यवधानात्पुनःक्रिया ।
 अग्नेः सोमस्य नयने अग्नीधः ग्ररणे पुनः ॥ २० ॥
 स्वासने चासनं कृत्वा पशोरादौ पुनःक्रिया ।
 आहृतस्येद्वहिंसन्त्रे यो ऽपि तत्राच वा यदि ॥ २१ ॥
 ततः पशुपुरोलाग्नप्रपणे संनिधानतः ।
 कुर्यात्पश्चिमरात्रे च शालायामेव चासनम् ॥ २२ ॥
 आच्यग्रहण आग्नीध्रे स्वदेशे च पुनस्ततः ।
 कार्यौ निवापः सोमस्य हविर्धाने तथास्तवे ॥ २३ ॥
 सदः प्रविश्य कर्तव्यः सर्वत्रैव प्रसर्पणे ।
 होमे साक्ष्यं सदा कुर्याद्वाङ्मृच्यस्याविरोधतः ॥ २४ ॥
 मानसादौ च कर्तव्यो रथचक्रे ढणं विना ।
 दृष्ट्यादौ सर्वहोमादौ पश्चादौ च प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

८. समानं होत्रा ढणनिरसनं तथोपवेशनमित्यतिदिष्टस्याच
 ढणस्य प्रागपता विकारः ।

९. दृष्टस्यतिर्ब्रह्मेत्येवमादिकर्मोकारान्तं मन्त्रमुपविश्य जपेत् ।
 अथोपविश्य जपति दृष्टस्यतिर्ब्रह्मेति श्रुतेः ।

१०. सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि ब्रह्मणा द्रष्टव्यानि ।
 चकारः पूर्वेषु सह समुच्चयार्थः ।

११. मन्त्रवत्सु कर्मसु क्रियमाणेषु ब्रह्मा वाग्यमनं कुर्यात् ।

तस्माद्यावदृषा यजुषा साम्ना कुर्युस्त्रुषीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः ।

१२. अद्विजामयं नियमः । बह्वल्युक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य
षाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्वि-
कामु । मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा
आनुपूर्व्यां देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो देशादन्येन प्रकारेण
समागन्त्वयम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सद्ः प्रविष्टा अश्वावाक-
प्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्वपि गतिषु द्रष्टव्यम् । 'सर्वशब्दा-
स्वर्वासु समन्विकामु । अमन्विकामु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्या-
गमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विग्रिष्टधर्मकमुक्त्वामेव । तस्मिन् क्रियमाणे
ब्रह्मानुममियात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्यु-
पवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाम्याधेये ब्रह्मणो अशो भवति । तत्रापि
सहेधेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्याधेयिकानामृत्विजामशो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्वितो ब्रह्मन्विति संबुद्ध्यन्तं^१ सं-
बोधित ओमिति प्रुतंमुक्त्वा^२ यथाकर्म प्रमोति । यद्यत्पृष्टन्त-
देवानुजानाति ।

१ C ००० सर्वशब्दात् । २ A C संबुद्ध्यन्तं, B संबुद्ध्यते । ३ B C कालम् ।

७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति । कालवचना-
दसत्यपि प्रणयने भवति । प्राक् पात्राभादनात्प्रकृतवत् ।

२. हविष्कृद्देहीत्युच्यमाने वाग्विभर्गो ब्रह्मणः । प्रणीतासु
प्रणीयमानासु वाचं यच्छक्त्या हविष्कृत उदादनादिति श्रुतेः ।
पशौ हविष्कृतो ऽभावात्प्रणीताप्रणयने वाचं यत्वावधेरभावादनन्त-
रमेव विसृजेत् । ननु पशुपुरोलाशे हविष्कृदस्ति । सो ऽवधिर्भवि-
ष्यति । सत्यम् । पशुर्थप्रणीताभंयोगेन वाग्यमनं कृतम् । न च तत्र
हविष्कृदस्ति । अत एवोक्तं संयोगाद्भवतिष्ठत इति ।

३. दृष्टे च खिष्टकृति ब्रह्मणो वाग्यमनम् । किमवधिकम् ।
उच्यते । अनुयाजप्रसवेन वाग्विभर्गः । वक्ष्यति । श्रौं प्रतिष्ठेति
प्रसौतेतीति सो ऽनुयाजप्रसवः । दृष्टे च खिष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवा-
दिति श्रुतेः । वाग्यमावधिनियमः ।

४. प्राग्निचाख्यमवदानमध्वर्युणा पात्रस्थमाहृतं मित्रस्य लेत्या-
दिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीचते ।

५. प्रतीचणादनन्तरं देवस्य लेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।
तदञ्जलिना प्रतिगृह्णातीत्याश्वलायनसूत्रम्^१ ।

६. प्रतिगृह्ण ततः पृथिव्यास्वेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं
भूमौ स्थापयेदपोह्य दर्भान् । तद्गुह्यं ढणानीति (६.१४) श्रुतेः ।

७. निधानादनन्तरमुपकृतिष्ठिकयाङ्गुष्ठेन च प्राग्निचं गृह्णीयात्
पात्रम् ।

१ From तदञ्जलिना to सूत्रम् om. in C'

८. तत आदाय पात्रादग्नेष्टास्येन प्राश्रामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्रौयादसंचूर्णयन् । दन्तैरनुपस्पृशन्नित्यर्थः ।

९. प्राश्रिचं प्राश्राचामेच्छान्तिरमोत्यनेन मन्त्रेण ।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्ब्रह्मणोर्मन्त्रैः संस्पृशति । ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः । उच्यते । प्राणसंमर्गनसंज्ञाकरणम् । अतो यत्रयत्रोच्यते समानं प्राणसंमर्गनमिति तत्रतत्रैतदुपस्थापितं भवति ।

११. प्राणपा अमोत्येवमादिना मन्त्रेण युगपश्चामिकाविरर-
प्रदेगं सुखविवरप्रदेगं च मलोमकं दक्षिणेन पाणिना संस्पृशेत् ।

१२. चक्षुष्या इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषौ युगपत्संस्पृशेत् ।

१३. श्रोत्रपा अमोत्येवमादिना मन्त्रेण श्रोत्रे संस्पृशेत् ।
प्रतिश्रोत्रं मन्त्रावृत्तिः । युगपत्संमर्गनाशक्तैः ।

१४. इन्द्रस्य त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिस्पृशेत् ।

१५. को ऽदात्कस्मा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणास्वाहार्यं
ब्रह्मा प्रतिगृह्णीयात् । उपस्पृशतीतरदिति वचनादुपस्पृशन् ।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मप्रस्थास्यामोति प्रचो-
दितः किं कुर्यादित्यत आह ।

१७. देव भवतिरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः उत्तमया वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसूयात् । ओकारो ऽत्र प्रुतः । अचोहः । तेन यज्ञपती इति द्वियजमानके । तेन यज्ञपतीनिति बह्वयजमानके । तथा बृहस्पतिर्ब्रह्मेति तस्मिन्नपि मन्त्रे । स यज्ञपती इति द्विय-
जमानके । स यज्ञपतीनिति बह्वयजमानके ।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्त्रिभ्रवधौ ब्रह्मण उत्सर्जनमव्यावर्त-
नादीनां^१ नियमानाम् । क्वचित्कर्मान्तरे ऽन्यस्मिन्प्रणयनमन्यस्मिन्वि-
मोकः । यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः । यथा
च महाहविःप्रणीतानां त्र्यम्बकान्ते । यथा चाग्निचित्यायामहरन्ते
विमोकः । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः । एवमादिषु ब्रह्मण
आ विमोकादनुत्सर्ग ।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे । ब्रह्मभागो
यजमानभाग इति । तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राशनं
कार्यम् ।

८.

१. इष्टिपशुबन्धाधिकारो ऽनुवर्तते । अदभ्येनेत्येवमादिना
मन्त्रेणाज्यमवेचते पत्नी । कुतः । शाखान्तरात्^१ । शाखान्तर एव
चावेचयितुरुपदेशात्तत्प्रयुक्तमवेक्षणम्^२ । अतश्च यूपोक्त्यादिषु न
भवत्यवेक्षणम् । अग्नेर्जिज्ञासीत्ययमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन
विकारेष्वनूहः । आत्मार्थं लिङ्गात् । अतो मुख्यः कुर्यात्परार्था-
नीत्ययं न्यायो न भवति ।

२. आज्यमवेचत इत्यनुवर्तते । तेजो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रे-

१ A C (see h) अभ्यावर्तना । २ om. in A । ३ A adds असंस्कृतेन
यूपोक्तिसिद्धौ इति कात्यायनः ।

णाज्यमवेक्षते यजमानः । वेद्यासादनमध्वर्युकर्तृकं । तस्मिन्नित्ये ।
अतो न यूपाङ्गत्यादिषु । परार्थः । आशीर्योगाभावात् । इत
उत्तरं यजमानाधिकारः ।

२. वाचं यच्छतीति सूत्रान्तः । खण्डशस्त्रच्यन्ते । क्रमवर्तित्वा-
द्वाचः । ध्रुवा असदस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेणाभिमृशेद्वींषि सहाज्यै-
र्वङ्गवचनात् । आसन्नानि । आसादनक्रमेणेत्यर्थः । अत्र न्यायविद्ः
प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति । तेषामसमवेतार्थत्वात्प्रकृतौ विकारेष्व-
नूहः । याज्ञिकास्तु सहादुच्चारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति ।
तेषां समवेतार्थत्वाद्विकारेषु यथार्थमूहः । ध्रुवा असदन्धुवाण्यसद-
स्त्रित्यर्थः । यदा लेकं तदा ध्रुवमसदत् । यदा द्वे तदा ध्रुवे अस-
दताम् । ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः । तत एक-
हविष्के तद्विष्णो पाहि । द्विहविष्के ते विष्णो पाहि । यज्ञपति-
शब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु यथार्थमूहः । यज्ञपती द्वियज-
मानके । यज्ञपतीन्वङ्गयजमानके । देशकालयोस्तु भेदे^१ पृथगभिम-
र्शनम् । तद्यथा । वरुणप्रघामेषु दक्षिणोत्तरयोर्विहारयोर्देशभेदात् ।
पश्चावाज्यानां वपायाः पुरोलागस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात् ।
पथङ्गाभिमर्शने यद्यपि बह्वन्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम् ।
कुतः । तयोर्नानेव हविषी अपयित्वेति दर्शनात् । सौचामण्यां
सुराग्रहाणामभिमर्शनं पुरोलागविकारत्वात् । पथोग्रहाभिमर्शनं
सान्नाय्यविकारत्वात् । अवष्टयहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात् ।

१ C (orig) om from द्विहविष्के to पाहि and add. (in marg) यज्ञो
द्विसुत्याके । यज्ञान् वङ्गले । १ C तुष्यभेदे ।

परार्था ऽयम् । कुतः । अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुम-
धीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानसुपस्यृशेत्पाहि
मामित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्याभिमर्शनमात्मायतनप्र-
सिद्धेः । भिन्नकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्थानन्तरमात्मोपस्यर्शनं
प्रकृतवत् । आत्मार्था ऽयम् ।

५. आत्मोपस्यर्शनादनन्तरं वृष्टिरसौत्येवमादिना मन्त्रेणाचा-
मेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः । प्रत्यागा-
शीर्योगादात्मार्थः ।

६. आचमनादनन्तरमग्ने व्रतपते इत्येवमादिना मन्त्रेणाहव-
नीये समिधमाधाय वाग्यमनं कुर्यात् । अत्र हि यजमानेनाहव-
नीयो ऽधीष्यते^१ । हे भगवन्नग्ने व्रतपते दुःशकमप्येतद्भूतं त्वत्प्रसादा-
दहं शरिष्यामि । तत्र मे शक्तिरपरिह्वीणा भवतु । तच्च मे यथा-
भिलषितफलसंपत्त्या समृध्यताम् । यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देव-
त्वमहमुपेमि । मनुष्येभ्यो देवतामुपेमीत्यर्थः । ततश्च सत्यानृतयो-
रिहान्यार्थत्वात्सत्यपि सत्यवादिले व्रतत्वेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादि-
ष्वपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः । वरुणप्रघासेष्वाहवनीयद्विले ऽन्यतर-
स्मिन्समिदाधानमुपेमीत्यभ्युपगतत्वात् । अवभृथे त्वभाव एवैवमादि-
र्यथा सोम इति वचनात् । सांतपनीया चेत् पूर्वकारिवशात् समि-
ष्टयजुरन्मा ततस्तत्राविमुक्तवान्न गृहमेधीयायां व्रतयहणम् । सोमा-

१ C ०धीष्यते ; sec. h ०धीष्यते । A B ०घते ।

न्तस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अग्न्यन्वा-
धानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दौर्घणीयाप्रभृति प्रागु-
दवसानौघाया न भवन्ति^१ सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमस्य ।
पुरुषार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । मेधो भूत्वा
व्रतमुपायानौति शतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।
हे अन्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो
ऽप्युपदेशमार्थात् । प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात् ।
आत्मार्थं आगौर्यीगात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-
कतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो
विद्युश्चन्द्रमो वृष्टिभग्नीयेति ।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्नाकाशं समुद्रं वा
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थ उच्यते । अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुप-
दस्यम् । अनुपचयार्हमित्यर्थः । किं तत् । अस्त्राद्यम् । आप्रवानौति
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशमार्थात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्थं आगौर्यीगात् ।

६.

१. मयीदमित्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेदुपहृतो ऽयं यजमान इत्येवमादाविलोपङ्गानशेषे पद्यमाने । ननु इत्यायामुपहृत्य-मानायामित्युक्ते कुतो ऽयं विशेषः । उच्यते । शतपथात् । अथ यत्राग्निषमाशास्ते तज्जपति मयीदमिन्द्र इत्यादि । आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

२. ब्रध्न पितृस्वेत्यादिको राधासमित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः । अत्र पितर इत्यादिक आठषायध्वमित्यन्तो द्वितीयः । आभ्यां मन्त्राभ्यां पुरोलाशमभिमृशेर्द्वाह्रिषदमध्वर्युणा कृतं सन्तम् । द्वितीयो मन्त्रः प्राचीनापवीतिना प्रयोक्तव्यः^१ । पित्र्यत्वात् । आत्मार्थः पूर्वं आग्नीर्योगात् । अत्र केचिदध्वर्यवश्चतुर्धावृत्तस्य पुरोलाशस्य व्वादेशं कारयन्ति । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्याः । इदमाग्नीध्र-स्येति । अस्य चावधी^२ राधासमित्येवमन्त्रेण यजुषाभिमर्शने कृते । एतदपि याजमानं शाखान्तरात् ।

३. कृत्वाभिमर्शनं ततः पात्र्यामवधाय पुरोलाशममीमदन्तेत्ये-वमादिकं मन्त्रं प्राचीनापवीती जपेत् ।

४. प्रजापतेर्भागो ऽमीत्येवमादिना मन्त्रेणास्वाह्वार्यं ददद्यज-मानो ऽभिमृशेत् । दक्षिणामभिमृशेत्यवचनोच्चार्यत्वात् दक्षिणायामे-तत् । अत्रोहः । द्वियजमानके । अक्षितिरमि मा नौ चेष्टाः । वज्रयज-मानके । अक्षितिरमि मा नः चेष्टाः । अस्य कर्मण एषा दक्षिणेति याज्ञिकप्रसिद्ध्या सर्वत्र वक्तव्यम् । परार्थः ।

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते । मत्स्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः । स्रुचौ वक्ष्यमाणे । ननु तस्मादेव सिद्धम् । मत्स्यम् । अधिकानां प्रतिषेधार्थमेतत् । कथं व्यूहति । अग्निरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जूङ्गं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन । अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युञ्जिन सव्येन हस्तेन । आत्मार्षं आग्नीर्यागात् । ततोऽनेकयजमानके सर्वे मह कुर्युः । अथक्वे चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।

६. याया प्रधानदेवता^१ तांतामुपसृज्य व्यूहनं कार्यम् । प्राप्तमेवेतद्द्वीक्षितायनार्थममावास्थार्थं चोच्यते ।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पत्नीसंयाजेषूक्तः सोऽन्नावधिलेन गृह्यते । तस्मिन्ननिष्टे गार्हपत्ये स्रुवेण जुहुयादेवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् । प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम् । यत्रैव गृहपतियागस्तत्रैवैता आहुतयो यथा स्युरिति । आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परिभाषामिद्धम् । मन्त्रानिदानौमाह ।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं^२ द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं
द्वितीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

^१ A C (see. h) यथाप्रधान । ^२ B adds वक्ष्य धर्माणांमधिपते इन्द्र षोडशानामधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेषु पराक्रमध्वम् ।

षष्ठेषु पराक्रमध्वं षष्ठाः सप्तमेषु पराक्रमध्वं सप्तमा अष्टमेषु परा-
क्रमध्वं अष्टमा नवमेषु पराक्रमध्वं नवमा दशमेषु पराक्रमध्वं
दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ईदृशस्य शाखान्तरे पठितस्य
प्रयोक्तव्यस्य संक्षेपमाह ।

२. एवं सङ्ख्यानपूर्वेण प्रत्यादायोत्तरं प्रथमया विपरिणम्य ततः
सप्तम्यन्तेन संद्धदेकोत्तरमेकोच्चयेनेत्यर्थः । आ एकादशभ्यो यावद्-
ग्रामा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ततः ।

३. अग्ने पृथिव्या इत्यारभ्य स्वाहाकारान्तो मन्त्रः । अयमि-
त्यस्य स्थाने यत्कामो यजमानस्तं ब्रूयात् । यद्यथा । स्वर्गप्राप्तिर्मै
समृध्यताम् । स्वर्गो मे कामः समृध्यतामित्यपरे ।

४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया चतुर्थी होतव्या । सङ्ख्या-
वचनं नियमार्थम् । अनेकयजमानके ऽपि न प्रतियजमानं^१ होमः ।
ऊहस्तुच्यते । अयं नौ कामः द्वियजमानके । अयं नः काम इति
वज्रयजमानके ।

११.^२

१. आ प्यायतामित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः समिष्टय-
जुर्होमसंनिधौ सुचमाज्येनाप्याययेत् परार्थः^२ ।

१ A ० न । २ A adds चितार्था । आप्यायतां० इत्यः सूर्याया० न यज्ञं यज्ञं तां
तानाहुतिं प्रति । देवयज्ञो देवान्दोतुमिच्छन्नाः पर्याप्तेन हृतेनेयं भुवा आ प्यायताम् ।
पुनःपुनः पर्येताम् । सूर्यायाः सूर्यपत्न्या उषाया गोरूपधारिण्या ऊषः पयःपूर्णस्रमसंघात
इव आप्यायतां । किं च । अदित्या वेदिरूपायाः पृथिव्या उत्सृजे वर्तमाना भुवा
उषधारा सहाधारा पुनःपुनः सिन्धुमानाभिराज्यधाराभिश्चरीता अत एव । ३ ० भुवाम्
instead of वृषाम् । In margin. एवं हृतेन पूरयित्वा भुवाभिर्धा सुचं वर्धयति ।

१. अध्वर्युकर्तृकः समिष्टयजुरित्याख्यो होमः । तत्र यजमानः पाचमन्वारभते । सामर्थ्यात्परार्थः ।

२. सदसि सन्म इत्येवमादिना मन्त्रेण पूर्णपाचमध्वर्युसमर्पित-
मनिमृश्य यास्तथापस्ताभिर्दिशो व्युदुचति । वक्ष्यमाणकेर्मन्त्रे स्ता
अभिषिञ्चतीत्यर्थः । आत्मार्थं आश्रीर्योगात् ।

४. वक्ष्यति । सहासकमन्त्रेण द्विर्दिस्त्रणीमिति । अतश्च
प्राच्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशं व्युदुचति । मन्त्रलिङ्गात् ।
मन्त्रेणैकवारममन्त्रकं द्विः ।

५. अपसव्यं कृत्वा पूर्ववद्दक्षिणां दिशं व्युदुचति । दक्षिणेत्येव-
मादिना मन्त्रेण ।

६. प्रतीच्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं दिशं व्युदुचति । यज्ञो-
पवीती पूर्ववत् ।

७. उदीच्येत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं व्युदुचति पूर्ववत् ।

८. ऊर्ध्वेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं व्युदुचति । मन्त्र-
लिङ्गात् । इतिकरणे मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्तु प्रतिदिशं
यथोक्तो मन्त्रभेदः ।

९. उक्तार्थमेतत् । पूर्णपाचाभिर्मर्गमाश्रीर्योगादात्मार्थम् ।
दिशं व्युदुचणमपि तत्संयोगात् ।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूचम् । स्ववन्तानि खण्डशो
व्याख्यायन्ते । क्रमार्थं स्याथं प्रत्ययः । आपो हि हा मयोभुव इत्येव-
माद्याभिसिद्धिभ्युदुचणशेषा अपो ऽभिमृश्य ।

११. अश्वायं वो मरुतः श्लोक एतु । ययोरोजषा स्तुभिता

रजांसोत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदौचैर्विति दिग्वि-
कल्पः ।

१९. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-
येतानुपस्पृशन्^१ । अभिमन्त्रणं तदभिसुखेन भक्त्या मन्त्रोच्चारणम् ।

१२. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिष्टयतष्टभिरुरो ऽभि-
मृशेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संवर्षसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां
प्राणानुपस्पृशेत् । ब्रह्मालोकेन क्रमेण ।

१५. अनु न इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना
विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुक्रमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत
आह ।

१. वेदेर्या दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-
रभ्य क्रमते तावद्यावदाह्वनीयः ।

२. स्थानाद्दक्षिणं पादं गमनाभिसुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे
स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्माद्ध्वनो
हीनतरं मध्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं
कुर्यात् ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात् ।

५. द्विचु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति ।
न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६. तमहमित्येवमादिक^१ उदको वाक्यशेषः । समानस्तुत्यः ।
सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७. अग्नम् स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशमीक्षते ।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते । सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहव-
नीयमीक्षते । वरुणप्रघामेध्वाहवनीयौ द्वौ । तयोर्द्वयोरपीक्षणम-
विशेषात् । ऊहस्य न भवति । ज्योतिःशब्दस्य दीप्तिवाचकत्वात् ।

९. ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव
दिशमीक्षते । एवकारान्न पूर्वेण मह विकल्पः ।

१०. जपतीति सूत्रच्छेदः । ल्यबन्तानि तु खण्डगो व्याख्या-
यन्ते । एवं च निर्देशः क्रमार्थः । स्वयंभुरित्येवमादिना मन्त्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । कुत एतत् । अथात्रैवेत्येव-
मादिना ग्रन्थेन महाव्रते विशेषात् ।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमा-
वर्तमानमवावृत्य । होतवदिति नोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु
भ्रमणमिति विशेषात्^१ ।

१२. सव्यावृद्धत्वा एय गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथ-
मुपतिष्ठते तूष्णीं मन्त्रेण वेत्यत्र आह ।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

असुष्यादित्यस्य स्थाने पञ्चम्यन्तं पुत्रनाम गृह्णीयात् । प्रत्येकम् ।
सर्वेषां तु पुत्राणाम् । नामानीति बह्ववचनात् । नामग्रहणप्रयोग
उच्यते । असूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु श्रतं हिमा मन्त्रं देवदत्तात् ।
असूरि० मन्त्रं यज्ञदत्तात् । एवं यथापुत्रमसूर्यादिरावृत्तिः सामर्थ्यात् ।

१४. भृशुव इत्यादिना मन्त्रेणास्य प्रकृतस्य गार्हपत्यास्त्रार-
मुपसृशेत् ।

१५. यज्ञो बभूवेत्येवमादिकं मन्त्रं स्वदेशे स्थितो जपेत् ।

१६. यथा प्राग्वृतग्रहणात् ।

१७. अग्ने प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमा-
दध्यात् ।

१८. विसृष्टवागनन्तरं कुर्यात् ।

१३.

१९. यो नो दूर इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयस्य सक्तानि
विचामाणि त्वणकाष्ठादीनि दग्धशेषाणि तस्मिन्नाहवनीये प्रक्षिपेत् ।

२०. गोमँ अग्ने ऽविमँ अश्वी यज्ञ इत्येवमादिकं त्वचं यज-
मानदेश्च आसौनो जपति ।

१. प्रजातिकाम इति सूचान्तः । स्ववन्तानि तु खण्डग्रो व्याख्या-
यन्ते । उद्वयं तमसस्यरि । तच्चतुर्देवहितं शुकमुच्चरत् । संदृग्रस्त
इत्येवमादिकं यज्ञः । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैरादित्यमुपस्थाय ।

२. यथा पूर्वमुक्तं दक्षिणं बाह्वमन्वावृत्त्येति ।

३. सव्यावृद्धत्वोपविश्य ततः ।

४. इदं हविरित्येवमादिना मन्त्रेण पयोभक्षं कुर्यात् । प्रजा-
तिकामः प्रसूतिकाम इत्यर्थः ।

५. संभ्रतिर्द्विस्वामिच्छन् संभुभूषन्नित्युच्यते । दधिकाव्णो
अकारिषमित्यनेन मन्त्रेण दधिभक्षं कुर्यात् । वाग्भ्यात्समुच्चय-
प्रतिषेधः ।

६. सं यज्ञपतिराग्निषा । अग्नेन मन्त्रेण यः समाख्यातो
यजमानभाग इति तं प्राश्नाति ।

७. प्रवसति सति यजमाने समिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहुयात् ।
न प्रातिनिधिकः^१ । पत्नी वा भक्षयेत् । एवमर्थो होमोपदेशः ।

१४.

१. यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोचदर्शपूर्णमासश्चातु-
र्मास्यादीनि कर्माणि सुमूर्षैर्यजमानस्य यथाचोदितकालानपेक्षया^२
जीवतो यजमानस्य ग्रीष्मं प्रधानकरणमात्रेणापि संस्थाप्यानि ।

२. यद्यपि प्रक्रान्तापरिसमाप्ते^३ कर्मणि यजमानो म्रियते
तथापि तदन्तं तत्कर्म । नास्ति तस्य समापनम् । समापयितुर-
भावात् ।

३. एवमाद्याः क्रिया नैरन्तर्येण कृत्वोपोहन्यग्निभिः । ताः
क्रियाः क्रमेणोच्यन्ते । यानि यत्र प्रक्रान्ते कर्मणि हवींषि
संभवन्ति तानि तत्र यो ऽयं आहवनीयो मुख्यसात्कारो^४ वा वर्तते
तत्र प्रक्षेप्तव्यानि ।

१ B •निधिका । २ B •कालयोरपेक्षया । ३ B प्रक्रान्ते ऽपरिसमाप्ते ।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । रोमनखानीति रोमशब्दः केश-
शमश्रोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिष्याः
क्रियार्थम् ।

५. आशुत्य^१ प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंघत्य । एतद्गृहे कृत्वा
अन्यद्वक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-
दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशखाखया विमृज्य ।

८. स्फ्येन करणभृतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः । अभुक्ष्य ।
अङ्गिरूपमिच्छेत्यर्थः । कृत्वेवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणायैः काष्ठैश्चितिं^२ कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । गृह एवोद्धरणं कृत्वा
शकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्^३ ।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण
यजमानशरीरं नयेत् । ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः ।
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहृतस्य व्यवेतो ऽग्नीन् प्रवमति तेन चैवोत्सृज्यत
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाशङ्का स्यात् तस्मिन्वृत्त्यर्थं
वचनम् ।

१ A C आशुत्य । २ Com. काष्ठैः । ३ A om. the words from गृह to
शाखान्तरात् ।

१२. काष्ठचित्तौ उत्तानं शबं निपात्य ततः ।

१३. दक्षिणतश्चित्तेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोश्वर्माधिषवणमिति । अजां क्वागीं रोहिणीमेव । अनयोरन्यतरां दक्षिणामुखीं प्रोभ्य प्रकर्षणं गले गाढं बद्धेत्यर्थः । ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते । सत्यम् । अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च मंदृश्यते । दासा यदीं सुसमुभ्यमवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनात्तत्रैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः ।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञाया वा वृक्षावूरु-
मंलग्नावूरुभ्यामुद्धरेत् । पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः ।

१५. तौ वृक्षौ दक्षिणाग्नावीषदृष्णौ कृत्वा तत अति द्रव
मारमेधौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात् ।
अनाहिताग्नेरौपामने ऽस्वाहार्यविकारत्वात्^१ । पिण्डपितृयज्ञवदिति
सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः ।

१६. प्राणायतनानि^२ मुखं नामिके चक्षुषी कर्णौ तेष्वेकेकं
हिरण्यशकलं निदध्यात् ।

१७. अग्नेर्वर्मं परि गोभिर्यस्येत्यनया च्छवा अनुस्तरणीवपथा
शवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः ।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽपाग्नाग्नेय्यभिसुखानि कार्याणि प्रेतपादौ
चति देवयुवं जुह्वामाग्नेय्यां सादयतीति शेषः^३ । जुह्वादीन्मनेकत्व-

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात् । २ B om. प्राणायतनानि । ३ C has onl. दक्षिण हस्ते जुह्वं सादयतीति ; in marg. आग्नेय्यां । देवयुवं corrected A देवय ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्त्रेषु सत्त्रिणां साधार-
णान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति । तेषां सत्त्रान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्^१ ।
अतस्य सत्त्रिणो मृतस्य खैरेव पात्रैर्दाहः । अपि वान्यानि पात्राणि
साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः । संस्थितदर्शपूर्णमःसस्य
कृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहिताग्न्यग्निहोत्रायणिनोः
स्थालीपाकपूर्णाङ्गतिस्त्रुचौ जुह्वविकारत्वात् । छतेन पृषदाज्येन च
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुलोम्येन च न्यायात् ।

१६. सव्ये पाणौ शबस्योपमृतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

१७. ध्रुवां छतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाचीमेवो-
रसि^२ सादयेत् ।

१८. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

१९. अग्निहोत्रस्त्रुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नामिकयोः
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नामिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं
गम्यते । वपाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येष्वपि
प्रदेशेषु वस्तान्तरहितेषु सादनं युज्यत^३ एव ।

२०. प्राग्नित्रहरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२१. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात् ।

२२. पुरोस्ताम्रकपालानि गिरसि स्थापयेत् ।

२३. हस्तु^४ यावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-
सम्यगिति श्रुतितो निर्णयः ।

१ B om तेषां छ तादर्थ्यात् । २ C (in marg) आग्नेयपात्रम् । ३ C (sec. h.)
प्रयुज्यत । ४ C दस्यः in marg. छ ।

२७. समवन्तधानीमिलापात्रीमुदरे कुर्यात् ।
 २८. निदध्यात् । पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम् ।
 २९. पूर्ववत् ।
 ३०. क्रत्वर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।
 ३१. उपस्य उत्सङ्गः । तस्मिन्परणी निदध्यात् । अत्रापि
 द्विवचनमविवक्षितम् ।
 ३२. ऊर्वोर्दयोरप्युलूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुमलम् ।
 अष्टौवच्छब्देन^१ शुष्कमठे उच्यते ।
 ३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।
 ३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेधस्याल्लोकृचादीनि ।
 अनाहिताग्नेः^२ पार्वणपितृयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् ।
 ३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरौकृत्योक्तं^३ तानीति । छतेन षष्ठा-
 ज्येन चामंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि
 च । तानीति वचनात् ।
 ३६. अयं वै त्वत्त्वमित्येवमादिकया षट्पद्या उपोहन्ति ।
 प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम् ।
 पुत्रादयो यथाधिकारम्^४ । अमौ स्वाहेत्यमावित्यस्य स्थाने प्रेतना-
 मयह्वणं प्रथमान्तं^५ सामर्थ्यात् ।

१ An insert here: अष्टौवतो जाननी इति पञ्चमाष्टके यद्विजानन्ति मन्त्रभाष्ये ।
 अष्टौवदुभ्यां जानन्त्यामित्यष्टमं कथयामिति मन्त्रभाष्ये च । २ B ०ग्नेः सर्वेण पितृ-
 पितृ । ३ C सर्वाणि पुरोक्त्य The reading of B I have not noted ४ B
 यथाविका- न् ।

१५.

१. मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दग्ध जपिला
सव्यावृतः सथं वाङ्मन्वावृत्यानवेचमाणाः^१ वृष्टतो ऽनिमीलयन्तः
श्रीघ्नं प्रक्रामन्ति । प्राग्दङ्गुखाः ।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्वयते
प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि षा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम् । मना च सोम
जेषि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । स्रान्ती-
त्यर्थः । कथं स्रान्ति । शिरांस्युदके नमनेनाप्रवेशयन्तः अमंघाव-
मानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यायन्तीति सूत्रच्छेदः । ल्यवन्तानि तु खण्डग्र उच्यन्ते ।
अभाविति नामग्राहं सपिण्डा उदकाञ्जलिमेकं दद्युः ।

५. उदकादुक्त्रामन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येव-
मादिना मन्वेण ।

६. अहतमधौतं नवं वामः परिधायानन्तरम् ।

७. तच्चतुर्द्विहितं शुक्रसुचरदित्येवमादिना मन्वेणादित्यसु-
पस्थाय ततः ।

८. कनिष्ठो ऽयत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।
सपिण्डा वङ्गवचननिर्देशात् ।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूत्रांकाण्डानि यत्रा धान्यत्वेन प्रमिद्धाः ।
सर्षपा ओषधिविशेषाः । एतत्त्रयं निचिथार्द्रं अशुक्ले गोमये

निधाय ततः अश्वत्थती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्वेणाश्व-
कमश्मानमग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संसृशन्ति
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यध एव । अन्यत्र
साहचर्यदर्शनात् । हविष्यमचारालवणं तद्गच्छता । भावप्रत्ययनिर्देशो
लिङ्गसङ्ख्योरविवचार्यः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च प्रतानि
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां
दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च ऋषिनिकर्तनादीनाम् । किमवि-
शेषेण । नेत्युच्यते । वैतामवर्जम् । वैतानं त्रेताग्निकर्म । तस्याप्रति-
बन्धः^१ । कियन्तं कालमेतानि प्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-
रात्रमित्यर्थः । त्रिरात्रं वा । एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः ।
आ वा मंचयनाद्गतानि । अस्थिमंचयनं वक्ष्यति । अपरपक्षे मंचि-
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्गतानि भवन्ति । स्मृतिभिद्वयस्य वचन-
मन्यथाकरणे त्रातपत्यर्थम् ।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते । येध्यहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं
तान्यघाहानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्यैकरात्रादीनि ।
यानि प्रतेर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।
कर्मानधिकारप्रतैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः । एतदनेनोच्यते^२ । यद्यपर-
पक्षो ऽन्तर्नवाहं^३ भवति तत आ वा मंचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिपधः । २ A C (orig.) अनेनोच्यते B C, ec. h) अन्येनोच्यते ।
३ B वाक् नवाहं C orig. अहं वाह ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाहाजादर्थव्यः । वर्णत्रयस्याप्येतदसंयोग-
विधानात् । इति ह स्माह कौषीतकिरिति स्वपचदृढीकरणार्थं
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपचः कृष्णपचस्त-
स्मिन् या अयुजो विषमसञ्ज्ञाका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्च-
सप्तसु संचयनमश्रुं संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्रान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणा-
स्थीनि निर्वाणश्रुं तापमुपशमयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-
णमविशेषात् ।

१४. शरीरशब्देनात्रास्थीन्युच्यन्ते । तान्यनन्तरं पुराणे घटे
प्रक्षिपेत् ।

१५. उक्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परौत्यनेन मन्त्रेण तं घटं
मृत्सोष्टेनापिदध्यात् ।

१६. उच्छृञ्चस्व पृथिवि मा निबाधथा इत्यनेन मन्त्रे खाते
सुरूंगयामित्यर्थः । तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छृञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते
ऽवदध्यात् । परिमितं चित्यकं कुलकं अग्रानमित्येको ऽर्थः । तच्च
परिमितद्वारं क्रियते । तत्रास्थिकुम्भं सुरङ्गायां^१ प्रवेश्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संकुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि
शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्थि-

१ ' निर्वाणम् ; in marg. वेप । १ ' सुरङ्गायां । A सुरङ्गायां ।

समानसङ्ख्याकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । चीणि षष्टिग्रतानि पलाशवृन्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

• २०. वक्ष्यति । पुरुषाकृतिं कृत्वेति । तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२१. यौवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विंशत्ययोर्बाह्वोः । अंशान्वंसयोः । एकोऽमशब्दोऽमफलकवचनः । अपरोऽसतिर्धातुरनुशब्दपूर्वा गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंशानुगतयोः अंसमहितयोरिति यावत्^१ ।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत् । पलाशवृन्तानि लौकिकेन शब्देन पलाशविटकान्युच्यन्ते ।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत् ।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिश्ने कल्पयेत् ।

२७. ऊर्वीः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेशयेत् ।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाष्टौवत्समुदाययोः त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात् ।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं त्रिंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत् ।

३०. अतिकलाङ्गे यजमाने प्रमीत एवं त्रीणि षष्टिशतानि ।
विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याहानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात् ।

३१. उक्तया पलाशवृत्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णा-
सूत्रैः स्थूलास्थूलमध्यमैः स्नायुवत्परिवेष्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद-
स्थिभिर्नैः प्रलिय सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण
संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः । एवमेव शाखान्तरविहितत्वात् । जीवतः
कर्माण्युक्तम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी म्रियेत ततो यजमा-
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अस्मिन्वाक्ये नियोगत्रयमुत्प्रेक्षते । पूर्वमारिष्या अग्नि-
संस्कारो ऽन्यानयनमाधानं^१ च । तत्र पूर्वमारिष्या अग्निसंस्कारा-
याथाकाम्यं वचनात् । अन्यानयनमर्थाच्चिप्रं पुनराधानं तु विधीयत
इति । संतापनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरितिकर्तव्यता^२
यजमानदाहविषया शतपथे पच्यते । इहाप्यविरोधात्कैव द्रष्टव्या ।
इत्यमेव कुर्यान्तिस्व एव स्यात्तीरेष्ट्वै ब्रूयान्तासु गोमयानि च
ग्रुम्बलानि चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्जात् । ते ये ततः
संतापादग््नयो जायेरंस्त्रैरेनं दहेयुरिति^३ (१२. ५. २. ३) । इत-
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वात् ।

१६.

१. परिधिकर्मति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A पुनराधानं च । २ A C संतापजैरितिकतं B not quite legible. ३ B
दाहमेतः ।

र्मङ्गलं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म । तद्भूतापवर्गे कर्तव्यम् । व्रतान्युक्तान्यधःश्रयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनमा सपरिवारेण गृह्णे ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य प्रत्येनन्तरो रिक्त्यभाग्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

२. अनश्रान् बलौवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तत्पश्चाद्ग्रेहदग्धौवं प्राग्घौवं वोपरिलोम चोपस्तौर्यं तस्मिन्निक्थभाजः सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदगघेषु प्राग्घेषु^१ वा ।

३. जुहोतीति सूत्रान्तः । ये चर्मण्युपविष्टान्तांश्चाग्निं चान्तरेणाग्मानं घृताभ्यक्तं स्यापयित्वादेमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

४. शस्या रथाङ्गत्वेन प्रमिद्धाम्नाः परिधिवदात्रमथ्यस्य पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः ।

५. कृत्विति वर्तते । शमीमथमनियतमद्भ्याकमिन्वनाथं पालाशं वेधं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

६. वरणविकारेण कंसविकारेण वा स्रुवेण वक्ष्यमाणा आज्याङ्गतौर्जुहोति ।

७. दक्षिणं पादं तिर्यञ्चमितरस्य जहाया अधो न्यस्यतरं चैत्रमेवेतरस्य एवमासौनः कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्यंभृतश्चलिक् ऋहोति । किं चान्यत् । ममन्वारभ्येषु यानि कर्माणि प्रत्येनमा महोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । मंग्र्यात् कृतोपस्येक्ष्वारभ्येष्विति लभ्यते । कृतमे पुनस्तं आङ्गतिमन्वा इत्याकाङ्कित आह ।

८. इमं जौवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

१ C om प्राग्घेषु वा । २ A C तांश्चाधि रिक्तं वा ।

वैदिका^१ परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशुच-
दघमिति सप्ताग्रे नय यस्त्वा हृदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता^२
आरूपे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा यास्वारूपे दग्नात्वा-
धान इति ।

६. द्वृष्णीमित्येवमन्नं सूत्रम् । खण्डगस्तु व्याख्या क्रियते ।
द्वादश जुत्वा प्राक् स्विष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यासृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु-
चर्मापविष्टानीचते ।

११. अन्नं चैककुदादि घृतेन संमृश्य^३ ततः ।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-
चीष्णनक्ति दक्षिणं पूर्वं मयमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्याभ्यासृग्भ्यां हावको ऽनुमन्त्रयते ।
प्रत्येनःप्रभृतौनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्वात् । एवं
च मति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्यातव्यमिति गम्यते ।

१५. अनडुहो वा पुच्छमन्वारभ्वानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनड्वान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांस्थश्च सुवो यदि
कृतः स एव देयः ।

१ Bom. याजुर्वेदिकां । २ C अधरादिति वा दशभिरित्येता आरूपे ।

३ B संमृश्य ।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्यादिवित्तमवस्थाप्य^१ प्रत्येनाः
पेढकर्णापाकरणममर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्तमेतत्प्रत्येनसि सति भवति ।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रमङ्गेनायं^२ शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहो-
च्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशाखायामप्यथ यत्सेरग्निभिर्यजमानं
मंथ्यापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-
मस्तपो ऽतथतेत्युपकम्य भवगर्वादीनां नाम्नां शूलगववपाहोममन्त्र-
दृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः । तत्र रुद्रं गवा यजत
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्य-
यनायानर्थोपग्रमनायेत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वेषा संज्ञा । रौद्राश्च भूरिगः
शूलादयो रोगाः । या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परोत्यंवमादिभि-
र्मन्त्रलिङ्गेस्तत्रतत्र दृश्यन्ते । तन्निवारणार्थं चेतत्कर्म भवतीत्येतदपि
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. शुद्धपक्षे शुक्रपक्ष इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वद्युर्धतं यथोक्तं
हत्वा । पुष्पे नचत्रे पुष्यादौ । प्राग्दीच्यां दिग्गि पतत्कर्म
भवति ।

४. कर्मणैवमादीन्यदार्यान् हत्वा नियुनक्ति मन्थनमावमथ-

१ (वसुहिरण्या० । २ B गात्रपत्य० C गात्रे ।

स्याग्नेररणिभ्यां समारोपपूर्वकम् । वैश्वकुलादाहृतस्यापि वचनात् ।
प्राञ्चं प्रणौय न प्रागुदञ्चम् । एकदेशस्य प्रणयनमुत्तरत्र पश्चिमे
ऽग्नौ पूर्वं ऽग्नाविति (१ ४) कार्यदर्शनात् ।

५. प्रणौतस्याग्नेः पुरस्तात्सपर्णां पलाशशाखां निखनेत् ।

६. तस्याः शाखाया उत्तरतः पशुं यथाचोदितमुपस्थापयेत् ।
पशुवचनात्केचिच्छागमपीच्छन्ति ।

७. उपाकरणमाध्वर्यवं तस्यायं मन्त्रो लिङ्गात् ।

८. पूर्ववत् ।

९. रुद्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीत्यनेन मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति
पलाशशाखायाम् ।

१०. पर्यग्निहृतमाध्वर्यवेण पर्यग्निकरणेन तमेवोदञ्चं नयन्ति ।
बहुवचनमविवक्षितं शाखान्तरे शमितुः पशुनयनोपदेशात् ।

११. यं नयन्ति तं पशुं संज्ञपयन्ति । प्राक्शिरसं प्राच्यां
दिग्नि शिरः कृत्वा । उदौच्यां पादान् । प्रतौच्यां वा दिग्नि शिरः
कृत्वोदौच्यामेव पादानिति । एवंस्थितं संज्ञपयन्ति । अत्रापि बहु-
वचनमविवक्षितम् । शाखान्तरे शमितुरेकत्वात् । प्रयोजकत्वेन वा
विवक्षा । अत्रवमाणमवाश्रयमानमित्यर्थः ।

१२. यत्पशुरित्येवमादिना मन्त्रेण रवमाणे मति पशौ जुहु-
यात् । प्रायश्चित्ताहुतिरेषा । ततश्च ब्रह्मा चतुर्गृहीतं जुहुवा जुहु-
यात् । कुत एतत् जुह्वेति । शाखापशोः सूत्रे उपदेशात् ।

१३. आज्याहुतौर्जुहोतीति सूत्रच्छेदः । वपोद्धरणं नाभि-
प्रदेशप्रकृत्वा । तथैव वपाश्रपणोः प्रोर्णवं कृत्वा ततः प्रचाल्य ।

१४. यो ऽसौ प्रणोतस्तस्मिन् वपां अपयित्वा ततः ।

१५. वपामभिघार्य प्रचरयित्वा^१ । उद्वास्योपस्त्रीर्णायां पात्र्यां निधाय ।

• १६. पूर्वमग्निं शिवंशिवमित्यनेन मन्त्रेण^२ त्रिः पर्युच्छ्या-
नन्तरम् ।

१७. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१८.

१. ऋवेण जुहोति । ऋवः पात्रमिति गृह्ये^३ तद्धर्मकाणां
परिभाषितत्वात् । या तिरश्चीत्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन ।

२. यस्येदमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन द्वितीया-
माज्याहुतिं जुहोति । हवामह इति मन्त्रान्तमंदेह्युदामार्थं द्विती-
यावचनम् ।

३. अग्ने पृथिव्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपत इत्येव-
मादिना मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं जुहोति । तृतीयाग्रहणं यादृगेन
मन्त्रेण याजमाने तृतीया तादृगेनात्रापि यथा स्यात् ।

४. प्रजापत इत्येवमादिना मन्त्रेण चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति ।
चतुर्थीग्रहणात्प्रायश्चित्तमप्यन्तरा न होतव्यमिति ।

५. अनुप्रहरति पलाशानोति सूत्रान्तः । त्रीणि पलाशपत्राणि
मध्यमानि मंडूतानि^४ मंडूय संमीव्योत्तराधरणेण मौक्यात् । आज्ये-
नोपस्त्रीर्य गृह्ये दृष्टत्वात् ।

१ C अपयित्वा^१ । २ C add. स्वाहाकारान्तेन । ३ .. B गृह्यते । ४ C
मंडूतानि A om.

६. उपस्तीर्णे वपामवधाय ततो ऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात् ।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वपां
ऋत्वा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि^१ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

९. वपाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे । तथैवानुप्रहरेद्यथा
तेषामुक्तम् ।

१०. दर्शाय त इत्यनेन मन्त्रेण वपाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तर-
मुत्तरामाज्याहुतिं ऋत्वा तथैव पर्युञ्चति । यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिव-
मिति त्रिः पर्युञ्चति । आज्यग्रहणमसंदेहार्थम् । उत्तराग्रहणमन्येव्वपि
शाखापशुषु भावार्थम् ।

११. स्थालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वं
ऽग्नावधिष्ठतत्वान्ना भूत् ।

१२. तस्यैवाग्नोरुत्तरतो ऽवदानानि श्रपयेत् । मांसमिति नोक्तम् ।
कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति ।

१३. यो ऽग्नौ स्थालीपाकः श्रुतः तं च यूषं च । यूषशब्देन
वसोच्यते । मांसमङ्गेभ्यो ऽवखण्ड्याज्यं^२ च संस्कृतं पाठक्रमेण पात्रा-
न्तरे^३ समस्य जुहुवा स्थालीपाकधर्मवत्पूर्वं ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति
मन्त्रेण^४ त्रिः पर्युञ्चणं कृत्वा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽग्नाविति ।
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ C पलाशि । २ C अवखण्ड्यावखण्ड्य Band A are corrupt. ३ A inserts
पकदशतः । ४ From शंयोः to कृत्वा om. in C.

१६.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतयः । स्थालीपाक-
धर्मेण जुहुयात् ।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युत्थेत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्थालीपाकादीनि । न तु जाघनीमेव
केवलाम् । न च संनीतावशिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा^१ आहुतीर्जुहोति ।

६. शंयोःशंयोरित्युक्ते ऋते चाविशेषात्^२ ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः^३ । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक-
र्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि^४ षट् पलाशपक्षाणि मध्यमानि
निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमवध्यमवदध्यात् ।

९. तद्वध्यं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्योऽनुदिशेत् । अनुदेश
इदमस्येदमस्येत्यवधार्यं समर्पणम् ।

१०. षडेता रुद्रसेनाः । षडेव पर्णानि निहितानि । तत्र
यथासङ्ख्यमनुदेशोऽयुज्यते । आघोषिष्ण इति स्त्रीलिङ्गामन्वित-
वङ्गवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिष्णः । एवं मंघोषिष्णः ।
तथा विचिन्वत्यः । एवं श्वमनाः । षष्टस्तु निराकाङ्क्षो मन्त्रः । तदीयो

१ A Com. धर्मं । २ Com. षड्ते । ३ MSS. om. अनु । ४ C (in
marg.) च instead of च ।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यस्तुल्ययोगित्वात् । अतश्चैवं प्रयोगः । आघो-
षिष्ण एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा । एवमितरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात् । यजमानश्च यश्च प्रकृतो^१ ऽनुपदेशकः ।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्तेन कर्तव्यज-
मानौ प्राङ्मुखौ रुद्रमुपतिष्ठेते । असंयुक्तं प्रधानस्येति न्यायात्^१ ।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे । इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने । आ ते
पितर्मरुतां सुश्रमेतु । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । एतानि
सूक्तानि रुद्रस्यैवोपस्थाने विनियोक्तव्यानि । सूक्तानौति वचनात्
यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिस्रः सौम्यस्तथापि सकलस्यैव विनियोगः ।

३. श्रिष्ठस्य गवादेर्दानम् । प्राक् सव्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणे-
नाये संगृह्णेत्येवमादिकर्मणः (१.८.१२) । न त्वन्या आज्याङ्गतयो
गृह्णोक्ताः परिसंख्यातत्वात्^२ । कुशानुप्रहरणं^३ समिदाधानं च पूर्वं
ऽग्नौ । तत्राङ्गतिभूयस्त्वात् । अपरे^४ कुशानुप्रहरणमन्यतरस्मिन्नि-
च्छन्ति^५ । समिदाधानं तृभयत्र । पर्युक्षणं नेच्छन्ति । कृतत्वात् ।
न्याय्यमेव^६ तु नित्यं पर्युक्षणम् । अतुल्यत्वादितरस्य । अत्र पद्धतिः ।

पूर्वद्विरूपोऽथ प्रातरावसथं ङ्गत्वा । तमरण्योः समारोप्याथं ते
योनिरिति यथोक्तम् । ततः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा दौर्धचतुरस्रे
उपलिप्ते पश्चार्धं ऽग्निं मथित्वा । ततो लेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

१ B प्रकृतौ । २ B वचनात् । ३ B ०नत्वात् । ४ C कुशानुप्र० । ५ C
अन्धंनमस्मिन् । ६ A त्याज्यमेव ।

परिसमृह्नानि । ततस्तस्मात्प्रणयनम् । तस्याप्येषैवेतिकर्तव्यता । अस्यैव दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणौताः । अत्रैव स्तरणं पवित्रच्छे-
दनमभ्युक्षणं ताभ्यां पर्युक्षणमाज्यस्थाल्यादानमधिअयणं पश्चिमे ऽग्नौ ।
उद्वसनमुत्पवनं प्रोक्षणमेतद्दृष्ट्वात्कं कृत्वा तत आज्यस्य बर्हिष्यामा-
दनम् । पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्पलाशशाखानिखननं । पशोरेकदण्डेनो-
पस्यर्शनमुपाकरणम् । प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरङ्घ्रिः । दिग्गुणश्चनया
द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तराश्टङ्गमभिदक्षिणं बद्ध्वा नियोजनं
यथासूत्रम् । तत उल्मुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम् । पशोरा-
ल्लभस्तस्य च ततो यथासूत्रम् । पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय
दक्षिणेन मूले स्तुवं विष्णोर्हस्तो ऽभौति । ततो या तिरस्त्रीत्यादि
यथासूत्रम् । अवदानानामाध्वर्यवः क्रमः अपणं च । दक्षिणादानं
प्राक् कुशप्रतिपत्तेः ।

४. अमन्त्रिकाः पाशुवन्भिक्ष्य आवृत उपकरणप्रोक्षणपर्यग्निक-
रणरूपा अतिदिश्यन्ते । यत्रामासुपदेशन्ततो यज्ञौतव्याः । आ-
ध्वर्यवे च मः ।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूष्यवृत्तविशेषाः^१ प्रमाणविशेषाश्च अभ्य-
ञ्जनाष्टाश्रिनियमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुषु पलाशशाखैव ।
इति देवतायै वषामिति । इतिकरणस्तद्गुर्मप्राणार्थः । देवतावचनं
यावतामहमौश इत्यस्य^२ निवृत्त्यर्थम् । देवतायै हविः स्निष्टकृते
चेति वचनान् वनस्पतियागवषापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि^३ । ननु केन

१ A यूषे instead of यूष्यः । २ B चने C चर्यः instead of चस्य । ३ A
om वषापशु B om वषा C has वषापशुपुरोडाशयोर्नि० ।

वनस्यतियागपशुपुरोलाश्रयोः शाखापशुषु प्राप्तिः । उच्यते । श्रौता अपि शाखापशवो^१ ऽवकीर्णभिग्रस्तादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति । तत्रास्ति प्राप्तिः^२ । ननु भूमौ पशुपुरोलाश्रयणं^३ कात्यायनेनोक्तमवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुना त्कृतम् । (११.११८) ।

अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्यथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्द्धतं निशि ॥ इति ॥

ननु^४ पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाश्रयनस्यत्योः कुतः प्राप्तिरिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः । मानवे त्वानुमानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्यतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम् । देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति । गार्ह्यं तु नानया परिसङ्ख्या निवार्यते । अप्रकृतत्वात्तस्य । मंनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्तमन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परिसङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते । तत्रार्थपशुवर्जं पूर्वद्युरूपवासः आवसथ्यममारोपो मन्यनं प्रणयनं परिममूहनं ब्रह्मयजमानयोरूपवेगनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पवित्रच्छेदनं आच्यस्याख्यादानं पश्चिमे ऽग्नावधिअयणमुद्दामनमुत्पवनं प्रोक्षणं शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरूपस्थापनं तृणेनोपस्पर्शनं अमुष्मेत्वां जुष्टमुपांकरोम्यमुष्मेत्वा जुष्टं प्रोचाम्यमुष्मेत्वा जुष्टं नियुनज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उदग्मयनं संज्ञपनं पुरस्ताद्भाभेर्वपोत्खेदनं वपाश्रयण्योः प्रच्छादनं प्रचालनं

१ A C om. शाखा । २ A om प्राप्तिः । ३ A om पशु । ४ B C अतः instead of अतः ।

पूर्वे ऽग्नौ अरणं अभिघारणं उद्दासनं ततो विष्णोर्हस्तो ऽधीति
 कुग्रस्रुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-
 पर्णेषु संदक्षेषूपस्तरणं^१ वपावधानं अभिघारणं ततो ऽसुभै स्वाहेति
 देवतामुद्दिश्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपाश्रपण्योश्च ततः पश्चिमे
 ऽग्नौ स्थालीपाकश्रपणं उत्तरतो ऽवदानश्रपणं स्थालीपाकयूषमांसा-
 ज्यादीनां संनयनं ततः सुचावदानधर्मणासुभै स्वाहेति देवतामु-
 द्दिश्य होमस्ततः स्त्रिष्टकृततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः
 प्राजापत्यान्तं ङ्गत्वा ततो दक्षिणादानं ततः मध्ये पाणौ ये कुग्ना
 इत्यादि श्रमेर्वाभो ऽधीति ततः ^१पर्युक्षणमिति ।

६. ये पशुयाः स्थालीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः
 यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्थालीपाको^१ वेति (गृ० २. १४. ३)
 तेषामाग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ । प्राप्नयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं
 शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव
 सा वपाकारमामान्येन^२ वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै
 हविः स्त्रिष्टकृते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-
 धर्माणां प्रतिषेधार्थं । आज्याङ्गतिस्त्रैवंप्रकारेष्वेव स्थालीपाकेषु स्त्रिष्ट-
 कृदन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण स्तुवः पात्रमिति
 गार्ह्येषु वचनात् स्तुवेण होतव्या ।

१ A अधीतिषु । २ B ins. समिदाधामं । ३ B अज्यं ज्या० । ४ A सा
 वपाकारमान्येन वपोच्यते ।

२१.

१. शाखापश्वनुकल्पसंबन्धेनेदमुच्यते । अतो यद्यथाचार्याया-
 ग्रेय इत्येवमादयः शाखापश्वो गृह्योक्तास्तथापि तेषामिह पाठा-
 द्वैकल्पिकमनुष्ठानम् । मधुपर्कस्तु ^१नियमतस्त्रैवर्णिकानामाचार्या-
 दीनां परिमंत्वसराद्गृह्यमागतानामवश्यं कर्तव्यः । तेनेहाभिधीयते ।
 ऋत्विजो वृणोत इत्यनेनापि वक्ष्यमाणेन यादृशस्तादृशो वास्य
 संबन्धो नास्ति^२ । तेनेहोपदिश्यते । आचार्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः ।
 स्नातकश्चात्र समावृत्तमात्रो गृह्यते । प्रियश्च दुहितुः परिणयनार्थ-
 मागतो वरः । एते ऽर्घ्या भवन्ति । अर्घ्य इति विशिष्टेतिकर्त-
 व्यताको मान्य इत्युच्यते । प्रियशब्दो विशेषणं मा विज्ञायीति
 षड्ग्रहणम् ।

२. अहं वर्णित्येवमादिना मन्त्रेणाचार्यादिरर्घ्यं उदङ्मुखः प्राङ्-
 मुखो वा विष्टरमधिष्ठायास्ते तं^३ वाधितिष्ठति । वक्ष्यति । कूर्चः
 पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्कं गौरिति वेदयेतेति । अतश्चाघंप्रदात्र
 पूर्वमावेदितो ऽध्यासनाधिष्ठानयोर्विकल्पः । विष्टरं कूर्चं वोपादाय ।

३. अर्घदात्रावेदितं पाद्यं प्रतिगृह्णाति । विराजो दोह
 इत्येवमादिना मन्त्रेण पादप्रक्षालनार्थमुदकं प्रतिगृह्णीयात् ।

४. अर्घ्यमित्युक्तो ऽर्घदात्रानन्तरमपः प्रतिगृह्णीयात् ।

५. आचमनीयमिति प्रचोदितो ऽर्घदात्रानन्तरमापो हि ष्ठा
 मयोभुव इत्येवमाद्याभिसिद्धिभिः प्रत्येकं चिराच्चाभेत् ।

१. C नियमः । २ A C (orig.) om. न । ३ C •तिष्ठेत् । कूर्चं वा० ।

६. मधुपर्क इत्युक्तो ऽर्घदाचा पाचसंपुट^१ सदधि मधु यथा प्राशिनं^२ ब्रह्मा ईचते तथेक्षणं कुर्यात् । कथं च तत् । मिचस्य त्वा षनुषा प्रतीच इत्यनेन मन्त्रेण । ततो ऽमन्तरम् ।

७. तथैव प्रतिगृह्णाति यथा ब्रह्मा । कथं च तत् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽग्निर्वाङ्मथां पूषणो षस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । तत्रैतावान्मन्त्रो ऽत्र तु यज्ञसे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रोपजनः ।

८. तत्पाचं कांस्यमकांशं वा^३ कांस्यशब्देनोच्यते । तत्प्रतिगृह्ण सव्ये पाणौ निधाय तस्मान्मधुपर्कं गृहीत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या पूर्वार्धादुपहत्य पूर्वार्धं कांस्याख्यस्य पाचस्य निक्षिपेत् । वधवस्त्रेत्येवमादिना मन्त्रेणैकवारं द्वौ वारावमन्त्रकम् ।

९. पितरस्त्रेत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणार्धादुपहत्य दक्षिणार्धं निक्षिपति । अमन्त्रकं द्विः । कांस्येत्येतदनुवर्तत एव ।

१०. आदित्यास्त्रेत्येवमादिना मन्त्रेण निक्षिप्यमादां^४ च पूर्ववत् । पस्यार्ध इति विशेषः ।

११. रुद्रास्त्रेत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरार्धं निक्षिपेत् पूर्ववत् ।

१२. पाचमथ्यान्मधुपर्कमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामादाय विश्वे त्वा देवा इत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वं चिपेत्यङ्गुल्या मन्त्रेण द्विस्त्रिणीम् ।

१३. उक्ताधमेतत् ।

१४. तं मधुपर्कं महाव्याहृतिभिर्मन्त्रैस्त्रिस्तस्यभिर्धुवः स्मरिति प्रत्येकं प्राश्नीयात् ।

१५. महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तस्यभिरित्यनुवर्तते । समस्ताभिस्त्रि-

१ C. ५. ६. १ C ins. in marg. प्रतीच । २ A om. चकांशं वा ।

भिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थं पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पश्चान्मधुपर्कशेषस्य
कियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कंश्चिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात् । लिङ्गमत्राविवक्षितम् ।

१७. सर्वं वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अप्सु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपचत्रयम् ।

१९. ग्रं नो देवीरभिष्टय इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्द्धग्भिरः-
स्थलमभिष्टोत् ।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमान-
विहितेन वा प्राणसंमर्शनमविशेषात् । अत एव च समानसुरोऽभि-
मर्शनादीति नोक्तम् । साहचर्याद्याजमानेनैव ^१नियमो मा भूत् ।

२१. समानं चग्रन्दाद्याजमानविहितेन । अन्यथासंभवात्^२ ।

२२. अनन्तरमर्घदात्रा गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गोक्काग-
स्थालीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गौ-
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रागेतस्माद्गोप्रवदनात्तूष्णीमर्थं आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वदर्थमस्माभिर्हन्त्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं
इममर्थं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलषितं^३
संपादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य भुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं
जपित्वा ततः ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

१ B ins. इति । २ A अन्यस्यासं० । ३ B •लक्षितम् A •लिपितं ।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो^१ वेदयेत् । चिस्त्रिर्वेद-
येतेति तन्वान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
ष्प्रमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य ममं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तो^२ यो ऽकरोन्नवम्^३ ॥

१. १. अर्घपाद्यप्रदो B अर्घ्यापाद्यप्रदो । २. om. in A (B ?)

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१०.

१ उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि^१ सौमिकानि कर्माणि ।
सोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनपक्षधरणश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा
श्चषथ इहोच्यन्ते । कुतः । को न ष्षिर्भविष्यतीति त एताननू-
चानामपश्यन्निति निरुक्तदर्शनात् । श्रतपयश्रुतेश्च । यो वै ज्ञातो
ऽनूचानः स ष्षिरिति । तेषां पुत्रा आर्षेयास्तान्यूनस्तारुणाननूचा-
मानध्ययनव्याख्यानचमानृत्विजो यज्ञकृतो वृणीते । यज्ञव्यापाराया-
भिप्रसादयतीत्यर्थः । सोमेन वक्ष्यमाणः । सोमेन वक्ष्य इत्यभि-
प्रवृत्तः^२ । (आश्व० गृ० १.२३.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।
उभयं शाखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा मे देवो ब्रह्मा एतदपांशु । त्वं मानुष एतदुच्चै-
र्ब्रूयात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशुक्तां शेष-
मुच्चैरिति ।

१ B ins अथ । २ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि
in marg. ३ C ० प्राश्व० in marg. instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नौ देव इति द्वियजमानके ।
नौ देव इति बह्वयजमानके^१ । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु
चोत्तरेषु च ।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्म इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्म इत्येवमादिना मन्त्रेण मदस्यमंजकं वृणीते ।
प्रजापतिर्नौ देव इति द्वियजमानके । नौ देव इति बह्वयजमानके ।
अयमुपद्रष्टा^२ भवति । सर्पत्सु न शून्यं मदस्क्रुयादिति कुन्दोगानाम् ।

९. ऋतवो म इत्येवमादिना मन्त्रेण होत्राग्रंसिनो वृणीते ।
होत्रका होत्राग्रंसिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गं म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत ऋत्विक् जपिलामन्तरं
जपात्यृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमथ-
महीन उव नेति । कञ्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थः । अनुद्दिश्यः म
उच्यते यः कृत्वान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुद्दिश्यते । यथा
कात्यायनेनोक्तम् । उखां चेद्बिभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता
दग्ध्वा नेदिष्ठयग्निं चित्वा तमस्मा अनुद्दिशेदित्येक इति^३ । न्यन्ता-
र्लिञ्जस्तु न्यन्तं परित्यक्तमार्लिञ्जं यस्मिन्नन्येन केनचिद्यज्ञमानस्य
दोषेण । नौतासु^४ दक्षिणासु यः शेषः स नौतदक्षिणो यज्ञशेषः ।
एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः
प्रतिप्रवृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः ।
प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः ।

१ B ms. सर्वेषां । २ C अथमपि द्रष्टा । ३ का० १४. १४ १ ।

२.

१. ऋत्विग्भरणान्नन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्त्विजो यज-
मानश्च प्राक्प्रवणं देवयजनं जोषयेरन् । शाखान्तरात् ।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदन्तरालं तदवनतं देवयजनं यज्ञका-
मस्य कुर्यात् ।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुब्रुवन्नाहवनीय-
मादित्यमपश्च नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्चेत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य
देवयजनं भवति ।

४. शुद्धपक्षे दीक्षाप्रक्रमः । पुण्ये नक्षत्रे पुष्यादौ समापनं च
सोमस्य ।

३.

१. अपराह्णे दीक्षणीयासंज्ञका अग्नाविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति ।
संज्ञाकरणं चिह्नविश्व^१ दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम् ।

२. नियमार्थं वचनम् । पूर्वकारिवग्नाद्धविरन्तरे ऽपि ।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः ।

४. इष्टिर्विशिष्यते । उपांशुहविरियमिष्टिर्यथापि बहूनि
हवींषि भवन्ति ।

५. पेद्दो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्विष्टकृतो यान्यानु-
वाक्ये भवतः शाखान्तरात्^२ ।

^१ A ins. दीक्षणीया पूर्वोह्णे । ^२ C om. शाखान्तरात् ।

६. नित्ये वा खिष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः । विराजौ खिष्टकृतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्णित्ययोस्तुल्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आगच्छते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति ।

७. उत्तरस्थां देवयज्यायामुपहृतो भृयमि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्ताम् । एता इत्यायां तिस्र आग्निषः । एतासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमग्नीय इत्येतानि^१ षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राकृतस्येह पाठः सम्यर्थः । इति-करणश्च विस्पष्टार्थः । इत्यायामुक्तो विशेषः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्यां भृयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाग्निषो नामयज्ञणस्यानन्तराः । तामां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमग्नीयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च^२ वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामयज्ञणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आग्रास्त इति चावसानार्थं पठन्ति । एवं व्यवस्थितमिलायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्तातींयमवनिक्तः पुरोलाग्रेलायाः । तृतीयमवने भवा तातींयमवनिक्ती । पुरोलाग्रेला मवनीयपुरोलागमंबन्धिनी इला । प्राक् तस्या आगुर उदृचमग्नीये-त्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः मवनीय इत्यादि । प्राक्तामात् ये सूक्तावा-कास्तेषु सोदकप्राप्तं यजमाननामयज्ञणं प्रतिषिध्यते ।

९. इयं दीदणीया इष्टिः पत्नीभंयाजान्ता भवति । तथैव

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमाभीक्ष्ण्येन प्रतिषिध्यते ।
चग्रब्दाद्यमपि दीक्षणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासौविकारादयः ।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्दृक्षवापनवाचनं
त्यक्त्वाङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्भ्रमणानि जुहोति ।
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाङ्गुती-
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतन्न हौत्रम् ।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदीक्षे च यजे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्भ्रमणानन्तरं कुर्यात् ।
एतदपि याजमानं चग्रब्दात् ।

४. मनो दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दीक्षामंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-
क्तम् । अपरिमिता दीक्षा इति । दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानिदौ चा
इति उच्यन्ते । तामां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राय-
णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति । इष्टिग्रहणं विस्मष्टार्थम् ।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । हविरूपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।
२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।
३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नद्य सुपथा राधे अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारथा नव्यो अस्मान् ।
४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।
५. सवितुः पुरोनुवाक्या तस्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा विश्वा जातानि ।
६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहमम् । याज्या महीसू पु मातरं सुव्रतानाम् ।
७. इयं प्रायणीया पञ्चदशमामिधेनौका भवति ।
८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविष्टम् ।
९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।
१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्त्रिष्टकतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं तदग्रय याज्या ।
११. शंखन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चग्रब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनोपायामतिदिश्यन्ते । नान्ये आग्निधामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमक्रयः । ततः परिवहनम् । तत्र होतुः
संग्रहितस्थानुवचनम् । तदेतस्मिन्नवधौ भवति । राजानमिति सो-
मस्य पर्यायो ऽन्यस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय ।

२. शकटचक्रयोश्चलतोः प्रतिरुद्धे^१ वर्त्मनी उच्येते । तयोर-
कारेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात् ।

३. इमां धियं शिञ्जमाणस्य देव वनेषु व्यन्तरिचं ततान सोम
यास्ते मयोभुव इति चतस्रः । एताः षडथन्तरेण वर्त्मनी अनुसंय-
ञ्जनुब्रूयात् ।

४. शालां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेशयन्ति
शालायां सोमम् । दशपेये तु ब्रह्मागारं नयन्ति । तत्रापि कथं
नाम होताश्वियादित्याध्वर्यवस्य शालामयेणेत्यादेरुपदेशः ।

५. येनाध्वर्यादयो ब्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा ते-
नानुसमियाद्धोता ।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमान्प्रपद्य-
मानाननुप्रपद्य ततः ।

७. येन ब्रजेयुस्तेनानुसमियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गत-
स्त्रापि प्रत्येत्यायेणाहवनीयं दक्षिणामुखः स्थित आगन्देव षट्तु-
भिर्वर्धतु चयमिति परिदध्यात् ।

८. उपसृष्ट्याप उत्सृज्यते वाग्यमादेः ।

८. उपसर्जनैरधिश्रयति मदन्तीसेत्यातिथ्यायां । मदन्त्य आ-
ध्वर्यवोक्ता^१ मदन्त्याख्या आपः । ताभिहृदकार्यं उदकप्रयोजनमुप-
सर्गनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादमन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति^२ । वैष्णवी
विष्णुदेवत्यमस्यां हविः कर्तव्यम् । मञ्जाकरणं शास्त्रमन्व्यवहारार्थम् ।

२. वार्त्तन्नावाज्यभागवित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति
पुरोनुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति याज्या ।

४. होतारं चिचरथमध्वरस्य यस्त्वा स्वस्यः सहिरण्यो अग्न इति
संयाज्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्यनीयानुवचनमामन्त्रे हविष्यमिष्टुष्ट^३ इत्यभिप्रायः ।
एवं व्रतघहणाभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च
कात्यायनः । अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानमन्त्रावरणानि
दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवमानीयायाः सोमे कृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदन्त्याख्या । २ C (in marg.) ३ कुर्यात् instead of ० वचनान्
४ C (in marg.) ५ instead of च ।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे यजमानका ऋत्विजो मदन्तीरूप-
स्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्रावमर्शनं कुर्युः। सर्वावचने हेतैव केवलः
स्यात्परिभाषितत्वादिति।

२. अनाष्टमिदिवमादिना मन्त्रेण तानूनप्राख्यमाज्यमृत्विजो
यजमानश्च समवमृशन्ति। तदाज्यं च विश्रेयते। महिरण्यं भुवाया
आगतं पात्रीस्थं बर्हिषि स्थापितं सत्। महिरण्यमिति हिरण्य-
स्याप्राधान्यात् पक्षे केवलमपि। प्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात्
सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यासन्नमिति निराधार-
शङ्कया पात्रीस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनप्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरूपस्पृश्यायेणाहवनीयं
परीत्य अंशुनुपस्पृशन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं
सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण चाष्याययन्ते। यजमानषष्ठा होतृब्रह्मोद्गाचा-
ग्नीध्राध्वर्यवः। अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे
सुत्यापदस्य विहृतौ सुत्यादित्वे सुत्यावङ्गत्वे च साधारणे सोमे
वचनोहः^१। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाष्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति
यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५. उपस्पृशेति गृह्यसिद्धस्य वचनं निऋवाङ्गार्थम्। सोमा-
ष्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरूपस्पृश्य प्रत्येत्य निऋवते।

^१ A. B (see. h) नस्य नोहः। १ A om. the comm. on 5. 6 and the
beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्याधनाय गतास्तदुरितं^१ नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः । कथं तदित्यत आह । दक्षिणोत्तानान्याणीन् । दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशग्रस्तरे ह्यना निऋवते पौर्वाह्निके निऋवने^२ । सव्योत्तानानपराह्णे । आपराह्निके निऋवने^३ । एषा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

६. आप्यायनसुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निऋवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि^४ प्रतीष्टि परिषमाप्यनन्तरं कर्तव्यम् । आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्या वक्रव्यो यतो ऽतस्तमाह ।

६.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तद्गृहितः प्रथमप्रयोगो भवति । तन्न प्रथमयज्ञे प्रटञ्जादिति (कौ०प. ३) श्रुतेः ।

२. अधिगतमकलवेदार्यस्थानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति । कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्थान्तस्य प्रटञ्जादिति श्रुतेः ।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः । सूचारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति ।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः । त्वानिर्देशः क्रमार्थः । महावौरपाचाणि प्रवर्ग्यापयोगीनि । तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पक्षौ-शाखां प्रविशेत् । न्यायप्राप्तमथेतदुच्यते । यदा मध्यन्दिनं प्रवर्ग्य-

१ C (in marg.) परीतो । २ A B निऋवने । ३ B इत्येवमुप० ।

चरणमाग्नीषीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेशो दक्षिणेन द्वारेण
व्यवायात् ।

५. आहवनीयखरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम् । कश्चित्सर्व-
धामसंभवात् । तद्यथा । आग्नीषीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ ।
यथासंभवं संचर आहवनीयासमासास्रभ्यते^१ ।

६. प्रवर्ग्यप्रचारप्रदेशस्य पञ्चासंनिधायुपविशेत् ।

७. अध्वर्युणा ।

८. अर्धसं संधदेकैकां मकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽथमृगणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्सकल्पपाठः ।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तर आम्नानात्^२ । ब्रह्म जज्ञानं
प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकग्रहणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति
च श्रुतेः (कौ० ८. २) ।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे
ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यच्चैतां होताम्नाहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न
विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्रीति शतपथ-
श्रुतेः (१४. १. २. १२) । अध्वर्युश्रुतिवशात्^३ पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यव्यम् ।

१३. सं सीदस्व महँ^४ असीति खरस्थयोर्मुञ्जप्रज्वलयोरुपरि
महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ तपो खग्ने अन्तरा^५

१ A आहवनीयादौनामसमासाने, C (see. h.) यम over याम and भ over भ्य ।

२ C (in marg.) दर्शनात् । ३ C om. श्रुति । ४ C सचं । ५ C अन्तरं ।

अभिचान् यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने । एतास्त्रिस्तो ऽङ्गारेषूपोष्ण-
मानेष्वभिष्टुयात् ।

१५. छण्डुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात् ।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः । अधि द्वयोरदधा उक्थं
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्र्यावभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४)
श्रुतेः ।

१७. शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । अर्हन्विभिर्षि मायकानि
धन्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्रमसुरस्य मायया दचं सूक्रम् । सके द्रस्यस्य
धमतः समस्वरञ्चिति नवकं सूक्रम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्यते द्वे षष्ठौ^१ ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति । ता द्वादश
पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्योदयत्पृथ्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्रमभिष्टौति^२ ।
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतां वर्जयित्वा^३ ।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्रम् ।

२३. बृहद्देम विदये सुवीरा इति एतदवसरप्राप्तं पठन्
वीरकामायै पथ्यै यथाभिलषितं वीरं पुत्रं ध्यायात् ।

२४. का राधद्वोचाश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विश्वाभिरुतिभिरित्येतास्त्रिस्तो ऽभिष्टुयात् ।

१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः । २ C om अभिष्टौति । ३ C इत्ये-
तामुक्त्याभिष्टुयात् ।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चर्चं सूक्तं पौर्वाह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चर्चमेवापराह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले द्वावापृथिवी पूर्वचिन्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन खरेणाभिष्टुयात् । उत्सृज्य मध्यमां वाचम् ।

२९. अप्रसन्नोमित्येतां पठित्वा द्युभिरक्नुभिरित्येतां परिशि-
ष्याध्वर्युणा रुषितो घर्म इत्युक्ते ऽरुचदुषसः पृश्निरघिय इत्येताम-
भिष्टुयात् । क्लानिर्देशः क्रमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीयस्थोत्तमयानुवचन परिषमाप्य । अत्रापि परि-
घायेति क्रमार्थो निर्देशः ।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपस्पृश्योत्याय ततो ऽवकाशानाम-
सुवाकेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरसुपस्थाय मदन्तीरुपस्पृश्योपविशति ।

१०.

१. त्रयस्त्रिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनूया अभिष्टौतीति श्रुत-
त्वात् । दोहनूयाद्यवसर इदानौम् । तत्र यदा गामाङ्गयत्यध्वर्युर्दो-
हाय तदा उप ऋये सुदघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. हिंक्ष्णती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि ।

३. गवौत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव सवितरित्येतामनुब्रूयात् ।
अभिधौयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न माहभिः सं वत्स इव माहभिरिति हे ।
अथेते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवत्सौक्रियमाणाया-
मित्यर्थः ।

५. यत्से स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से
स्तनं गृह्णाति सति ।

६. गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य
वत्से नीयमाने ।

७. नमसेदुप सौदत संजानाना उप सौदन्नभिञ्ज इत्येते
दोग्धर्युपसौदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गामुप शिञ्चा सखायम् । दुहन्ति सप्रेकाम् । आ
दशभिर्विवस्वतः । आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । समिद्धो अग्निर-
श्विनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निरुषणा रयिर्दिव इति कल्पजेव ।
तद् प्रथचतममस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि ।

९. अधुचत्पियुषीमिषम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । एते अभिष्टु-
यादत्तिष्ठति सति दोग्धरि ।

१०. उप द्रव पयसेत्यादिकां कल्पजामाह्वयमाणयोः पयसो-
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते द्वे पयसौ । उच्यते । येनैव क्रमेण-
ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूखे बद्ध्वा
दोग्धि । अतो गव्यं अजं च द्वे पयसौ ।

११. केषां चिदध्वर्युणामानीय पयसीं खरस्य एव महावीरे
आसेकक्रिया । तत्रामिच्यमानयोः पयसोर्यथामन्वयम् । सुते पिञ्चत
अयमित्येकस्मिन्ना नूनमश्विनोर्हृषिरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात् ।

१२. उदु ह्य देवः सविता हिरण्येत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजसनेयके पथआहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-
म्योपयमन्यामाधायासेकः । तत्रासेकोद्यमनकर्मणोर्विदग्रसि यथा-
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अनन्तरं यागार्थमध्वर्यादय^१ आहवनीयं ब्रजन्ति तेषु
प्रवृत्तब्रजनेषु^२ प्रैत्तु ब्रह्मणस्यतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुमंयन्नभिष्टुयात् ।
कानमुमंयन्नि चित् । येषु प्रब्रजत्सु पूर्वाक्ता ।

१६. यत्र तस्य संभवः । क्व च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यं
क्रियमाणे सदसि होतृषदनमस्ति । तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य होतृषदन
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यत्रासनमात्रम् । आसीनन्याय-
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः ।

१८. उभा पिबतमश्विना गायत्री । तप्तो वां घर्म इत्यादिका
कल्पजा त्रिष्टुप् । आभ्यासेकीकृत्य मध्ये ऽनवस्थन् वषट्कुर्यात् । दाभ्यां
यजेत् त्रिष्टुष्वतीभ्यां पूर्वाञ्च इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. घर्मस्याग्रे वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाञ्चि पौवाञ्चिके
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्यथग्रब्दस्यार्थः ।

१ A यदासिक्तयोः पथसेर्होमार्थम्, C (in marg) आसिष्यमानयोः पथसेः ।

२ A प्रब्रजन्सु ।

२१. अस्य पिषतमश्विना गायत्री । यदुस्त्रियास्त्राङ्गतमित्येव-
मादिका जगती कल्पजा । जगदतीभ्यामपराङ्ग इति श्रुतेः ।

२२. यथा पूर्वाङ्गे ।

२३. स्वाहाकृत इत्येवमाद्युभयत्र असंयुज्यविधानात् ।

२४. सखे सखायमभ्या वदृत्स्वेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।
उत्तरपूर्वाधिं गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽस्याभिष्टुवावधिः ।

२५. साद्यमाने इति महावीरं खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ
गन्धर्व इत्या पदमस्य रचतौत्येतामभिष्टुयात् ।

२६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य न्युज्जताकरणम् । तत्कुर्वति
सत्यध्वर्युं तं घेमित्या नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागाथम-
ष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागाथिका ।

२७. तत्राध्वर्युणामग्निहोत्रावृता होमस्तः पुरा हविर्हविष्णो
महि सद्य दैव्यमित्येतामभिष्टुयात् ।

२८. ऊतशेषस्य प्राणभक्षो ऽवप्राणमात्रमित्यर्थः ।

२९. शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपहृयेति ।

३०. एवमेव द्रष्टव्यम् ।

३१. ऊतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः । यथोरेव भक्ष-
स्तथोरेवायं भक्षमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्थानन्तरत्वात् ।

३२. आ यस्मिन् सप्त वामवा इत्येवमादिकां कल्पजामभिष्टु-
यात् । संसाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु ।

३३. सूयवमाङ्गवती हि भूया इत्याशीर्वत्या परिदधातीति
(८. ७) श्रुतेः ।

३४. मदन्तीरूपसृष्ट्य वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं शुक्रिय-
मृचं (वा० ३६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

३५. सृत्ये प्रवर्ग्या वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम् । आग्नी-
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्वाहवनीय एव । स्तुते बहिष्यवमाने पौर्वा-
हिकः प्रचारः । माध्यन्दिने पवमाने आपराहिकः । एवमेव श्रुत-
त्वात् । पूर्वकारिवशात्तु क्रिया ।

३६. आतिथ्यानन्तरं तानूनग्रभोमाप्यायनोरोभिर्मर्शनप्रस्तरेनि-
ऋवनं तत्कालोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु
प्रवर्ग्यं संस्थाप्य ।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसद्याय मील्लुष इत्येता-
स्त्रिस्तः सामिधेनौराह पूर्वाह्ने । पौर्वाह्निक्यामुपसदीत्यर्थः । कथं
पुनराह । अर्धर्चं संदधदनुच्छसकेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवाव-
सानां द्विरुक्त्वा तृतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्थेत् ।

२. सामिधेनौराहेति संबध्यते । इमां मे अग्ने समिधमित्ये-
तास्त्रिस्तः आपराह्निक्यामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्त्वा तृतीयेन पूर्वस्था वचनेन
शुद्धप्रणवाक्तेनोत्तरां संधायावस्थति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. तृतीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममावह
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं^१ परिसंख्या-

नात् । प्रणवेन मंधानोपदेशात् अग्ने मह्यं असीत्येवमादेरावह
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवस्थान्ना-
वाहयेत् । .

५. सुगादापनेनाग्निर्हीतेत्यादिना सकलेन सुचावादाय । आ-
दाष्येति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्माद् तत्रोपांगु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१) ।

७. अग्निर्दृत्राणि जह्वनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या । य उय इव
शर्यहेति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अषान्हं
युक्तु घतनासु पप्रिमिति याज्या ।

९. यः पृथ्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तमु
स्तोतारः पृथ्यं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । प्राकृतस्य स्विष्टकृदादेर्नि-
वृत्त्यर्थं वचनम् ।

११. अग्न्ये उय इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्दृत्राणीति याज्या ।
सोमस्याषान्हं युत्सिति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।
विष्णोन्मसु स्तोतारः पृथ्यमिति पुरोनुवाक्या । यः पृथ्यायिति
याज्या । एवमापराङ्गिके उपमञ्चरणे विपर्यासः । एवमियमिष्टदये-
नैकोपमद्गृण्यते? । इतरे अथेवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतामित्यः समिधेनीर्दित्तीये
ऽग्निं पौर्वाङ्गिक उपमञ्चरणे नुब्रूयात् ।

१२. द्वितीय एवाहन्यपराह्णे उपमद्याय मील्लुष इत्येतास्तिस्त्रः
सामिधेनीरनुब्रूयात् । शेषं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽहन्युपमत्तेनैव तृतीये ऽप्यहनि
कर्तव्या । एवमेतास्तिस्त्र उपमदः स्वश्रुतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-
ष्टोम एव द्वादशाप्यान्नातास्तत्र किमयमेव त्रिको दण्डकलितवत्
चतुरावर्तत उत^१ स्वस्थानवृद्ध्या द्वादशसंख्यापूरणमिति संग्रथ
आह ।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये
साथेवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः
स्वकालाः स्वस्थानस्था^२ एव विवर्धरन्नेवं क्रमो न बाधितो भवति ।
तुशब्दः संग्रथव्युदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपमदो विवर्धरन् एव-
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्था मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-
च्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रे^३ तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहन्तदपवमथशब्दवाच्यम् ।
तस्मिन्प्रातरुभे पौर्वाह्निकमुपमच्चरणमापराह्निकं च समाप्य । ततो
ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषूक्तं तदिहोपवसथे ऽहनि भवति ।
प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे ।

२. 'उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य^१ महा-
वीरपात्रोद्दामनं भवति ।

३. तत्र महावीरपात्रोद्दामने प्रस्तोता सामगानं करोति ।
किं ततः ।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्तोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होतवचनं ब्रह्मादि-
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रस्तोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति
सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपक्षे तत्रैव प्रवर्ग्यात्सादनं तत्रापि
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टावसरत्वाद्प्रवर्ग्यं^२ च विधानाच्च प्राप्नोति । उच्यते ।
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणय-
न्तीति । तत्प्रवर्ग्यात्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।
येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्दामनं तेषामप्युपवसथ एवाग्नि-
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनात् ।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह^३ । हवि-
र्धानप्रवर्तनमिति त्रुत्त्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थंमामन्वितो
आहृतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्थाप्यत इति । हविर्धाने शकटे

१ C (in marg.) क्रमेण वाधितो भवति । २ A C (sec. h) समाप्य । ३ C
(in marg.) सप्रवर्ग्यं । ४ C om. श्रुति० माह ।

उच्येते । ते प्राचीं गालामघेणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं
वर्तीत्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

३. अपेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत् । कथम् ।
दक्षिणपादाद्यतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीनन्यायप्रति-
षेधार्थं पुनस्तिष्ठदचनम् ।

५. थावा नः पृथिवी इमं तयोरिहृतवत्पथः । यमे इव यत-
माने यदैतम् । एतास्तिस्त्रो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्तीपसं-
स्योऽनुमंथन् अनुब्रूयात् । स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं
वर्तीपनिश्रयेतेति (६.४) श्रुतेः ।

६. अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्येतामनुब्रूयात् कृदिषि
कीलादावुपरि दीयमाने^१ ।

७. विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-
श्रीयमाणयोः रञ्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यस्मिन्फलके तन्नभ्यम् । तत्स्ययोर्हविर्धानयोरा वामु-
पस्यमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभ्यस्ये कुर्युरथा वामुपस्यमद्रु-
हेति (६. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभ्यस्यकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य
कृदिषि आरोपणम् । तच्च कर्मविपयांसे ऽध्वर्युवशाद्ययाकर्म । आ
वामुपस्यं पूर्वाधि द्वयोरित्युत्तरा ।

१. (१) विवेकिल जादावुपरि दीयमाने ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमा-
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यच्च स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तच्च स्थित्वा उत्सृज्यते
व्यवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यच्च तिष्ठन्तस्त्रिखलेत्यनुवादपरेण
स्थानविधानमतो नामीनन्यायः ।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावदवधि-
माह । मितेषु मित्यादितेषु । यज्ञागारेषु मदोहविर्धानाग्नीषेषु
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीषीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संस्था-
नात् । वक्ष्यति । मेत्रावरूणौ च वशानूबन्ध्येति । आ तदौघव्यापार-
परिसमाप्तिः । अन्तरेण मध्ये चात्वालोत्करौ तौथं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीषीयं धिष्यं आग्नीषगरणस्यमग्निं मदश्चोत्तरेण
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्युः । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि
चान्तःपात्यदेगस्थानि^१ तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वया द्वारा शालां
प्रविश्य । अयं यज्ञमंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तत्प्रतिपत्त्यर्थव्यवायो-
दाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीयो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य
संप्रैषमपेक्षत इति शेषः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन^१ कदाचिद्ध्वर्युवशादग्नये प्रह्विय-
माणायानुब्रूहि सोमाय प्रह्वियमाणायेति वेति ।

८. एतामेवामीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इति लिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्येतां प्रमजत्सु लिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं त्वचः । उप त्वाग्ने दिवेदिव
इति त्वचः । एतौ त्वचावनुसंयन्नुब्रूयात् लिङ्गाद्यायाञ्च ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य त्वचस्य त्वतीयायामृचि
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादस्तं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै
गर्भमियं सभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै
सद इति सामान्यात्^१ ।

१३. आग्नीध्रीयकरणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।
अतःप्रष्टत्याग्नीध्रौये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति ह्यर्थं तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आहुतौ
ह्यमानायामनुब्रूयात् । तां संप्रत्येतामनुब्रूयात् । अग्ने जुषस्व प्रति
ह्यर्थं तद्वच इति तस्या एवैषा याज्येत्यर्थवादादाहुतियहणाञ्च तदा-
वृत्तावावृत्तिः । (कौ० ब्र० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-
विदित्येतास्त्रिस्रो ऽनुब्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिप्रतमित्याहवनीये ह्यमानायामाहुताव-
नुब्रूयात् । अस्यामप्याहुतिरेव^१ प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तस्य राजा वरुणस्तमश्विनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने
सोमे ऽनुब्रूयात् । व्रजं च विष्णुः सखिर्वो अपोर्णुत इत्येतद् ब्रुवम्
गोचपदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवाभीत्यनुब्रुवन्ननुप्रपद्य ततो
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽसमि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधा-
तीत्याध्वर्यवे निवृत्ते ग्नेनो न योनिं मदनं धिया कृतम् । गणानां
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा इत्येता
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्निष्ठस्तनुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं वृहन्तमित्याशौर्वत्या परिदधातीति
(९. ६) श्रुतेः ।

२१. सद्यावृद्धविधानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्थां द्वारि । प्रवे-
शनिष्काशाविरोधन बहिरूपविश्रतौति । विनापि कर्मणेहोपवेशन-
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होता-
नुसमित्यान्न ब्रह्मार्थजमानौ होत्ववचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने
पूर्वेष्वैव तुल्यम् ।

२४. दक्षिणेन बाहुना आवृतो दक्षिणावृत् । तावृशा ऽपरया

द्वारा निष्क्रम्य ततः सव्यावृत्तमुत्तरेण हविधाने हविधानशकटोप-
लक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्थामेव द्वार्युपविशति ।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना शोभाविनि सौत्ये यजते ।
य एवामौ सोमस्योपवसथे ऽग्नीषोमीयस्तमेव तेनाप्रोतीति लिङ्गात् ।
नस्यन्त्रोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावासे उच्येते । सत्यम् । प्रधान-
यागात्पूर्वमहस्तत्राप्युपवसथशब्दवाच्यम् । अत्रापि तत्प्रमानमेव ।
ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमीयस्यै-
वायं कालनियमो यथा स्यात् । नान्येषां तत्प्रकृतीनाम् । तथा च
निरुद्धेनायनाद्यन्तयोर्यजत इतीज्यार्धेष्वग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु ।

२. यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त
इत्यन्वाह ।

३. उञ्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उञ्छयस्व वनस्पते । ममिद्वस्य
अयमाणः पुरस्ताच्चातो जायते सुदिनत्वे अङ्गाम् । ऊर्ध्वं ऊ षु ण
ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाह्यंहमो नि केतुना । इत्येता अनुब्रूयात् ।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः युवा सुवासाः परिवीत
आगादिति परिधाय परिसमाप्यानुवचनम् । यूपायाज्यमानायेत्येव-
मादिंसंप्रैषद्यहणं प्रयोजकार्थम् । अतस्तद्दशादुपगये ऽपि यूप-
धर्मप्राप्तिः ।

५. अञ्जुकायावस्यो ऽग्निमन्थनीया अन्वाह । तिष्ठन्निति वच-
- नाञ्ज ५श्चाद्विदेः । अन्वाहेति वचनात् मति मन्थने । मन्थनमन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदधान्तं मर्जयन्तेति
सकृदुक्त्वा । एतया न्वच च चातुर्मास्त्रेषु षाय यत्र पशुरास्रभ्यते
तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति त्रिष्टुभा
परिदधातीति (८.२) श्रुतेः ।

७. अत्रैव तिष्ठन्सामिधेनौरन्वाह^१ । मनोतासूक्तादनन्तरं श्रुता-
युक्तात् । स एव क्रमो मा भूदिति वचनम् । नन्वाहुतिचपणार्थ-
त्वादिभ्यस्य श्रुतिक्रमाच्च तत्रैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।
नेभ्यस्य^२ हविःचपणार्थतैव^३ सञ्ज्ञानियमात् । मनोतासामप्रदश्वार्थवा-
दसंबन्धेनार्थवादाथ^४ । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-
मावाह्यं अथ्यवहितं वनस्यतिमावाह्येत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संमृश्य घण्मोर्वोरित्येवमादिकं
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणथोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रा-
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणथोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । यादृशं
प्रतिघृणार्थस्तादृशं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं होतुस्तिष्ठन् प्रति-
गृहीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणावृद्धक्षिणं होतारं
गलायतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते ।

१ C on अत्रैव • च । २ A C (sec. h.) चाहुति instead of चपि । ३ A
४ B •षदनाथे ।

१४. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-
नाग्नीध्रीयं धिष्यमदूरे गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य
पश्चादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु^१ होतृषदने एवमनेन क्रमेण
संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति ।
कथमित्यत आह ।

१६.

१. प्रेषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः । होता
यच्चदिन्द्रं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्व
एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति स्लाघवार्यं परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।
सकारः पूर्वेण सह समुच्चथार्थः ।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति यावत् ।
यथा प्रेषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणादौनि
तस्येव भवन्ति ।

४. प्रेषानुवाक्यानुवचनानि प्रक्ष्णः कुवक इव तिष्ठन्द्वाव-
ष्टम्भस्थो मैत्रावरुणो ऽनुब्रूयात् ।

५. समिधः प्रेक्ष्येति विशिष्टेन संप्रैषेण संप्रैषितो होता यच्च-
दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयवता
तनूनपात्रराशंमान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु^२ प्रैष्यप्रेष्येत्युक्तो मैत्रा-
वरुणः प्रेक्ष्यति । प्रेषानाश्चेत्यर्थः ।

१ ष om. होता तु । २ B ins. प्रैष्य ।

६. दागतयौषु दशेवाप्रौसूक्तानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतसूत्रम् । तेन घृतं मिमिचे देव लघ्यर्थद्वयं चारु लमानलित्येतयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः । एतयोः स्थाने ऽन्यार्थेये कर्तव्ये । यातयामलदोषपरिहारायेति दृढमंप्रदायः ।

७. यदार्थेयो यजमानस्तदार्थेय्या आप्रियो भवन्ति । तद्यथा । वैश्यामित्रस्य यजमानस्य समिप्तमिन् । वामिष्ठस्य जुषस्व न इति ।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुष दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति । येषामपि समानार्थेयमाप्रौसूक्तमस्ति । अत्राह्वणस्य तु समिद्धो अद्येत्येतदेव भवति । न पुरोहितार्थेयम् । प्रवरमात्रस्य तदौयस्य वचनात् ।

९. यस्तु नारागंशयाजी^१ संभवत्सार्थेयनारागंशस्तस्य खेव कार्या समिद्धो अद्य मनुष इत्यत्रासंभवाच्चारागंश्याः । अत्रोदाहरणम् । आत्रेयस्य समिद्धो अद्यति वैकल्पिके प्रयोगे नारागंशः सुषूदतीति भवति । येषां स्था न विद्यते तेषां वामिष्ठी । निरुक्तं तथा दृष्टत्वात् ।

१०. दशभिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये ऽनुब्रूहीत्येवं^२ संप्रेषितो ऽग्निर्हता नो अध्वर इत्याद्यास्तिस्र ऋचो ऽस्वाहू मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् ।

११. उप प्रेष्य होतृर्हव्या देवेभ्य इत्यध्वर्थुणा संप्रेषितो मैत्रावरुणो ऽजेदगिरमनदाजमित्यवमादिकमुपप्रेषसंज्ञकं प्रेषमा^३ ।

१२. उक्तं मैत्रावरुणोऽपि देव्याः शमितार इत्यादिक-

१ A संभवत्सार्थेयन. २ C संभवत्. ३ A ० लघ्वर्थुणोऽपि ।

मभ्रिगुसंज्ञं प्रैषं होतानुब्रूयात् । उक्तवचनादभ्रिगोरावृत्तावुपप्रैष-
स्थावृत्तिः ।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योहविकारो वक्ष्यत एव ।

२. ^१अस्मा इति पुंलिङ्गैकवचनम् । ^२आभ्यामिति द्विवचनम् ।
^३एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुद्विले पशुबहुले च वच-
नोहः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्रास्या अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं
भरत । बहुषु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुंलिङ्गपशुद्विले अन्वेनौ माता
मन्यतामिति । बहुले अन्वेनान्माता मन्यतामिति । स्त्रियाम् ।
अन्वेनां माता । द्विले अन्वेने माता । बहुले अन्वेना माता । मन्यता-
मित्यस्थानूहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्मालभ्यमाने उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात् ।
पुरुषपशुद्विले^१ उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् । पुरुषबहुले
उदीचीनां एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकले उदीचीनां अस्याः
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुद्विले उदीचीनां एनयोः पदो निधत्तात् ।
बहुले उदीचीनां आमां पदो निधत्तात् । ननु चास्वेति प्रथमा-
देशस्तेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अस्मा अग्निं
भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां^२ चानु-
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पथेकले ।
शरीरे शरीराणौति द्विवक्तोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव । अस्येति पूर्ववद्दूहो विकारेषु । पुराग्रब्धो ऽव्ययम् । तस्य दिवचनबज्जवचनयोर्विशेषाभावात् वीषया द्विलबज्जलप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश्र अवयवे पिश्र ष्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वषामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिश्रस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिश्रस इति बज्जवचनं तेनायथार्थ-नियमादनूह्यम्^१ । वषामुत्खिदतात् । वषे उत्खिदतात् । वषा उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेषु । अन्तरित्यव्ययम् । तस्य वीष-स्यैव द्विलबज्जलयोरभिधानम्^२ ।

५. अस्येति प्रदर्शितम् । द्विले वक्ष्मी बज्जले वक्ष्मि । प्रश्र-सेति प्रकृष्टेन शासेनेति^३ केषां चिन्मतिः । अपरेषां प्रश्रसौ बाह्व इति । ततश्चोदनासंदेशादनूहः । बाह्वनिति बाह्वबज्जले । दोषा-णीति बज्जवचनं तद्बज्जले । कश्यपेवांसानच्छिद्राः ओणीः कवषोरु-न्स्त्रेकपर्णाष्टीवतः । पश्वनेकले बज्जवचनान्येतानि । ननु ष्छान्दस आकारः सर्वासां विभक्तौनामविशेषेण स्मर्यते । किं तचोहेन । उच्यते । श्लादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येवंरूपाणामुह इति ।

६. षड्विंशतिशब्दस्योपरिष्ठादिचारः करिष्यते । अस्येति हत-विचारम् । अनुष्ठयेत्यव्ययं निश्चयनेत्यर्थः । गाचंगाचमिति वीषस्यै-वाभिहितत्वाद्दिचारः । अस्येति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः । प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ C (orig.) •नियमलादूहं alt to नियमलादनूहं । २ A •धान, C •धानात् ।
३ A शासेनेति ।

७. ऊवधगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्येहानूहः । ऊव-
धविशेषणत्वात् ।

८. अस्तेति विकारेषु यथासमान्नातमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु स्थूलान्वम् । पथनेकले तस्योहः । अस्तेति पूर्व-
वदूह्यम् । मा राविष्ट मा ह्रिसीष्टेत्यर्थः । ततश्च पशुद्विले वनिष्टु
एनयोर्मा राविष्ट । वज्रले वनिष्टुनेषां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।
अस्या एनयोः आसामिति यथोक्तम् । वनिष्टुमनिधानादुरुक्तेण
वपाभिधानमिति मीमांसकाः । तस्माद्वपाभिधानं । सर्ववज्रत्वादुह
करोतीत्युरुक्तम् । हविरभिप्रायं नपुंसकम् । अत ऊहः । उरुक्ते
उरुकाणौति यथावचनम् । नेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता
हेत्तेत्यर्थः । रवच्छिद्यादित्यर्थः । हे शमितारो युष्माकमपि कस्या-
णमत्रेत्यभिप्रायः । न्यूनं ऽप्यभिगौ नवैवोच्छ्वासाः । तदधिकारे सत्य-
भिगुवचनात् । नवकृत्वो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । हृदयनाशे
ऽन्यमालभेतेति वपानिवृत्तौ पुरा नाभ्या अपिशशो वपामुत्खिद-
तादुरुक्तं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । प्राप्त्वा अग्निं भरतोवधगोहमन्वा
रक्षः संजृतादिति च कृतत्वात् । तत्र षष्ठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवसानम् ।
मृतेन संस्थापने सर्वमभिगुं ब्रूयात् । अनन्तरायसु तर्हि यजुषि जपे-
दिति शतपथे (१.१.२.८) पात्र्यां हविर्ग्रहणे आनोथेजुषां दर्शनात् ।

१०. अभिगो शमौध्वमित्यादिना त्रिः परिधाय तत उभाव-
पापश्चेत्युपांशु अपेत् ।

११. नेदस्य संज्ञाप्यमानस्याध्यक्षा अमामेति शतपथे (३.८.१.)

१५) नर्वेषामविशेषात्संज्ञाप्यमानस्येत्तन्नप्रतिषेधः ।

१२. पृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-
षचनात् ।

१३. अं कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति
न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तोत्रेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्त-
ममित्येकां इमं नो यजममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति संप्रेषितो होता यच्चदग्निं स्वाहाज्य-
स्येति प्रेष्यति ।

३. आप्रौणां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वर्षा चान्तरेण होदमेत्रावरु-
णयोर्वाग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतौश्च वर्षा चान्तरेण वाचं
विष्टजेतेति (२०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न मोमे करोतौति वचनात् । सवनीर्य^१
चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाम्नमग्न आवह वन-
स्पतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रद्वेन मोम गौर्भिरित्येवेति ।
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनाद्यस्मैरुज्यभाग-
दिवते अग्नीषामौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् सभेते इत्यर्थः ।

१ C (in marg.) चामावाहनं । आ instead of चावाहन० ।

। नु सिद्धमेवैतदिज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात् । सत्यम् ।
। वनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्यागपक्षे ऽपि निगमाभावसंदेहः
शात् । स मा भूदिति सूत्रारम्भः । ननु तस्या आकहनश्रुतेः का
। तिः । उच्यते । तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम् । प्रधानादनन्तरं वन-
पतेरावाहनमिति । दार्शपूर्णमासिका निगमास्त्विति बह्वचन-
। दिश्यमानविशेषणत्वादविवक्षितम् ।

८. दार्शपूर्णमासिकान्निगमादूरभवेषु प्रेषेषु नाज्यभागौ निग-
च्छतः । शाखान्तरेख्यन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूत्रम् ।

९. अग्नीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या ।

१०. होता यच्चदग्नीषोमौ क्वागन्त्येष प्रैषो भवति ।

११. युवमेतानि दिवि रोचनानीति याज्या । वपाया इत्ये-
। तप्रकृतमेव । विकारेषु यथाचोदितम्^१ । पशुद्विले क्वागयोर्वपयो-
र्नदमोः^२ । पशुवज्रत्वे क्वागानां वपानां मेदमाम्^३ । एकदेवत्ये
। षतां द्विदेवत्ये जुषेतां^४ बह्वदेवत्ये जुषन्ताम् ।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति । यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्य
। षालालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र वृत्तेति त्वचेनोपस्पृश्य मार्जयित्वे-
। त्यर्थः । अथ चालाले मार्जयन्त इति श्रतपथश्रुतेः शान्तिराप
। इति च वाक्यशेषादङ्गिर्माजं तत्कालोत्सृज्येते होतमैत्रावरुणौ ।
। यवायादेर्नियमात् ।

१ B यथादेवतम् । २ B om. वपयोः resp. वपानां C मेदसः । ३ C मेदसः ।
४ C om. द्वि० जु० ।

१६.

१. पशुपुरोलागप्रचारायाध्वर्युणामन्वितौ होढमैत्रावरुणौ चा-
लासोत्करावन्तरेण प्रविश्यामीध्रीयं धिष्यत्यमुत्तरेण होढधिष्यं
चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्यत्यमुपविशतः ।

२. पशुपुरोलागस्याम्यस्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिषि-
ध्यन्ते । पशुपुरोलागस्याम्यङ्गानि^१ पशुपुरोलागस्याप्यथं प्रयोजनं साधयन्ति ।
य एव पशोस्त्रैर्यः क्रियते स एव पशुपुरोलागस्यापीति । कुतः ।
विभवात् । विभवः सामर्थ्यम् । दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये ।
पशुप्रयुक्तान्यपि समर्थानीत्यर्थः ।

३. तचोदाहरणम् । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलागमन्वसि देव-
सूभ्यो हवींषि इति वक्ष्यति । तेषां च प्रैषरहितं प्रदानम् पशुपु-
रोलागस्य च सप्रैषम् । तत्र स्विष्टकृति संदेहः । किं पशुपुरोलाग-
स्विष्टकृदित्यामग्न इत्येवमादिर्भवत् पशुपुरोलागप्राधान्यात् किं वा
श्रेष्ठिको देवसूहविषां भूयस्त्वादिति । तत्र सूत्रेणैव निययः । पुरो-
लागस्विष्टकृत्समवाये ऽपि । पशुपुरोलागस्विष्टकृदित्यामग्न इत्यादि-
र्भवति समवाये ऽपि । बङ्गले ऽप्येषामागन्तूनाम्^१ । कुतः ।
प्राधान्यात् पशुपुरोलागस्य । तत्रैव देवसूहविषां प्रक्षेपात् । तथा च
तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः । आश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्यति । यत्पुनः
सपशुषु चातुर्मास्थेषु कात्यायनवचनं पशुपुरोलागमनु हवींषि

१ A पशुप्रयुक्तानि यान्यङ्गानि ताः पशुपुरी, C om. पशुपुरी. साधयन्ति ।

१ A B (orig.) om. पशुम् ।

निर्वपति तेषां खिष्टकङ्कयस्त्वादिति युक्तं तत् । तेषां^१ तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात्^२ न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति^३ हेत्वर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि अतुल्यानि । अतस्तेषामतुल्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूह-प्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात् ततश्चरुपुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमटणीतायं यजमानः पचन् पक्नोः पचंश्चरुपुरोलाशानिति प्राप्नुयात् । न चेव्यते । तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सह संबन्धः । निगमा निगदाः । आटुत्त्यपेचं बद्धवचनम् । खिष्टकङ्किगदस्य चायं प्रतिषेधः । केषाम् । पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । यदि पुनः कथं चिदिच्छाटत्तिर्भवति हविषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः खिष्टकङ्किगदो भवत्येव । कुतः । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणान् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति^४ पशुपुरोलाशस्य पुरोनुवाक्या भवति ।

७. होता यच्चदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति । पुरोलाशयोः पुरोलाशानां जुषतां जुषन्तामिति यथा-प्राप्तो विकारेषूहः ।

८. अग्नीषोमा पिष्टतमर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य थाव्या ।

१ A कस्यायमानां चागुनांस्त्वेषामां तेषां । २ C प्राधान्यभू० B C • ज्ञान्याय० ।

३ C in ५, तत्र । ४ C om. पशु ।

८. इलामग्ने पुरुदंसं सनिं गोरिति पशुपुरोलाग्नस्त्रिष्टुतः
पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यच्चदग्निं पुरोलाग्नस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलाग्नस्य
स्त्रिष्टुतः^१ प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिषां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं
सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने
प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संव्यवहारार्थं
संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पशोः पुरोनुवाक्या ।
प्रधानपशुवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यच्चदग्नीषोमौ ऋगस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति
देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्वबहुत्वयोर्वचनोहः । ऋगस्येति
द्वित्वबहुत्वयोर्वचनोहः । स्त्रियां लिङ्गोहः । मेषादिषु प्रातिपदि-
कोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रथितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चं
तावद्विरमेद्यावद्वषाहोमः ।

१७. ऊते वमाहोमे अस्य एव याज्याया उत्तरार्धर्चन्ति
वषट्करोति प्रधानचेपाय ।

१८. देवेभ्यो वनस्यते हवींषीत्येवमादिका वनस्यतेः पुरोनु-
वाक्या ।

१९. होता यच्चद्वनस्यतिमित्येवमादिकः प्रैषः । अत्र ह्यग-
स्यति यथाविकारसूक्ष्मम् । ह्यगयोऽह्यगानामिति । तत्रैतौ पशु-
द्विले तत्रैतान्यशुबल्ले । स्त्रियां तत्रैतामिति एकले तत्रैते इति
द्विले तत्रैता इति बल्ले । रभीयांसं वक्ष्यति ।

२०. वनस्यते रग्नयया नियूयेत्येवमादिका याज्या भवति ।

२१. पिप्रौहि देवाँ उग्रतो यविष्ठेति खिष्टकृतः पुरोनुवाक्या
कार्या । प्रकृतिसिद्धस्याप्युपदेशो नियमार्थः । ततो बार्हस्पत्यमैत्रा-
वरुणोर्विराजौ ।

२२. ह्यगस्येति विकारेषूक्त ऊहः ।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदद्येति याज्या । निगदप्रतिषेधः
शाखान्तरात् ।

२४. इलामुपज्ञास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा
तत एकादशानुयाजान्यजति ।

२०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्भ-
जेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं^१ प्रेष्यति मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् । वसु
वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारसूहः ।

१ () बमादिभिर्भजेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं ।

२. प्रथमद्वितीयौ तु षलन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-
ष्वाह^१ ।

३. अष्टमनवमौ देवो नराग्रंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-
गन्तु वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापग्रौ द्वाद-
शानुयाजके अचैवागन्तुप्रक्षेपः^२ ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं बर्हिर्वारितीनामिति
दशमः ।

५. सूक्ता प्रेक्ष्येति संप्रोषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाक्यमेषमाह ।
द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमदृणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ
पक्नोः पचन्तौ पुरोलाशं बध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां कागम् । बज्जयज-
मानके । अग्निमद्य होतारमदृणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नोः
पचन्तः पुरोलाशं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां कागम् । पुरोलाशद्विल-
बज्जलयोः । पुरोलाशौ पुरोलाशान् । देवतापदमृच्छं यथादेवतम् ।
कागद्विलबज्जलयोः । कागौ कागान् । स्त्रियां कागां कागे कागाः ।
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां कागेन । देवतापद-
मृच्छं यथादेवतम् । कागद्विलबज्जलयोः । कागाभ्यां कागैः । स्त्रियां
कागया कागाभ्यां कागाभिः । अघत्तां तं मेदस्तः^३ । एकदेवत्ये ।
अघत्तं मेदस्तः । बज्जदेवत्ये । अचंस्तं मेदस्तः^४ । पशुद्विलबज्जलयोक्तौ
मेदस्तः तान्मेदस्तः^५ । प्रति पचताग्रभौष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं^६

१ C प्रीतोच्चाह । २ B चभ्यागन्तुक । ३ B ins. प्रति पचतापभौष्टामभौष्टयतां
पुरोलाशेन । ४ A ins अघत्तं मे-बघसंक्षं स इति वा । . . A m- ते मेदस्तः ।
५ B न्याका . . .

वाजसनेयिनां । प्रत्यग्रभीष्टां पचतो यजमानस्त्वैतर्थाः । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनासंदेहात्पचतेत्यनूह्यम् । अग्रभीष्टामित्युपरिष्ठाद्वक्ष्यति^१ । अवीवृधेतामिति च । पशुपुरोलाग्नाद्विल्वङ्गलयोः । पुरोलाग्नाभ्यां पुरोलाग्नेः । त्वामश्च षष्ठे आर्षेय षष्ठीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूह्यानि^२ । अटणीतायं यजमान इत्यूहेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वत्र । ता या देवा देव दानान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूह्यम् । तान्यस्मै । द्वियजमानके तान्याभ्यां । बङ्गयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रसङ्गेनोक्तं यन्त्रलाघवाय । अग्निमद्य होतारमटणीतायं सुन्वन्त्यजमान इत्येवमादिकं सौमिकाख्यं सवनीयपशौ ब्रूयात् । अत्रापि द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमटणीतामिमौ सुन्वन्तौ यजमानौ पचन्तौ पक्नौः पचन्तौ पुरोलाग्नाौ बध्नन्तौ । यथादेवतं । कागौ कागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृञ्जन्तौ हरिभ्यां धानाः । बङ्गयजमानके । अग्निमद्य होतारमटणतेने सुन्वन्तो यजमानाः पचन्तः पक्नौः पचन्तः पुरोलाग्नान् बध्नन्तः । यथादेवतं । कागौ कागान् । इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो भृञ्जन्तो हरिभ्यां धानाः । अवीवृधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाग्नादेवतां चाभिप्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चेत्यशुपुरोलाग्नां कुर्युरवीवृधेतां पुरोलाग्नेरित्येवं ब्रूयात् । सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोलाग्नेन पशुदेवतेति ।

७. होचा ग्रंथोर्वाक उक्ते यथाप्रपन्नं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

^१ C 'नपदेशाद्' inst. 'of उपरिष्ठाद् । ^२ C 'प्रधान' instead of 'प्राच्येन' ।

मैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । अवायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते^१ मैचा-
वरुणः । नाच ऋदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम् । तां होता गत्वा पत्नी-
संयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते समापयति । शालाग्रहणं सदस्येवा-
वस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन् । होतृग्रहणमुत्सृज्यते मैचावरुणः
शालां गत्विति संदेहव्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—०—

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत इत्यत आरभ्य यः पशुर्थतया कर्मकलाप उक्तः १स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । प्रायस्यादङ्गसाकल्याच्च । ऊहयोगं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्ण-मासयोरग्नीषोमीये च पश्चात्प्रातः यतो ऽतो^२ विकृतिषूहचिन्ना प्रसूयते ।

२. षष्ठीणामिदमार्थम् । किं पुनस्तत् । आन्धानमध्ययं मन्त्राणाम् । ३अभिधायकमनभिधायकं वा नोहितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन हतवतीमध्वर्यां सुचमित्येकवचनं द्वयोः सुचोरादापने ऽनभिधायकमपि^४ सत् यथान्नातं भवति । आर्ष-मान्दानं मन्त्राणां प्रकृताविति यद्वादवैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाग्रे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

३. यथार्थमिति योयो ऽर्थस्तं तमभिधातुम् । उत्तरस्थां तता-वित्युत्तरस्थाभिज्यायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो^५ ऽर्थवि-कारः । स च क्व चिद्रूपान्यत्वेन क्व चित्क्लृप्तान्यत्वेन क्व चित्सङ्ख्यान्यत्वेन क्व चिद्वचनान्यत्वेन क्व चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्यो-त्पत्तिरूपेणानभिधानात्^६ । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C चसाधन्ये । २ B इतो । ३ B C •यिकम् । ४ C om. न ।

५ यथार्थमिति यो ऽर्थविकारः स च क्व । ६ C om. न ।

स्थानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-
मूहं भ्रुवते याज्ञिकाः । रूढा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । तदम्नाख्यानं
शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । ऊहेद्विदेवतबहुदेवतेषु । यथार्थमूह इत्येव-
मादिषु द्रष्टव्यम्^१ ।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंयोरिति द्वियजमानकबहुयज-
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादृत्वनभिधाने^२ ऽपि विकारो
न विद्यते । यूयते^३ वा एतदृशो ऽक्षरं यदूहति । तस्मादृचं नोहे-
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. आवाह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे
यजमानाभ्याम् । बहुयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु यथार्थमु-
त्तरस्यां तताविति लक्षणारम्भाद्धर्षिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्यु-
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्वारम्भः । अतः
अकर्त्तृभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः
प्रयोजनमुच्यते^४ । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम् । अतो ऽयं
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र स्नाचणिकः ।

६. आश्रामाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्नीषोमाभिप्रायं
द्विवचनम् । एकष्टेवत्ये पशौ मेधपतये । बहुदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्तोपशौ मेधापतिरिति^५ न

१ B adds अकृ इष्टव्यम् । cf. Comm. on I, 15, 5. २ C अविधाने । ३ A
यूयति, B C ऊयते । ४ A ms- श्रुत्यन्तर एवमेव यामत (वायान् ?) । ५ C
मेधप० ।

भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीले
खति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो मा भूदिति ।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-
द्विले मेधौ । वज्रले मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्^१ । अनारम्भाद्यज्ञाभि-
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूहः स्यात्तस्मात्सूचारम्भः ।
स्त्रीपगौ मेधाम् । दयोर्मेधे । वज्रषु मेधाः । के चिन्मेधशब्दं जाति-
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपगौ मेधीं मेधौ मेधीरिति । एवं ह्यग-
जेयिनां सूत्र एवोह^२ ईदृशः पठितः ।

८. आत्तामद्येत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । वज्रदेवत्ये
आददद्येति । प्रयोगनियमार्थं सूत्रम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-
द्यतने लङ् स्यात् । ततश्चाघसदघसञ्चिति प्राप्नुयात् । ननु आत्ता-
मद्येति प्रकृतौ लुङः प्रयोगादाददादञ्चिति युक्तमेव । उच्यते ।
ह्यान्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु साचणिकेन भवितव्यम् । स
मा भूदिति सूचारम्भः^३ ।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घस्तु नूनम् ।
वज्रदेवत्ये घस्तु नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । साच-
णिकं अन्तु नूनमिति । तन्न कर्तव्यम् । ह्यान्दसमपि सूचोक्तं कर्त-
व्यम् । सूचारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघत्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः ।
वज्रदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः । अघसतामिति न्याय्यं द्विवचनम् ।
अघत्तामिति ह्यान्दसम् । मन्त्रे घसङ्गरेति (पा० २.४.८०)

१ C प्रोक्तम् । २ C एव शीदशः । ३ Com. घ० भः ।

क्षेर्लुक् कृत्वा अघत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अद्दृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यास्त्राक्षणिकत्वात् । एकवचनवज्जवचनयोः सकारस्य अवर्णं युक्तम् । अघसदघसन्निति ।

११. अघत् एकदेवत्ये । अघन् बज्जदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य कान्दसत्वसामान्यात् । श्रुत्यन्तरादा प्रयोगनिघममङ्गौक्त्याचार्येणोपदिष्टम्^१ ।

१२. उपाव सूचद्वभौयांमिति^२ पशुविशेषणम् । तस्य पशु-द्वित्वे रभौयांसाविव कृत्वौ । बज्जले रभौयस इव कृत्वौ । उपमानस्य संप्रत्यर्थं वोपमार्थं वोभयथा दर्शनात् । यत्र पक्षेणायार्षसोदानानुपपद्यते स्थास्य पक्षो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इत्यते च श्रुत्यन्तरपाठात् । तदर्थः सूचारभः । स्त्रीपशावपि के चिदिच्छन्ति । रभौयसौमिव रभौयस्याविव रभौयसौरिवेति ।

१३. अघभौष्टामिति देवतावचनम् । अघभौदित्येकदेवत्ये । अघभौषुरिति बज्जदेवत्ये । हकारप्रतिषेधार्थं सूचम् । इयसोर्भन्धन्दसौति प्रकृतौ हकारस्य भत्वं कान्दसं विहतावपि वचनान्ताद्दृशमेव भवति ।

१४. अवीष्टधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये अवीष्टधत् । बज्जदेवत्ये अवीष्टधन्त । हेतुर्कर्मभवाद्दण्डिजन्तादेव सिचः स्थाने षड् कृतो व्यत्ययेन । साक्षणिकं तु अवधिष्ट अवधिषतेति । तस्माद्भूदिति सूचारभः ।

१५. तदश्वादिति सूक्तवाक्ये यजमानस्याश्रीर्वचनम् । तद्बज्ज-

१ A om. च. ॥ १ A ins. कृत्वौति रभौयांसमिव ।

यजमानके अश्यासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-
मानके अश्यास्तामिति सिद्धं भवति । आग्निषां सूक्तवाके परिगण-
नादनाग्नौरर्थमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च श्रुशब्दस्य^१ लोप इति
मन्यमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनवङ्गवचने कुर्यात् ।
तन्निवारणार्थं सूत्रम् ।

१ ६. तदृध्यात्सूक्तवाक एव । तस्य पूर्वाक्त एव न्यायः । षडध्या-
स्तामिति द्वियजमानके ।

१ ७. यद्यदचौकमेतेति यजमानाभिधायि । तस्य द्वियजमानके
यद्यदचौकमेताम् । बङ्गयजमानके^२ यद्यदचौकमन्तेति । अचकमेतां
द्विवचनमचकमन्तेति बङ्गवचनं लाक्षणिकम् । तत्सूचारमसामर्थ्यात्
बाध्यते ।

१ ८. इतीतिप्रकारे^३ अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदशाग्नीषोमीया
इति । तत्र होता यच्चदग्नीषोमौ ऋगस्यऋगस्येति वीष्मया चाभि-
धानं प्राप्नोति । प्रकृतानां सप्तदशानां । बङ्गवचनेन वा ऋगानामिति ।
तत्र बङ्गवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कृतः । यजमानाभ्यां यज-
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपग्रहौ परस्मै-
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति । न विक्रियन्ते
ऽर्थभेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम् ।

१ C (orig.) वाक्श in marg. चक्षोः, A वशुश० । १ C om. बङ्गयजमानके ।
२ C शकारणे ।

तद्वीक्ष्यैवानेकार्थाभिधायकं भवति । ततः पुरापुरा नाभ्याः ।
अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति ।

१६. स्तृणीत बर्हिः । सूर्यं चतुर्गमयतात् । दिशः श्रोत्रम् ।
वातं प्राणम् । अन्तरिक्षमसुम् । एकधास्य त्वचं । पुरा नाभ्याः ।
अन्तरेवोश्माणम् । माता मन्यतामित्येवमादौनि ज्ञातिनामानि ।
श्वेनमस्य वचः । शला दोषणी । कश्यपेवांसा । कवषा स्नेकपर्णति
पदद्वयम् । ऊवध्यगोहं पार्थिवम् । अस्त्रा रक्षः संसृजतादित्येतानि
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूचानि । यथासमाम्नातम् । प्रकृतिवर्द्धि-
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमाम्नातवचनमधिकारार्थम् ।

२०. चोदनाशब्देनात्राभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तकं वच-
नम् । तत्र प्रकाशस्य संदेहे ययाम्ने त्वं सूक्तवागमि तदस्मै देवा
रासन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होतृगुणविशिष्टे वा^१
विकृतिष्वपि यथासमाम्नातं कर्तव्यम् ।

२१. शेषशब्द एकदेशवाचो । भूतशब्द उपमायाम् । शेषभू-
तानि शेषतुल्यानि शाकांक्षस्य मन्त्रस्य निराकांक्षीकरणानि । अपू-
र्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाम्नातं भवन्ति ।
यच्च न समाम्नातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः । तत उपहृतौ वायु-
रिन्द्रवायू महः प्राणेन सह वर्चसा तथोरहमुपहृतः सह प्राणेन
सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवयामीत्यध्याहारः ।

२२. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको ग्रन्थः । तत्र निगदा
यजुर्विशेषाः । ते च यथासमाम्नातं भवन्ति । चशब्दास्त्रिविदस्य ।

प्रीषास्त्रह्यन्ते प्रतीकग्रहणात् । य एते प्रीषास्त्र निगदास्येति च व्यप-
देयात् । आच्यग्रहणादग्ने मह्यं अग्नि ब्राह्मण भारतेत्येवमादी-
नामूहः ।

२३. एकधास्य लक्षमाख्यातादित्यत्रैकधाशब्दस्थानेकपशौ वीष्णा ।
अव्ययत्वादयत्नसिद्धे सूचारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकस्यो
षथा स्यादिति । तेन द्विधा चिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्गन्य इत्यप षड्विंशतिशब्दस्थानेकपशौ
वीष्णा ।

२५. अन्नन्तरसूत्रद्वयोक्तमितिकरणेन परामृश्यते । तद्वा भवति ।
समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकल्पनेनेत्यर्थः^१ । तद्यथा । द्विपशौ
द्वापश्चाश्वदेनयोर्वङ्गन्यः । षलश्रौतिश्रते^२ इत्येकादशिन्याम्^३ ।

२६. वङ्गनीसङ्ख्यासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष शोभनतरः पशो
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं न्यायवचनम् ।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-
रेण परामृश्यमानयोर्वङ्गवद्वचनं कार्यम् । तद्यथा । निरुह्यपशुवन्वे
स्यूहमिमिन्द्राग्नी वनस्यतिस्तमपनुदन्विति । नन्वेतदुदाहरणं प्रकृतिव-
त्सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्व चिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिन्द्रवायू इति प्रकृत्य तथोरह-
मुपहृत इति द्विवचनेनैव^४ परामर्शस्तदेवं संदेशो मा भूदिति
सूत्रम् ।

१ A B संकल्पने० । २ B ० ने श्रते A ० ति न श्रते । ३ A ins. जैमिनिमतम् ।
४ B om. हि ।

३८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः^१ पुंनप्रयोगः
कार्यः । तद्यथा । मेघस्य मेघौ च मेघौ ।

३९. अपिशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईषदर्थे । अन्यतरस्थां
शब्दप्रवृत्तौ भियुनेषु^२ पुंवङ्गावैकशेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राष्ट्राविति
यथा पितरावित्यत्र भिक्षायामपीति^३ समासविकल्पार्थं सूत्रम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन
सहाकारान्नः संधीयमानो वृष्टः । वानस्यत्यमैचावरुणादिप्रैषेषु मका-
रान्नः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य स्त्रादेर्दि-
देवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तल्लुप्तमकारेण कार्यम् ।
ततः सामर्थ्यादकारेण सन्निर्भवति । तद्यथा । करत एवाग्नीषोमौ ।
करत एवाश्विनौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति ।
स्त्रादेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं मिचावरुणा । द्विदे-
वत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुवज्रत्वे ऽपि सति यः सूक्तवाकप्रैषे बध्नच्छब्दो ऽग्नौ
सक्तदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. सूत्रस्था अद्य देवो वनस्यतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि
सक्तवति । व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशुनामिति सर्वविधानां
पशुनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्शादादित्योदगयनस्थादावन्ने च तयोरेवाङ्गोरैन्द्राग्नी
निकृत्स्यपशुबन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरात् । निकृत्स्यो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec. h.) पि instead of षु । ३ A C
(sec. h.) भिक्षयोरपीति ।

३४. प्रतिषंवत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-
नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

३५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-
न्तरचोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो^१ मा भूदिति सूत्रारम्भः । श्रुतौ
तु खशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादार्थम् ।

एकादग्निन्यौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।

सूर्योषमित्रावरुणौ त्रयश्च पितरो ऽदितिः ॥१॥

शुनाधीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।

गुणादेशामनन्यत्वमभिन्नौ कप्रजापती ॥२॥

३६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादयो हृदयशूलोपस्थानान्ताः
सोमार्थमग्नीषोमीयं सावनं च मुक्त्वा । प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभवं-
न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिषिध्यते शाखान्तरात् । स
वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्येति शतपथश्रुतेः ।

३७. पशुधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्वतन्त्रेण यक्ष्यमाणस्य
प्रागग्न्यन्वाधानात् । आग्नावैष्णवी सद्यस्काला इष्टिर्भवति । पशुना
यक्ष्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोलाशं निर्वपेदिति चर-
काणाम् । सोमतन्त्रस्येषु पशुषु नैषा । त एकशतं प्रयाजानुयाजा
भवन्तीति श्रुतौ ज्ञापकात् । तथा पशुमत्सु चातुर्मास्थेषु पूर्वद्युः
पाशुकं कर्मेति वदन्नेतत् ज्ञापयति । गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी
भवति । अतो नोत्सर्गपश्चिष्टकापश्चैन्द्रापौष्णसौत्रामणीविशाखयूपर्तु-
पशुषु । अकारादम्वारम्भाणीया चेति । अशब्द वागशब्दस्यार्थं के चि-

दाङ् । यच्छ्रमाणसंयोगेनाग्नावैष्णवी पठिता । आरम्भसंयोगेना-
 स्वारम्भणीयेति । प्रथमप्रयोगे विक्रन्वो ऽयम् । सर्वास्वेव विकृतिषु
 प्रथमप्रयोगे ऽस्वारम्भणीयां के चिदाङ् । अपरे याजिका विकृतिष्व-
 स्वारम्भणीयां नेच्छन्ति । अनयोपपत्त्या । इयं ह्यारम्भणीया उप-
 देशेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन^१ विकृतीनाम् । बह्विष्य प्रयोगा-
 क्तिथते । सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेषु सौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञा-
 यते । कथम् ? उच्यते । यथैव यूपश्चाकर्मकत्वादिति । यूपः प्रकृतेरग्नी-
 षोमौयस्य विकृतेषु सवनीयानबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति । एवमित्यं
 तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्था भविष्यति । ननु च सर्वविकृतीनां प्रकान्त-
 लात्प्रकान्तापरिममाप्तिदोष एवं प्राप्नोति । नेत्युच्यते । नैष दोषः ।
 सर्वविकृतीनां^२ कर्तुमशक्यत्वात् । एवं च इच्छावृत्तौ सङ्गदारम्भसंयो-
 गादिति सङ्गदारम्भणीया लभ्यते । इतरथास्या आवृत्तिः स्यात् ।
 यच्चिदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीया-
 दिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावान्न प्रयाजवदारम्भ-
 णीया चेति तदयुक्तम् । यस्मान्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ
 उच्यते स पुनःपुनरपि क्रियामारभमाणस्य भवत्येव । प्रतिदिनमपि
 पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते । रूपे च शस्त्रस्य समाप्ते रूपा-
 न्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते । एवं च चातुर्मास्याभ्या-
 वृत्तौ तदारम्भार्था वेद्यानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा
 हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावान्न^३ स्यात् । कृतत्वात् ।

१ उ इति देशेन । २ उ एवम् instead of इयम् । ३ उ (orig.) प्रकृतीनां ।
 ४ Com. ल ।

३८. चोदकप्राप्तमपि^१ सदेतदेव उच्यते । द्वीचणीयाधर्मप्राप-
णार्थम् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् । ततो ऽपराङ्गे पौर्णमासी-
विकारः पञ्चदशमाभिधेनीकोपांशुहविर्विराजौ खिद्युक्ततो नित्ये
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । कृत्वा चयमिष्टिश्चशब्दात् ।

३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्यग्नौ सूक्तवाके नामग्रहणं
यजमानस्य कार्यम् । चशब्दाच्चिर्वचनं चाग्निषामिति । प्राक्तार्तीय-
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन
विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो मा भूदिति ।

४०. वक्ष्यमाणमनुवचनं प्रातरनुवाकः । तत्प्रभृति यान्यादि-
प्रदिष्टानि आदिं (ञ्च) गृहीत्वा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवक्त्र-
त्वप्रदेशप्रसङ्गात्^१ ।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येकां प्रतीयात् ।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रान्महारात्रम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होता-
मन्त्रितो ऽग्नेर्गामीप्रीयं धिष्यं तिष्ठन् प्रपदः अग्रपद्मां स्थितः
प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति ।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिममस्कारेभ्यो वो
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पितृभ्य इति
प्राचीनोपवीती ।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रलिङ्गेभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशैत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।
तदभिसुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशैत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्थम् । नैर्ऋत्यां मृत्युरिति
मंदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे प्रचीत्यां दिशैत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः मव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वत्रानुवर्तते । दिग्नुवादः प्राङ्दित्यस्य
विधानार्थः ।

६. अस्मिन्ने अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।
प्राडेवाधिकारात्^१ ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यगोत्रो ऽनुवर्तते एव ।

८. वृहद्रथन्तरे म इत्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं क्षामनेह-
ममित्येतथर्चा महे जपित्वा । अनन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन बाहुना वृत्त्याग्नीषीये ऽग्नी भर्भुवः
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः षलाङ्गतोः रुत्रेण ङ्गला ततः
मव्यावृद्धवृत्तिधानयोः पूर्वस्यां दार्युपविशेत् ।

१. (' अभिधानात् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध्य-
मेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः । चीन्यादान्-
धायावस्येत् द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनूच्येत्येतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावन्नतिप्रियतममिति ।
आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्र इत्येतामापोरेवतीसंज्ञिता^१ चिरनूच्य
तत आग्नेयं क्रतुमन्वाह । अथोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः क्रतुरुच्यते ।
अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं बाङ्-
ख्यार्थं शास्त्रमन्व्यवहारार्थं च ।

४.

१. नवर्चं सूक्तम् ।
२. नवर्चं सूक्तम् ।
३. द्वादशर्चं सूक्तम् ।
४. अयं न त्वा वारवन्तमित्येता ऋचो दृग ।
५. पञ्चकं सूक्तम् ।
६. पञ्चर्चं सूक्तम् ।
७. नवर्चं सूक्तम् ।
८. द्रुतं वो विद्यवेदमम् । अष्टकं सूक्तम् ।
९. अग्ने मृल महौ अग्नि । अष्टकं सूक्तम् ।
१०. अर्चन्तस्त्वा हवामहे । षड्दं सूक्तम् ।

१ A रेवतीरित्येतत्संज्ञिता, C (in marg.) रेवती रित्येताम् ।

११. अग्निं स्तोत्रेण बोधय । षड्ङ्गं सूक्तम् ।
 १२. उपसद्याय मील्लुषे । पञ्चदशर्षं सूक्तम् ।
 १३. इमे विप्रस्य वेधसः । त्रयस्त्रिंशत्पृथक् सूक्तम् ।
 १४. समिधाम्निं दुवस्यतेति । त्रिंशद्दृचं सूक्तम् ।
 १५. अग्निं ह्रिष्वन्नु नो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १६. प्राग्नये वाचमीरय । पञ्चकं सूक्तम् ।
 १७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्ष्वेषः ।
 १८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । संज्ञाकरणं बाहुल्यार्थम् ।

संख्यवह्यार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने लोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः^१ सूक्तप्रति-
 धेधार्थमेकेत्युक्तम् ।

२०. होताजनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।

२१. त्वं हि चैतवद्यग इत्येता षडो नव ।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाथाः पञ्च ।

२३. क्रमार्था ऽथशब्दः । संख्यवह्यार्थं संज्ञा । बाहुल्यार्थं
 कन्दोवचनम् ।

२४. समस्य यद्वियता मस्मिन्नुधन्नित्येता षडः पञ्च ।

२५. यो मर्त्यैस्वमृत ष्टावा । त्रींष्वेतानि सूक्तानि । एक-
 पञ्चाशद्दृचः ।

२६. प्र वो देवं चित्सहमानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।
 त्रिंशद्दृचः ।

१ Com. षड्ङ्गं प्रतिधेधार्थम् ।

२७. अग्ने वृहस्पतिसामूर्ध्वो अस्थात् । एवमादीनि सप्त सूक्तानि । एकोनपञ्चाशदृचः ।

२८. अग्न्य महा नमसा यविष्ठं त्रिकं सूक्तम् ।

२९. उक्तार्थम् ।

३०. एना वो अग्निं नमसा द्वादशर्चं सूक्तम् ।

३१. प्र वो यज्ञं पुरूणां विंशत्यृचं सूक्तम् ।

३२. अग्ने विवस्वदुषस एता ऋचो द्वादश ।

३३. सखायस्त्वा वाठमहे । एता ऋचो ऽष्टौ ।

३४. अदर्शिं गातुवित्तमः । एता ऋचस्यतस्रः ।

३५. समिद्धश्चित्समिधसे । एतास्त्रिस्र ऋचः ।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षड्गं सूक्तम् ।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्वत्र ।

३८. सूक्तं नवकम् ।

३९. ईलिध्वा हि प्रतीच्यं सूक्तं चिंशदृचम् ।

४०. पुरु त्वा दाश्वान्वोचे । सूक्तं ढचम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः ।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते । एताः सप्त ऋचः ।

४३. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं त्रयोदशर्चं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः । षड्गं सूक्तम् ।

४६. व्याख्यातमेतन् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम् ।

५.

१. कर्तुं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनेकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात् ।

२. अथशब्दः क्रमार्थो ऽनुवर्तते । गायत्रमिति संज्ञा चाश्वर्या ।

३. कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्र ऋच एताः ।

४. प्रति त्या सूनरी जनी सप्तकं सूक्तम् ।

५. क्रमार्थो ऽथशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उषो भद्रेभिरा गहि सूक्तं चतुष्कम् ।

७. उषस्यमिति वर्तते ।

४. उपो रुरुषे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि ।

ऊनर्विश्रतिरेताः ।

८. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षट्कम् ।

११. सह वामेन न उषः । षोडशर्चं सूक्तम् ।

१२. कृतव्याख्यानम् ।

१३. उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र ऋचः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्या उषसः केतुमकृतेति चतस्र ऋचः ।

१६. कृतव्याख्यानम् ।

१७. गहे गो अद्य बोधयेति दशर्चं सूक्तम् ।

६.

१. क्रतुमन्वाहेति वाक्यशेषः ।
२. वक्ष्यमाणम् ।
३. अश्विना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ऋचः ।
४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येताश्चतस्र ऋचः ।
५. अश्विनावश्चावत्या एतास्तिस्र ऋचः ।
६. एषो उषा अपूर्व्या पञ्चदशकं सूक्तम् ।
७. गोमदू धु नासत्या एते द्वे ऋचौ ।
८. दूरादिहेव यत्सती एता ऋचः षट्त्रिंशत् ।
९. उदौराथाष्टतायते अष्टादशकं सूक्तम् ।
१०. आ मे ऋवं नासत्या नवकं सूक्तम् ।
११. हतव्याख्यानम् ।
१२. त्रयोविंशत्यृचं सूक्तम् ।
१३. यदद्य स्यः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनूच्येत्येतदनु-
वर्तत एव ।
१४. हतव्याख्यानम् ।
१५. आ भात्यग्निरुषसामनौकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके ।
१६. नासत्याभ्यां बर्हिरीव प्र वृञ्जे एतानि त्रीणि सूक्तानि ।
एकषष्टिरेताः ।
१७. वसू रुद्रा पुरुमन्नु वृधन्ता तिस्र ऋचः ।
१८. युवो रजांसि सुयमासो अथा इति द्वे सूक्ते । जन-
विंशतिर्ऋचः ।

१८. तं युञ्जाथां मनमो यो जवीयानिति द्वे सूक्ते । द्वादश षष्ठः^१ ।
 १०. यावाणेव तदिदर्थं जरथे अष्टकं सूक्तम् ।
 ११. घेनुः प्रत्नस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।
 १२. क उ अवत्कतमो यज्ञियानां द्वे सूक्ते मप्रके ।
 १३. सुषे नरा दिवो अस्य प्रमन्तेति द्वे सूक्ते । अमूच्येति वर्तते ।
 परिहाय परित्यज्येत्यर्थः । सं वां श्रतेत्येतां^२ शक्रौमुक्त्वा अन्यां
 विंशतिमाह ।

१४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकचिंशदेता
 षष्ठः ।

१५. उक्तार्थमेतत् ।
 १६. इमा उ वां दिविष्टय इति पङ्क्तं सूक्तम् ।
 १७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमानुवक्तव्या ।
 ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

१८. उक्तार्थम् ।
 १९. युवोरू षू रथं ऊवे एताः पञ्च ।
 २०. व्याख्यातम् ।
 २१. त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदमा द्वादशर्षं सूक्तम् ।
 २२. ईले यावापृथिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम् ।
 २३. यो वां परिज्जा सुवृदश्चिना रथ इति द्वे सूक्ते षतुर्द-
 शकौ । घोषा । समानसु त्यपुहृत्तमुक्थयमिति त्वचं^३ तत्पुत्रः । एवं
 सपुत्रायां घोषायामेकत्रिंशत् !

१ A om. द्वा. १० । २ A in: पञ्चपदा । ३ B लष सूक्तं C (in margin) सूक्तं ।

३४. उक्तार्थम् ।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सद्य चिर्वचनेनैका-
दश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन
वृद्धिः^१ ।

३६. उत्सृज्य वाचं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन^२ प्रति प्रियत-
ममित्यस्योत्तमया परिदधात् । अभृदुषा रुशत्पशुरित्याग्रीर्वत्या
परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

३७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेमेत्येतां द्विपर्दां
जपति ।

३८. इति प्राग्द्विपदायाः सहस्रपरिमाणः^३ प्रातरनुवाकः ।
संज्ञाकरणं संख्यवह्यार्थम् ।

३९. वाग्ब्रह्मः पचान्तरपरिपद्यार्थः । विनापि कामसंयोगम् ।
एतस्य साहस्रस्य सूत्रोक्तस्य यानि ष्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन
प्रतिष्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीयानां साद्यन्तानामित्यर्थः । षष्ठा-
धिकामि त्रीणि^४ श्रतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धैः कल्पितान्युच्यन्ते ।
तत्र के सिद्धौ श्लोकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिष्छन्दः सूक्तमृगवापि वोभयम् ।

पञ्च सप्तेति^५ यत्तस्याद्वादशानुष्टुभान्तसु ॥१॥

अग्निमीलेय ईलिष्य नासत्याभ्यां पुरस्य यत् ।

अश्विना द्वादशोपस्य एवं षष्टिशतत्रयम् ॥

१ Com वाचं वृद्धिः । २ Com स्थानेन । ३ C • प्रमाणः । ४ C षष्टिशतानि ।
५ A तदः C तस्याद् or तस्याद् B तस्याद् ।

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतीस्त्रिर्व-
चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीले नव तमु त्वा पाथ्यो वृषेति चयोद्ग
होताजनिष्टेत्थौ अग्ने कदा त आनुषगिति दग्ध यो मर्त्येष्विति
विंशतिरगन्म महेति तिस्रः एना वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्य-
स्येति षट् त्वाग्ने मनौषिण इति नवेलिष्वेति चिंशत्युरु लेति त्वं
वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षलग्निं तं मन्य इति दग्ध
कस्त उष इति तिस्रः प्रति य्या सप्तोषो भद्रेभिश्चतुष्कमुपो रुरुष
इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट् सह वामेन षोडशोषस्त-
च्चित्रमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे मो अद्येति
दशाश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आश्विना-
वश्वावत्येति तिस्रः आ मे ह्वं नवा मो विश्वाभिरिति चयोविंशतिः
कूष्ठो देवाविति दग्ध भातीति दग्ध नामत्याभ्यामिति पञ्चविंश-
तिरतारिभ्येत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोरु षू रथमिति पञ्च
त्रिंशन्नो अद्येति द्वादश समानमु त्वं त्वं प्रति प्रियतममिति
नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि ।

४०. वागब्दो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान् शतमेवेत्यभिप्रायः ।
याथाकामी यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गौकुर्यात् ।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि नोद्धरेत् । विंशोत्तर-
शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त इति
तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीले पुरोहितमिति तिस्रः
स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने त्वीता इत्येका

ऋतावानं विचेतसमिति चतस्रः ससस्य यदियुता सस्मिन्नूधसित्येका
 स मङ्गा विश्वा दुरितानि साङ्गानिति दे एना वो अग्निं नमसेति
 तिस्रः स त्वं नो रायः शिश्रीहीति चतस्रस्वामग्ने सनीषिण इति
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत
 इति तिस्रस्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो
 वसुरिति दश कस्त उप इति दे आ धां तनोषि रश्मिभिरित्येका
 उपो भद्रेभिरा गहीत्येका व्युच्छन्ती हि रश्मिभिरित्येका उपो
 रुचे युवतिर्न योषेत्येका अथावतीर्गोमतीर्न उषाम इत्येका प्रत्यु
 अदर्शयतीत्येका सं नो राया वृहता विश्वपेभःसेत्येका उषस्तच्चि-
 चमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उषमः केतुमकतेत्येका अधि पेगांसि
 वपते नृद्वरिवेत्येका मचे नो अद्य बोधयेति दशाश्विना यज्वरौरिष
 इत्येका युञ्जाथां रामभं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरुतिभि-
 रित्येका कां यायः कां ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुषमामनीक-
 मिति नव अहेम यज्ञं पथामुराणा इति तिस्रः इमा उ वां
 दिविष्टय इति दे याभिः कण्वमभिष्टिभिरित्येका युवोरू षू रथं ऊव
 इत्येका जुङ्गराणा चिदश्विनेत्येका त्रिष्टिसो अद्या भवतं न वेदसेति
 दे अर्ध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येकादश
 एतद्विंशतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तशताङ्गेविंशकाद्बुधः ।

त्रिष्टुभौ^१ द्वे जगत्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि दृढसंप्रदायो लिख्यते ।
अर्चन्स्वेत्यतः प्रथति शतमये दृहन्नूपस्रागत् प्र वो यङ्गमिति
विंशतिरेति प्र ह्येतेति सप्ता नो यातं दिवस्परौति विंशतिर्या-
वाणेवेत्यूनषष्टिरौले द्यावापृथिवी पूर्वषित्तय इति पञ्चविंशतिरेत-
स्मिन् सहस्रादुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनास्रो गृहस्य होमकालं संभा-
वयिष्यन्तीति मन्यमानः सङ्ख्यादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात् ।

४३. उदिते ऽन्तर्यामगृहहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-
समाप्तेर्वाग्यमनं हेतुः ।

७.

१. अप इय्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवचेत्ये-
तस्मूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाप्य वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. प्र देवचेत्यतस्त्रिर्वचनमगणयित्वा नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा^१
आहुतावपु ह्यमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. आनीयमानास्वपु दशमीमनुब्रूयात् । अप इय्य होतरि-
त्युक्त इति भ्रंशवचनादभिवृत्ति गम्यते ।

४. प्रति अदापो अदृश्यमायतीरिति दृश्यमानासु अपु तदा-
धारेषु मामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतोवरीणां च संपर्कं क्रियमाणे ममन्या
यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

१ C. om. स्वचेत्यतम् । २ C. om. ऽध्वर्युणा ।

६. आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात् ।
होत्रचमसे ऽवनीयमानास्त्रुषु ।

७. आ धेनवः पयसा त्वर्ष्यथा इत्यनुब्रूयाद्भूविधानमानीयमा-
नास्त्रुषु । आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति । तन्नि-
वृत्त्यर्थं सर्वासुक्तेत्युक्तम् । एकामुक्तेत्यर्थः । ष्वगन्तेन प्रणवेनावस्थेत् ।

८. अर्ध्वर्यवैषीरपा इ इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं पृच्छेत् । अभ्यावृत्य
तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात् ।

९. अर्ध्वर्युः प्रत्याहोतेव नन्नसुरिति ।

१०. अर्ध्वर्यवैषीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेनोतेव नन्नसुरिति प्रत्यु-
क्तस्तास्रध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं^१ प्रतिपद्यते । निगदग्रहणं
यस्य पौला मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविवाक्ये न
संपादनम् । निगदत्वात् ।

११. उपविशतीति सूत्रच्छेदः । अन्वयो यन्ध्वभिरित्येतां
अर्ध्वर्यं चोत्तरस्था उक्त्वा ततः ।

१२. उपोत्याय ततस्तस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वावृत्य तदभि-
मुखः स्थिलोत्तराम् । कस्याः । अन्वय इत्येतस्या अध्वर्यायाः । ततस्ता
नो ह्यन्वयध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलान्वेवमध्वर्यामनुच्य ।

१३. प्र देवचेत्यस्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम् । तदवस्थ एव
चप्राश्नात् ।

१४. यस्यापोत्तमानूक्ता तस्यैवोत्तमया परिधाय परिसमाप्य
प्र देवचेत्यादिकमनुवचनं ततः ।

१५. पर्यावृत्य प्राङ्मुखः खित्वा यत् उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपवि-
शत्यन्यस्थानुपदेशात्^१ ।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं यद्दं ह्ययमानमनु-
प्राणिति । अनुमिश्रसितौत्यर्थः ।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं यद्दं ह्ययमान-
मन्त्रवानिति । प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः ।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्त्रर्वधेव बहिष्यवमानाख्येन स्तोत्रेण स्तुवते
हृन्दोगाः । सूचारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यास्तवसंज्ञार्थः । स्तोत्रस्य चास्य
बहिष्यवमानसंज्ञार्थः यावच्च स्तुवते तावन्मैवावरुण आस्ते । न तूप-
वेशनप्रसवमात्रम्^२ ।

४. ओं स्तुतेति सूत्रान्तः^३ । स्तुवसूत्रादेषु दक्षिणतो ब्रह्मा
मैत्रावरुणश्चोपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण जपप्रसवौ कुरुतः । प्राङ्मुखो
मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात् । ब्रह्मणो वचनं यजमानमितृ-
त्यर्थम् । स तद्गाढसमीपे उपविशेत् । औपगाचं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः ।

५. ब्रह्मन् स्तोत्र्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ एवसूत्रादभिर्ब्रह्मा मैत्रा-
वरुणश्चोक्तावनन्तरं कुरुतः ।

६. आयुश्चतस्र इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्त्रसेकारान्तं^४ मन्त्रं
अपित्वा ततः ।

१ A C (orig.) अन्यस्मादुपवेशनात् । २ C (in marg.), प्रवेश instead of
प्रसव । ३ A ... ओं सूत्रान्तः । ४ Bom एवमन्त्रं C om. मन्त्रं ।

७. ओं स्तुतेति श्रुतादिना सवनधर्मेणैकस्वर्यमाहतुः ।

८. यः पूर्वोक्त आयुञ्जत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं स्तुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः । ननु अनुक्त एवायं पथमदृष्टत्वा-
दितरेषु बुद्धिमानन्वेष्यति । नेति ब्रूमः । आनुमानिको बुद्ध्यन्वयः
पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन बाध्यते । तदर्थं वचनम् ।

९. असतो मेत्यादिकं मृत्योर्मांशृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । कस्मिन्नवधौ । पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपया-
स्यन्नित्यर्थः^१ ।

१०. श्येनो ऽसौत्यादिकं यज्ञस्योदृचमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । स्तुते बहिष्पवमाने ।

११. सुपर्णे ऽसि पला त्रिष्टुप्कन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यज-
मानो जपेत् । स्तुते माध्यन्दिने पवमाने^२ ।

१२. सखासि पला जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो
जपेत् । स्तुते आर्भवे पवमाने ।

१३. श्येनो ऽसि पला गायत्रच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि^३
मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदर्को ऽभ्यधिक इव मन्त्रः
समान इतरयोरपि मन्त्रयोः । ब्यून्हच्छन्दस्यपि दशरात्र एतेषामनूहः ।
सर्वस्वारादिषु चाविकारः । कुतः । उत्तरयोः पवमानयोश्चन्दो-
बज्जले ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्^४ ।

१ A बाध्यते । २ (' उपशास्यन् पवमानानित्यर्थः । ३ C om. स्तुते माध्यन्दिने ।
४ C ms. समान उदर्केः । ५ A निराकाङ्क्षे योरपि मन्त्रे योर्था ऽयम् (' काङ्क्ष
ऽपि मन्त्रयोर्था ऽयम् । ६ A C (sec. h.) om. चम् ।

१४. उपकृता देवा इत्यादिकं मन्त्रं श्रोत्रेण त्वा भक्षयामी-
त्येवमन्त्रं क्षुते बह्विष्यवमाने होता जपेत् । होष्टवचनं यजमाना-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

६.

१. सवनेषु भवः सवनीयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरो-
साग्नेन माध्यन्दिने अग्नेःसृतीयसवन इति य उक्तः स आग्नेयः
कर्तव्यः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. ऐन्द्राग्नौ वा सवनीयः पशुः कार्यः । य एष आसन्नभ्यते
तमेतमेन्द्राग्नः स्यादिति हैक आहुरिति श्रुतेः ।

३. ऐकादग्निना वा आग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णवार्हस्पत्यवैश्वदे-
वैन्द्रमासृतेन्द्राग्नमाविचवारूणाः । एते वा 'सवनीया भवन्ति । प्रजापतिः
प्रजाः सृष्ट्वा रिरिचान (१२. ८) इवामन्यतेत्युपक्रम्य सवनीयप्रकरण
एवैकादग्निनीपाठात्^१ । वाग्भ्यातिरेकात् क्षोमायनं वा श्रुत्यन्तराच्च ।

४. एको यूप एषां त इमे एकयूपाः पशवः ऐकादग्निना अन्वे
वा । तत्रैकयूपेस्वैकादग्निनेषु क्रियमाणेषु प्रतिपशु परिव्ययणीया
चिस्त्रिरावर्तते । प्रतिचिकं चावसानं भवति । रश्नापृथक्त्वात्
रश्नासंप्रैषपृथक्त्वादित्यर्थः । अथ यद्येकयूप एकादग्निनीमासन्नभेरन्य-
ग्रौपशावेवाध्वर्युः संप्रेष्यति पशौपशावेव युवा सुवासाः परिवीत
आगादिति सैव^२ परिधानीया सा परिवीयमाणायेति (१०.२) श्रुतेः ।

१ C om. २ B ० शिवां पाठात् । ३ BC कौशेय ।

५. वक्ष्यमाणो विधिः । ननु एकयूपेष्वेकादग्निनेषूक्तमर्थाज्ञाना-
यूपेषु भविष्यति । सत्यम् । नैकादग्निनेष्वेव । अप्यथनेधपुरुषनेधा-
दिषु यथा स्यादेवमथं वचनम् ।

६. आहवनीयसंनिधिस्थे^१ परिव्ययणीयामुक्त्वा नवसु यूपेष्व-
ञ्चन्ति लेत्वेका । उच्छ्रयणीयाः पञ्च । परिव्ययणीया चेत्येताः सप्त ।
प्रतिद्युपं नवस्वाह । ननु सप्तैवेताः । अतः सप्तग्रहणं नियमार्थम् ।
तेन दशमे ऽहन्युच्छ्रयस्वेत्यनुष्टुबपि नोद्धर्तव्या ।

७. एकादशे यूपे ऽयं विशेषः । प्राकृते ऽनुवचने यो ऽयमूर्ध्व
ऊ षु ण इति बार्हतः प्रगाथस्तमुक्त्वा प्राक् परिधानीयाया यान्शो
नरो देवयन्तो निमिस्युरिति सूक्तशेषमुत्तमावर्जमन्वाह ।

८. द्वादश उपशयो भवति^२ । वितष्ठ इति निर्ज्ञात^३ आर्ध्वये ।
तं परिसमाप्ते एकादशस्थानुवचने उत्तमयानुमन्त्रयते । वनस्थते
शतवत्श इत्येतया ।

९. पूर्वधुरप्युच्छ्रयणमर्ध्वर्युवशाङ्गवति । तत्र मध्यमस्य परिव्यय-
णान्तं^४ नित्यमेव । दक्षिणोत्तराणां यूपानां परिव्ययणवर्जं कर्म । तादृशे
ऽर्ध्वर्युभिः क्रियमाणे पूर्वथा परिदध्यात् ऊर्ध्वी न इत्येतया ।

१०. संतानो ऽनुवचनाविच्छेदः । स यस्याभिप्रेतः स संतानार्थी
होता । सो ऽर्ध्वर्चनेव काङ्क्षेत् । वाग्रब्द उत्तरसूत्रप्रयोजनः । एव-
कारकरणमिष्टतरो ऽयं पञ्च इति ज्ञापनार्थम् ।

१ A B C हवनीये । २ A ins. उप एकादश यूपानां समीपे श्रोत्रे शयनधर्मेषु
तिष्ठन्तीत्युपशयः । सुत्त्युपः तत्र आशुक्तं पञ्चरित्यनुमन्त्रयते । ३ C वितष्ठ A
संज्ञात । ४ B •यभाषासं A •यषासं ।

११. वाग्भ्यो विकल्पार्थं ऽनुवर्तते । समानजातीयानुसमयः कर्तव्यः । कथम् । सर्वेषामञ्जवीयाः सर्वेषामुच्छ्रयणीयाः सर्वेषां परिव्ययणीया इति ।

१२. केषां चिद्धर्षूणां यूपेभ्यो ऽज्यमानेभ्यो ऽनुब्रूहीत्यूहेन संप्रैषः । तच्चानुवचनमेकादशे ऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च याचो नर इति च सूक्तशेषमन्वाहेति । यथेकादशे तथोहेनेति वक्तव्ये तुन्यार्थतामेकादशग्रहणस्योत्तमग्रहणस्य च दर्शयति । तेन यदेकादश उक्तं तदुत्तमे यूपे ऽश्वमेधपुरुषमेधयोरपि सिद्धं भवति ।

१३. सवनपशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च । विदेशस्थयागेष्वपि प्राजापत्यादिष्वयमेवावाहनक्रमो^१ वचनात् ।

१४. इन्द्रं वसुमन्तमित्याद्याः सवनदेवताः । तथा चैव श्रुतत्वात् । अतो यत्राप्यन्यदेवत्यानि सवनानि तत्राप्यूहः सिद्धो भवति ।^२ अनिरुक्तसवनचोदनायामावाहने ऽप्यनिरुक्ता ।

१५. कात्यायने ब्यूहदर्शनात् । पशुदेवताप्रयुक्तं सवनदेवतानामपि भवतीति । तदाशङ्कानिरुत्थर्थं । खिष्टसूक्तवाकप्रैषेषु^३ प्रतिषेधः ।

१६. सूक्तवाके विकल्पः । यादृशं प्रकृतौ निगमनं हविरजुष-तहविरजुषतेति तादृशं सवनदेवता लभन्ते । निगच्छन्तीति वक्ष-नात् । इन्द्रो वसुमान्सवनमजुषतेति हि स्यात् सवनभाक्त्वात् ।

१ C एवञ्च instead of एव । A अनिरुक्तापच० B अक्षयवच० । २ A B सूक्तवाकप्रैषेणस्य निप्रैषेषु (B वाके) ।

१७. अध्वर्युं संमृश्य षण्णोर्वीरिति जपित्वा प्रचारानुपूर्वेषां^१
वक्ष्यमाणके प्रवृत्ताङ्गत्याख्ये आङ्गती जुहोति^२ ।

१८. जुष्टो वाच इत्यादिना सरस्वत्या इत्येवमन्तेन मन्त्रेण
पूर्वाङ्गतिं जुहोति । यदा मुख्यः कुर्यात्परार्थानौति मुख्यो द्वियज-
मानके जुहोति । वङ्गयजमानके वा । तदा यथार्थमूहः । स उच्यते ।
जुष्टौ वाचो भूयास्व जुष्टौ वाचस्यतेरिति द्वियजमानके । जुष्टा वाचो
भूयास्व जुष्टा वाचस्यतेरिति वङ्गयजमानके । नान्ते स्वाहाकारः
कृतत्वात् पुरस्तात्स्वाहाकारेणेति च श्रुतौ मन्त्रविशेषणात् ।

१९. उत्तरामाङ्गतिममन्त्रिकां जुङ्गयात् ।

१०.

१. अग्ने नय सुपथा राधे अस्मानित्याग्नेयस्य पश्नोर्वपायाः
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वं पारथा नयो अस्मानिति पशुपुरोलाग्नस्य
पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वमस्मद्युधोध्यमीवा इति पश्नोः पुरोनुवाक्या ।
एवमेतास्त्रिस्तः । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्तः पूर्वा पुरोनुवाक्या वपायाः
पुरोलाग्नस्य पश्नोरिति । तच्च तावत्पुरोनुवाक्या उक्ताः । भुवो यज्ञस्य
रजसस्यनेतेति वपाया याज्या । प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमिति
पशुपुरोलाग्नस्य याज्या । प्र कारवो मनना वक्ष्यमाना इति पश्नो-
र्थाज्या । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्त उत्तरा याज्या इति । एवं सर्वेषु
षट्केषु योज्यम् ।

१ C om. अध्वर्युं पूर्वेण । २ A C (sec. 1., and also in the text of the
Śātra) जुङ्गति ।

२. आ नो दिवो वृहतः पर्वतादा । सरस्वतीं देवयन्तो
 हवन्ते । सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । पावीरवी कन्या शिषापुः ।
 प्र चौदशा धायसा सस एषा । इमा जुह्वाना युभदा नमोभिः ।
 इत्यथ षट् सारस्वतस्य ।

३. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । त्वमिमा ओषधीः सोम
 विश्वाः । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुम् । या ते धामानि दिवि
 या पृथिव्याम् । अषाल्हं युत्सु पृतनासु पप्रिम् । या ते धामानि
 हविषा यजन्ति । एता षट् सौम्यस्य ।

४. पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा ।
 पथस्यथः परिपतिं वचस्या । शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । षास्ते
 पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । पूषा सुबन्मुर्दिव आ पृथिव्याः । इति
 षट्कं पौष्णस्य ।

५. आ देव्या वृणीमहे ऽवांसि । आ वेधसं नीलप्रष्ठं वृहन्मम् ।
 वृहस्पतिः समजयदसूनि । स हि शशिः शतपथः स शुन्ध्युः । स
 सुष्टुभा स ष्वन्वता गणेन । स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठः । इत्येताः
 षड् बार्हस्पत्यस्य ।

६. विश्वे अद्य मरुतो विश्वं जती । यं देवामो ऽवथ वाजसतौ
 यं चायध्वे यं पिपृथात्यंहः विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । ये के च
 ज्मा महिनो अहिमायाः । ते हि यज्ञेषु यज्ञियाम जमाः सध्वन्
 विश्वे । स्तीर्णं बर्हिषि समिधाने अग्रौ सूक्तेन मज्ञा । शताः षड्
 विश्वदेवस्य ।

७. इन्द्रं नरो नेमधितां हवन्ते । इन्द्रो राजा जगतस्र्पुण्णीनाम् ।

इन्द्र चक्षमभि वाममोजः । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ
नो विश्वाभिरुतिभिः सजोषाः । आ ते शुभ्रो वृषभ एतु पश्चा-
दिति षडेन्द्रस्य ।

८. गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरम् । ह्ये नरो मरुतो मृलता नः ।
शुची वो ह्य्या मरुतः शुचीनाम् । अरा इवेदचरमा अश्वेव । या
वः शर्म शशमानाय सन्ति । यूयमस्माश्रयत वस्यो अश्वः । एता
षष्मारुतस्य ।

९. उभा वामिन्द्राग्नी आज्जवधे । आ वृचहणा वृचहभिः शुभैः ।
ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनम् । शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ।
गौर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः । प्र चर्षणिभ्यः शृतनाह्वेषु । एता
षडेन्द्राग्नस्य ।

१०. आ नो देवः सविता त्रायमाणः । आ देवो यातु सविता
सुरद्वः । सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात् । वाममद्य सवितर्वामसु श्वः ।
ये ते पन्थाः सवितः पूर्वासः । अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्याः ।
एता षट् सावित्रस्य ।

११. अस्तम्नाद् द्यामसुरो दिश्वेदाः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा
वन्दमानः । अत्र ते हेसो वरुण नमोभिः । एवा वन्दस्व वरुणं
वृहन्तम् । इमां धियं शिञ्जमाणस्य देव । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत् ।
एताः षड्वारुणस्य ।

१२. एता श्वचो याज्यानुवाक्या ऐकादग्निानां भवन्ति ।

१३. न केवलमैकादग्निानामेवैते षड्धाः किं तर्हि अन्येषा-
मप्येवंदेवतानां पशूनाम् । नेष्टिष्वेवंदेवतास्वपि । पशव इति वचनात् ।

११.

१. इन्द्रा नु पूषणा वयमित्याद्या ऐन्द्रापौष्णस्य पशोः षड् भवन्ति ।
 २. सोमा पूषणा जमना रथौणामित्येताः षट् सोमापौष्णस्य पशोः ।
 ३. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येताः षलैन्द्रावैष्णवस्य पशोः ।
 ४. नासत्याभ्यां बर्हिंरिव प्र वृञ्चे । षलेता आश्विनस्य पशो-
 र्भवन्ति ।
 ५. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एताः षड्वैष्णवस्य पशोः ।
 ६. रात्रौ व्यख्यदायती । एताः षड्वाञ्छा भवन्ति । रात्रिदेवत्यस्य पशोः ।
 ७. भृरिं द्वे अचरन्ती चरन्तम् । एताः षड् द्यावापृथिवीयस्य पशोः ।
 ८. जनीयन्तो त्वग्रव इत्येतामिन्द्रः । म वावृधे नर्यां योषणासु ।
 दिव्यं सुपर्णं वायमं वृहन्तं । यस्य व्रतमिति च षष्ठी खैलिका ।
 एताः षट् सरस्वतः । सरस्वानाम देवताविशेषस्य ।
 ९. य इमा विश्वा भुवनानि जुङ्गदित्येताः षट् चतुर्थी परि-
 हाय वैश्वकर्मणस्य पशोर्भवन्ति ।
 १०. आ ते पितर्मरुतां सुक्नमेतु । एताः षड् रौद्रस्य पशोः ।
 ११. अहं रुद्रेभिर्वसुभिस्सरामौति वाग्देवत्यस्य पशोरेताः
 षड् भवन्ति ।
 १२. ऽक्तावां षड्नाममयं विनियोगः । सूक्तोक्तेन क्रष्टेण प्रति-

षट्कं तिस्रस्त्रिस्रः पूर्वाः पुरोनुवाक्याः कर्तव्याः । एका वपायाः । एका पशुपुरोक्षाग्रस्य । एका पशोः । एवमेव तिस्रस्त्रिस्र उत्तरा याव्याः ।

१३. सवनीयस्य पशोः के चित्पशुपुरोक्षाग्रं न कुर्वन्ति तुष्य-
त्वादुपास्यन्त्यस्यापि ।

१४. करणं पशुपुरोक्षाग्रस्येत्येष एव न्यायः । कुतः । सोमार्थैः
सवनीयहविर्भिः पश्वर्थस्य निवृत्तिरन्याय्येति ।

१५. सावित्रस्य वाग्देवत्यस्योपांशु भवतः । न केवलं प्रदेशान्त-
रोक्तौ सौर्यप्राजापत्यौ ।

१६. पशुगणे प्रतिपशु मनोतासूक्तमावर्तते कालभेदात् ।

१७. प्रातरनुवाकादि प्रातःसवनम् । तस्मिन्प्रातःसवने परि-
व्ययणीयादि वपान्तं पाशुकं कर्म कृत्वा^१ यथाप्रपन्नमुपनिष्कम्याग्नी-
षोमीयवदुपसृश्य चात्वाले^२ । प्राप्तस्यानुवादः क्रमार्थः ।

१२.

१. वक्ष्यमाणेन विधिना धिष्यन्त्वक्ष्यमाणानुपस्थाय सद्ः
प्रविशन्ति । होता मैत्रावरुणो ऽष्वावाको यावस्तत् ब्रह्मा ब्राह्म-
णांश्चैषी पोताग्नीध्रः सद्यो यजमानश्च । युगपश्चात्स्वान्तराद्बृ-
वचनाच्च । स्वशाखायां तु ते नमसिता होतारमतिवृजन्त इति
होतेवोपस्थाता ।

२. अग्रेण हविर्धाने तिष्ठन्तो नोपस्थेयसमीपं गत्वा तंतमीच-
माणा अन्यदिक्षुश्वा अपि । न केवलं प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वा ।

३. सप्तसप्तमीत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

४. उदकों ऽनुषङ्ग इत्येको ऽर्थः । रौद्रादिर्मन्त्रशेष उत्तरेष्वप्यनुषङ्गव्यः । ताम्बदः प्रस्फुल्लमस्यति नमो नम इति (१२. १) श्रुतेः ।

५. अगनुषङ्गो वा शाखान्तरात् ।

६. अपिजो ऽसि दुवस्त्रामित्यनेन मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते । थो^१ ऽग्निराहवनीये मथिलानुप्रश्नतः ।

७. परिषद्यो ऽसि पवमान इत्यनेन मन्त्रेणास्रवमुपतिष्ठन्ते । आस्रव उच्यते यत्र बहिष्यवमानेन ष्वन्दोगाः स्तवते ।

८. प्रतक्वासि नभस्त्रामित्यनेन मन्त्रेण चालास्रमुपतिष्ठन्ते ।

९. कथ्यो ऽसि ह्यसूदम इत्यनेन मन्त्रेण पशुअपणमुपतिष्ठन्ते ।

१०. समुद्धो ऽसि विश्वभरा इत्यनेन मन्त्रेण उत्करमुपतिष्ठन्ते ।

११. दक्षिणाष्टतो भूत्वा विभूरसि प्रवाहण इत्यनेन मन्त्रेणाग्नीभ्रमुपतिष्ठन्ते ।

१२. सदस्याग्नीभ्रं च प्रविशन्तो यथाकाशं तथोरेवोपरि द्वारस्युपाविशास्त्रस्थं वस्रीकाद्यभिष्टमन्ति दिवस्पृष्टमसीत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१३. अतस्य द्वारावित्येवमादिना मन्त्रेणोभाभ्यां हस्ताभ्यां द्वार्यौ संमृश्य प्रविशेयुः ।

१४. आग्नीभ्रीयं प्रविशोत्तरेणाग्निं गच्छन्ति । ये सदः^१ प्रविष्टाः सन्तः प्रत्यक्षो धिष्यन्ततिक्रामन्ति । के पुनस्ते । यजमानयावस्तुत्सदस्यवर्जिताः । येषां संचरं वक्ष्यति अघोपोत्तरेण सर्वाङ्घ्रिधिष्यन्तगच्छन्तीत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१ B. तिष्ठन्तो ऽग्निरा. । १ B. च ।

१५. मलिन्धुचो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेणासादमच्छावाकस्योप-
तिष्ठन्ते । तं च वक्ष्यति । अच्छावाकः सीदेत्युक्तो ऽप्येण सद उत्तरेण
स्मृतिमुपविश्येति ।

१६. वङ्गिरसीत्यादिना मन्त्रेण होढधिष्यमुपतिष्ठन्ते । धि-
ष्यग्रहणं सदोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्^१ ।

१७. धिष्यधाधिकारो ऽनुवर्तते । श्वाचो ऽसि इत्यादिना
मन्त्रेण मैत्रावरुणधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

१८. तुथो ऽसीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्य-
मुपतिष्ठन्ते ।

१९. उग्निगसीत्यादिना मन्त्रेण षोढधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२०. अक्सुरसीत्यादिना मन्त्रेण नेष्टृधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२१. अंहारिरसि बभारिरित्येवमादिना मन्त्रेणाच्छावाक-
धिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२२. शुन्ध्युरसि मार्जालीय इत्यनेन मन्त्रेण मार्जालीयमुप-
तिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिता अवेक्ष्येत्यारम्भात् ।

२३. शुन्ध्युरस्युपसद्य इत्यनेन मन्त्रेण ब्रह्मसदनमुपतिष्ठन्ते ।
अवेक्ष्यैव । तत्रैव स्थिताः ।

२४. ष्टधामासि स्वर्ज्योतिरित्यनेन मन्त्रेणाँदुम्बरीम् । अवे-
क्ष्योपतिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिताः ।

२५. समुद्रो ऽसि विश्वव्याचा इत्यनेन मन्त्रेण सद उपतिष्ठन्ते ।
तत्रैव स्थिताः । अन्तर्बहिष्पारुवीक्ष्य ।

२६. अजो ऽथेकपादित्यनेन मन्त्रेण^१ शालामुखीयमुपतिष्ठन्ते ।
पत्नीशालासंनिधिस्थाः ।

२७. अहिरमि बुध्न इत्यनेन मन्त्रेण प्राजहितमुपतिष्ठन्ते ।
प्राजहितस्विरंतमो गार्हपत्यः ।

२८. अन्नदास्यन्नपतिरित्यनेन मन्त्रेण व्रतश्रपणमुपतिष्ठन्ते ।
व्रतश्रपणो दक्षिणाग्निः । मन्त्रेषु केषां चिन्नागार्हपत्यव्रतश्रपणाः ।
तेषां यथास्वमुपस्थानमूहो वा । अहयः स्य बुध्नाः । अन्नदाः स्यान्न-
पतय इति ।

१३.

१. अश्वयः सगरा इत्येवमादिना मन्त्रेण सर्वांश्च धिष्यन्तुप-
तिष्ठन्ते । सदसः पुरस्तात्तिष्ठन्तः । तत्र हि बहवो दृश्यन्ते । भृथसां
साधर्म्यात् ।

२. अध्वन इत्यादिना पथि स्तादित्येवमन्त्रेण मन्त्रेणादित्य-
मुपस्थायामन्तरम् ।

३. मैत्रावरुणपूर्वा उदञ्च इति येषामयेणोन्तरेण सर्वांश्चिष्यन्त्या-
ग्गच्छन्तीति संचर उक्तस्ते निर्दिश्यन्ते । अतश्च मैत्रावरुणप्रभृतयो
धिष्यन्वन्त इत्युक्तं भवति । अश्वावाकं परिहाप्येति वदता^२ याव-
स्ततः प्रवेशः साधितो भवति । पूर्वया द्वारा सद इति वचनादा
ग्रीभ्रः स्वमागारं दक्षिणया द्वारा संमृश्य पूर्ववत्सदः प्रतिष्ठात्^३ ।

१ B मन्त्रेण शालासंनिधिस्थाः । २ B पूर्वयातिवदता (वावाकं) वचनात् ।
३ B om. सः ।

४. सद्ः प्रसर्पन्तीति वर्तते । विश्वे देवा अन्तु मा प्रसर्पत इति मन्त्रः । प्रतीकगृहीताश्च तिस्रः स्युः जपन्तः सद्ः प्रसर्पन्ति ।

५. अस्कावाकधिष्यं यावद्वेणे ततस्ताम्सर्वानुत्तरेण । एवं गच्छतां दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः पूर्वा गच्छेत् ।

६. गत्वा स्त्रधिष्यप्रदेशं दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः स्त्रधिस्यस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशेत् ।

७. द्वितीयं सदोद्यहणं सद्ःप्रवेशधर्मप्रापणार्थम् । शिष्टं निग-
दव्याख्यातम् ।

८. एते ये प्रविष्टास्ते नासमाप्ते सवने पश्चिमेन द्वारेण निःस-
रन्ति^१ श्रुत्यन्तरवचनात् ।

९. अविद्यमानधिष्यानामन्तरेण श्रोत्रधिष्यं मैत्रावरुणधिष्यं चासमाप्ते सवने संचरो भवति । प्रागतिषु ब्रह्मणोऽपरथा द्वारा प्रविष्टत्वात् । प्रत्यग्गतिष्वितरेषां पूर्वथा द्वारा प्रविष्टत्वात् ।

१०. सदस्यन्यत्र वा ये धिष्यवन्तस्तेषां स्त्रं धिष्यस्युत्तरे-
णाग्नीध्रस्य प्रागतिषूत्तरेण स्त्रं धिष्यं प्रत्यग्गतिष्वपरेण ।

११. यद्यधिकृताः स्त्रकार्येणोदञ्चो गच्छेयुः पश्चार्धनाग्नीध्रीयस्य गच्छेयुः । स्त्रस्योदगच्छतानेष विसंस्थितसंचरः ।

१२. दक्षिणा चेद् ब्रजेयुर्माजंस्त्रीयस्य पश्चार्धनं वा ब्रजेयुः ।

१३. येनैव मार्गेण गतास्तेनैवाव्यावर्तमानाः प्रत्यायन्ति । च-
न्द्रादविकम्बितम् ।

१४. ऊर्ध्वं प्रातःसवनाद्यत्प्रसर्पणमुच्यते तच्च समस्तोपस्थानप्रभृ-
तिनाम्रयः सगरा इत्यादिना यथोक्तेन मन्त्रकर्मकलापेन^१ प्रसर्पन्ति ।

१५. यदाध्वर्युराह प्रशास्तः प्रसुहीत्यो^० सर्पतेति प्रशास्त आहेति
संप्रैषवशात्संस्केषु च्छन्दो (०) गेषु सृष्ट्वा षोडशिनमुपयन्तीति च श्रुति-
दर्शनात् प्राप्तस्य समस्तोपस्थानप्रभृतेरादित्योपस्थानं रात्रिपर्यायाग्नि-
नयोः प्रतिषिध्यते । अन्यत्र देवाभ्यानुवादा प्रतिबन्नात् । कालोत्कर्षे^१
सत्यसमिते ऽथादित्योपस्थानं प्राप्सर्यम् । तच्च हि प्राण उपस्त्रेयो
षदयं^२ प्राणो ऽथात्ममित्यर्थवादात् ।

द्विरभासो ऽथाद्यपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-
ष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षष्ठो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्^१ ॥

अथ सप्तमो ऽध्यायः ।

—००००—

१.

१. श्रुतिक्रमेण सदःप्रसर्पणादनन्तरं सवनीयपुरोलाग्नप्रसार-
माह । प्रसृष्येति प्रसर्पणानुवादः परिभाषासूत्रैर्व्यवहितत्वात् । प्रातः-
सवनसवनीयाङ्गार्थः प्रसर्पणस्यानुवाद इति वृद्धसंप्रदायः । अथ हवि-
ष्यङ्क्त्वा चरन्ति पशवो वै हविष्यङ्क्तिः पशुनामेवाष्टौ तानि वै पञ्च
हवीषि भवन्ति दधि धानाः सक्वः पुरोलाग्नः पयस्येति (१३.१) श्रुतेः ।
एवंरूपेष्वपि हविःषु पुरोलाग्नैरित्युक्तं पौर्णमासौ विकारार्थम् । सव-
नीयसंज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवह्यारार्थम् ।

२. धानावननं करम्भिणमिति पुरोनुवाक्या भवति । वैश्व-
मित्रैरनुसवनमित्यादिश्रुतेः (२८. २) ।

३. होता यच्चदिन्द्रं हरिवो इत्यादिको ऽनुसवनं सवनीयपुरो-
लाग्नानां प्रेषः । अनुसवनमिति प्रसङ्गमुपजीवता लाघवार्थमिहैवोक्तं ।
तैत्तिरीयाणामितरयोरपि सवनयोः पयस्यास्ति । तदुपलक्षणप्रति-
षेधार्थं यथासमाह्वातवचनम् ।

४. सवनीयहविःप्रेषस्य यथासवनमभिद्धमयोगं करोति । वक्ष्य-
त्युत्सर्गिणामयने (१३. २०) यद्देवतो वा सवनीयः स्यात् तत्र
पशुतन्त्रे हवींश्चन्वायातयन्तीति । तत्र सवनपदानां सविशेषणाना-
मुत्सर्गः कथं नाम स्यात् । सवनाभावादित्येवमर्थं सूच्यम् ।

५. तादृग्नेवानुसवनं यथासवनाभिधायिना प्रेषेण यजति ।
किमविशेषेण । नेत्युच्यते । उद्धृत्य होतायच्चमित्येवंशब्दमुद्धृत्य
होतर्यजशब्दं च । इन्द्रमित्यस्य देवतादेशनस्योद्धारः । संप्रैषे तु न
विद्यत इति परिभाषितत्वात् (१. २. २०) । उद्धृत्यादेशपदमिति
(५. ४. ४) चाश्वत्थानस्यासंदिग्धमादेशपदमेतत् ।

६. सवनीयहविःस्त्रिष्टुक्तो वैश्वामित्रोरनुसवनमित्याद्यविशेषश्रुतेः ।

७. होता यच्चदग्निं पुरोलागानामित्येवमादिकः सर्वेषु सवनेषु
हविष्पङ्क्त्यां स्त्रिष्टुक्तप्रैषो भवति ।

८. अनुसवनमेव चशब्दात् । समानमन्यत्प्रातःसवनेनेति सिद्धे
ऽनुसवनवचनं^१ नियमार्थम् । ततो यत्रापि पशुपुरोलागस्य सवनीयानां
च समानः स्त्रिष्टुक्तत्राप्येष एव प्रैषो याज्या च^२ । अत्रचने तु न
स्यात् । पुरोलागस्त्रिष्टुक्तसमवाये ऽपि इति (५. १८. ३) यज्जात् ।

२.

१. ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य द्वौ यहयागौ^३ आग्निमस्य तृतीय
इत्येते द्विदेवत्यसंज्ञा अनेनैव क्रमेण सवनीयपुरोलागानन्तरं भवन्ति ।

२. माधुच्छन्दस्यावभिरूपे द्विदेवत्यानां प्रथमस्य पुरोनुवाच्ये
अन्वाहेति (२८. २) श्रुतेः ।

३. होता यच्चद्वायुमपेगाः । होता यच्चदिन्द्रवायू अर्हन्तेत्येव-
मादिकौ प्रैषौ ।

^१ Com सवन । ^२ C च । प्रैषो याज्यावचने च स्यात् । पुरोला० । ^३ C द्वौ
पशौ यात्रायाश्च० ।

४. अयं पिबा मधूनाम् । श्रतेना नो अभिष्टिभिः । एते घाब्धे भवतः । श्रुत्यन्तरात् ।

५. गार्क्षमदीं च मैधातिथीं चोत्तरयोरभिष्टे अन्वाहेति श्रुतेः (२८. २) ।

६. होता यच्चश्विचावरूपेत्येवमादिकः प्रेषो (०) भवति ।

७. श्रुत्यन्तरात् ।

८. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनस्य पुरोनुवाक्या । मैधातिथीं चेति श्रुतेः ।

९. होता यच्चदश्विना नासत्येत्येवमादिकः प्रेषो भवति ।

१०. वावृधाना श्रुभस्यती इति याव्या । श्रुत्यन्तरात् ।

११. द्विदेवत्यानामयं वैशेषिको धर्मः ।

१२. तस्माद्मवानं यजतीति (१३. ५) श्रुतेः ।

१३. इतरयोरसंभवात् ऐन्द्रवायवघृणं नियमार्थम् । तेनोत्तरयोः षष्ठे ऽप्यहनि न द्वौद्वौ प्रणवौ । ऐन्द्रवायवस्य च द्वावेव न चत्वारः ।

१४. ऐन्द्रवायवस्यैव नानावषद्गारे एव । अतस्त षष्ठे ऽहन्यैन्द्रवायवस्य द्वौ वषद्गारौ पारुक्ष्योस्तषदाभिस्तदहर्न वषद्गुर्वन्तीति श्रुतिज्ञापकम् । इतरयोरप्येकेको वषद्गारः । एतदेव ज्ञापकम् ।

१५. वषद्गारद्वित्वे ऽपि षति पुरस्तात्प्रपो येयजामहोजःषष्ठः सक्तदेव ।

३.

१. ऐत् वसुः पुह्ववसुरित्यनेन मन्त्रेण ऐन्द्रवायवमध्वर्युहस्ताङ्ग-
हीत्वापोर्णुत्यः दक्षिणमूर्त्तं तस्मिन्निदध्यात्। निहितानां चाष्ठादम-
मवेक्षणं च न कुर्यादा प्रतिभक्षितस्य शेषस्य निमयमात्^१।

२. ऐत् वसुर्विदद्वसुरित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं प्रतिगृह्ण तं
दक्षिणेनेन्द्रवायवं नीत्वा तस्य दक्षिणतःपश्चान्निदधाति^२।

३. ऐत् वसुः संयद्द्वसुरित्यनेन मन्त्रेणाश्विनं प्रतिगृह्ण तं
दक्षिणेन पूर्ववैन्द्रवायवमैत्रावरुणौ नीत्वा तयोरेवोत्तरतःपश्चान्निद-
धाति। संस्रग्नान्निदध्यात्। अभिधानत^३ इवाभित इति (१ २. ५)
श्रुतेः। तानवगृह्णास्ते नेत्रप्रवर्तन्ता इति श्रुतेः। स्वयं धारयेत्।
अप्रवर्तनपरत्वादन्यो ऽपि वा धारयेत्।

४. याः सोमद्रव्यसंबन्धेन याच्या विधीयन्ते तासु सर्वासु सोम-
स्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारसंज्ञको मन्त्रो याच्यात्वेन भवति। अन्वर्थसंज्ञा
चेयं वषट्कारमनुभवतीति। न संप्रैषमपेक्षत इत्यर्थः। यत्राप्युक्त्या
यज सोमानामिति संप्रैषस्तत्रापि सोमस्याग्ने वीहीत्येकवचनमेव।
सर्वग्रहणात्। द्विदेवत्यादीन्परिहाप्य। नानुवषट्कारोतीति श्रुतेः^४।

५. अग्नीत्याक्षीवतस्योपांशु यज। माचा^५ त्वाक्षीरिति
तैत्तिरीयाणां संप्रैषः। तत्र प्रतिषेधो ऽन्यत्र विकल्पः।

१ A C प्रीर्णुत्यः। २ B प्रतिभक्षितस्यावनयान्। ३ B has यद्वात्वा तस्मिन्
दक्षिणापरे प्रदेशे कुर्यादथं निदधाति instead. C has ऐत् इदधाति in marg.
in the text: स्पष्टमेतत्। ४ B C अभिधानतः। ५ A C तानव श्रुतेः। ६ B
C माचा नू A चाच तुन

४.

१. उन्नीयमानेभ्यश्चमसेभ्य इत्युक्त उन्नीयमानसूक्तमात्वा वहन्तु हरय इत्येतत् । ता वै नवान्वाह नव स्वा अत्र चमसानुस्रयन्तीति (२८. २) श्रुतेः । षलु हैके प्रातःसवन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाङ्गिरित्ययं पक्षो नेष्टः सूक्तवचनात् । संप्रैषपाठः क्रमार्थः ।

२. होता यच्चदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्थेत्येवमादिकं प्रैषं मैत्रावरुणो ऽन्वाह । पूर्वं चानुवचनम्^१ । परिभाषितत्वात् ।

३. इदं ते सोम्यं मध्विति प्रस्थितानां याज्येति (१२. ६) श्रुतेः ।

४. नृचक्षमित्येवमादिना मन्त्रेण होतृचमससंज्ञकं चमसं होता प्रतीचते ।

५. वयोधसमित्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृतं होतृचमसं प्रतिगृह्णीयात् ।

६. प्रकृतं होतृचमसमसुरः संस्पृशेद्विदेवत्यांश्चोरुस्थान् ।

७. पूर्वमुन्नीयमानसूक्तेनानूच्यमानेन ये चमसा उन्नीतास्ते सर्व एव वषट्कारेण ऊताः । ततश्चत्वारः सदः प्रवेष्टिताः । होतृब्रह्मोद्गातृयजमानचमसाः । शिष्टानां पुनरुन्नीतानां वक्ष्यमाणा होचकसंज्ञका यजन्ति ।

८. मिचं वयं हवामह इत्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

९. इन्द्र त्वा वृषभमित्येतया ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाणां षी होचको यजति ।

१०. ब्रह्मपुरुष एव होचकः पोता मरुतो यस्य हि चय इत्येतया यजति ।

११. नेष्ट्राध्वर्युपुरुषो होचकः । सो ऽग्ने पत्नीरित्येतया यजति ।

१२. उचास्त्राय वशास्त्रायेत्येतयाम्नीभ्रो ब्रह्मपुरुषो होचको यजति ।

१३. अयास्रग्नीदित्येतस्मिन्नध्वर्युणोक्ते ऽयास्रित्याग्नीभ्रो ब्रूयात् । मनु कथमेतज् ज्ञायते ऽध्वर्युणोक्त इति । उच्यते । उत्तरसूत्रे होद-वचनात् ।

१४. स भद्रमित्यादिकं सवनधर्मणाह होता ।

१५. सोमभक्षपरिभाषेयम् । अमारभ्य किंश्चिदुच्यते । उत्त्थिष्य सोमपाचं प्राग्गच्छणात् । भक्षयिष्यन् इति भविष्यत्प्रयोगात् । याज्ञिकैर्नामधेयेर्न सौक्तिकैः । असावित्यामन्वितकर्तृनामधेयप्रयोगेणोपप्लव-स्वेत्यनेन सह सामर्थ्यात् । कर्तारं च त्विजो यजमानस्यान्योऽन्यस्मिन् कर्मव्यतिहारेणोपप्लवमनुजामिच्छन्ते । प्रार्थयन् इत्यर्थः । साधारणेषु सोमेष्वयं न्यायो युज्यते । कदा चिद्वृत्तरं पास्यामौति । असाधारणेषु च । नानुपप्लवतेन सोमः पातव्य इति श्रुतेः ।

१६. होमाभिषवकारिणः पूर्वा वषट्कर्ता भक्षयद्वचनात् । तस्मिंश्च सति तद्विपरीतस्य न्यायस्थानवतारात् ।

१७. द्विदेवत्या ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनाः नाराशंभवन्त्यथाहाः । आज्यप्रउगमरुत्वतीयनिष्केवन्त्यवैश्वदेवेषु । एतेषां प्रतिभक्षितमध्वर्युणैकदेशशेषं होदचमसे ऽवभयेत् । ऊते त्वा भक्षितमित्येवमादिना मन्त्रेण ।

१८. अत्र श्रुत्यन्तरोक्तं द्विरैन्द्रवायवग्रेषस्यावनयनम् । मन्त्रस्य द्विरुच्यते ।

१९. अवसर्जनं विमोक्तः । स न कर्तव्यो द्विदेवत्यानाम् ।
आवत्स्वस्वस्वस्य ग्रेषस्यावनयनं न कृतमिति । उक्ता सोमभक्षपरि-
भाषा । इदानीमवसरप्राप्तो द्विदेवत्यभक्ष उच्यते ।

५.

१. इह वसुरित्यादिना मन्त्रेणैन्द्रवायवग्रहमध्वर्यवे दत्त्वानन्तरमुपहृतौ वायुरित्यादिना भक्षयित्वा तमेवैन्द्रवायवं प्रयक्षणमन्त्रेण पुनः प्रगृह्य भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति । ऊरौ न निदधाति । नाध्वर्युर्मुञ्चति^१ न^२ होता परिसङ्ख्यानात् ।

२. अध्वर्यव इति वर्तते । इह वसुरित्यादिना मन्त्रेण ।
मैत्रावरुणं ग्रहमध्वर्यवे प्रगृह्यानन्तरम् ।

३. उपहृतौ मित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं ग्रहं भक्षयति ।

४. आश्विनं ग्रहं तसूरोरादाय शिरः प्रदक्षिणं पर्याणीय अवेक्ष्य तेनैव मार्गेषु प्रत्यानीयावेक्षते । सर्वतः परिहारमाश्विनस्य भक्षयतीति (१२. ६) श्रुतेः । अवेक्षणं तु शाखान्तरात् ।

५. इहाध्वर्यवे प्रयच्छति । न पूर्वम् । आश्विनवचनात् ।

६. उपहृतौ देवावित्येवमादिना मन्त्रेणाश्विनं भक्षयित्वानन्तर-

सुपस्युग्मं । द्विदेवत्यभक्षपङ्कतिरचोच्यते । अर्ध्वर्यं उपङ्कयस्वेत्युप-
हवमिद्धा तेनोपङ्कत उपङ्कतो वायुरित्यादिना भक्षयेत् । तत
उरोऽभिमर्गनमपामुपस्युग्मं च^१ । एवं यथोक्तमैन्द्रवायवं मैत्रावरुण-
माश्विनं च । अर्ध्वर्यं उपहवस्तस्य होमाभिषवकारित्वात्^२ । वषट्कार-
निमित्तो हि भक्षो द्विर्हि तस्य वषट्कारोतीत्यैन्द्रवायवे हेत्वारम्भात्^३ ।

७. उपस्युग्मोष्ठनिलिप्पनादिना इलामुपङ्कयते । इलाङ्गमुप-
स्युग्मनम् । तेनेतरयोरपि सवनयोर्भवति । द्विदेवत्यानां प्रथमो भक्षो
ऽथेलाय होटचमस इति (१२.६) श्रुतेः ।^४ उपस्युग्मं शाखान्तरात् ।

८. चमसाध्वर्यवश्चमसानिलासमीपमुत्क्षिपन्ति ।

९. होता मयेन होटचमसं पात्रीं च संयच्छतीति (७) श्रुतेः ।

१०. सर्वचाज्यलेपेन सोमसंस्युग्मो वर्जनीयो न केवलमच ।

११. इलामुपङ्कयत इति प्रकृतम् । तामुपङ्कय अभक्षयित्वेत्यर्थः ।

इलायाश्चायं नियमः । तत उत्तरेलां प्राश्रात्येव प्रकृतिवत् । उप-
ङ्कयेलामवप्रायावस्यति प्राश्रात्युत्तरेलामथाप आचस्य होटचमसं
भक्षयतीति श्रुतेः । एवमुत्तरेलाभक्षाचमनानन्तरं प्रस्थितमङ्गका-
न्सवनमुखीयान्होत्रादिभिर्वषट्कृतान्भक्षयन्ति^५ होत्रादयः । प्रातःसवने
प्रस्थितभक्षे वृद्धमंप्रदाय उच्यते । होता^६ तावदर्ध्वर्यं उपङ्कयस्व प्रति-
प्रस्थानरूपङ्कयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपङ्कतस्तेजसे त्वा द्वावर्चसाय
भक्षयामीति भक्षयत्ययं प्रुक्कनिमित्तो भक्षः । भक्षयित्वा शं नो भवे-

१ A. ins. चक्ष A B om. चक्षोच्यते B om. भक्ष । १ A ins. सर्वच । २ C
•कारितत्वात् । ३ A ऐन्द्रवायवे हेत्वारम्भात् B •वायववयोव हि० । ४ C चक्षुप-
alt. to चक्षप० । ५ A C (orig.) •सवननीयान्हावा० । ६ C होता वषट्काद्
अर्ध्वर्ये ।

त्यनयोरो ऽभिमृश्य तत उपसृग्नेत् । ततो ऽध्वर्युणा भक्षिते होता प्रतिप्रस्थारूपङ्गयस्त्र्युपहवमिद्धा तेनोपहृतः पूर्ववद्भक्षोरोऽभिमर्श-
नोपस्पर्शनानि कुर्यात् । अयं मन्थिनिमित्तो भक्षः । ततः प्रतिप्र-
स्थाचा भक्षिते होता पुनरध्वर्युं पृष्ट्वा ताभ्यामुपहृत उन्नीयमान-
वषट्कारनिमित्तं भक्षयत्युरोऽभिमर्शनादि च करोति । ततः^१ पुन-
र्होतृचमसे समाख्यानिमित्तभक्षार्थमध्वर्यं उपङ्गयस्त्र प्रतिप्रस्थारूप-
ङ्गयस्त्र्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतो भक्षादि पूर्ववत् कुर्यात् । तत
आपायायनं यथोक्तम् । अथ ब्रह्मचमसम् । ब्रह्मन्नुपङ्गयस्त्रेति तेनोपहृतः
पूर्ववद्भक्षणादि सर्वं कुर्यादापायायनवर्जम् । तत उद्गातृचमसम् । उद्गातार
उपङ्गयध्वमिति उपहवमिद्धा तैरुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । सर्व-
मापायायनवर्जम्^२ । न त्वस्योद्गातृवर्जं भक्षणप्रसिद्धेः । अथ यजमानचम-
सम् । यजमानोपङ्गयस्त्र सुन्वन्नुपङ्गयस्त्रेति वोपहवमिद्धा तेनोपहृतः
पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । अथ मैचारुणचमसम् । प्रशास्तरूपङ्गयस्त्र
अध्वर्यं उपङ्गयस्त्र्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् ।
ततो ब्राह्मणाच्छंसिनश्चमसम् । ब्रह्मन्नुपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्त्र्युपहव-
मिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । ततः पोतृचमसम् । पो-
तरूपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्त्र्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि
कुर्यात् । ततो नेष्टृचमसम् । नेष्टरूपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्त्र्युपहवमिद्धा
ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्भक्षणादि कुर्यात् । तत आग्नीध्रचमसम् । अग्नी-

१ A होतृचमसे. B C om. the passage beginning. with चीता पुनरध्वर्युं
ending with ततः पुनः C होतृचमसे वषट्कारसमाख्या० (वषट्कार in marg.) ।

२ C in marg. यथोक्तम् ।

दुपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्गच्छणादि कुर्यात् । एवं होतुर्भवः । अथ ब्रह्मोद्गाता यजमानश्च होतरुपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा तेनोपहृता यथाचमसं होत्वद्गच्छणादि कुर्युराष्यायथेयुश्च । अथ मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसो पीता नेष्टाम्नीभ्रश्च होतरुपङ्गयस्त्राध्वर्यं ^१उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः^२ खंखं चमसं होत्वद्गच्छेयुः । पुनश्च समाख्यानमित्तं^३ होतरुपङ्गयस्त्राध्वर्यं उपङ्गयस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः खंखं चमसं होत्वत्^४ भक्षितं भक्षयेयुराष्यायथेयुश्च । इति प्रस्थितभक्ष उक्तः । अथ प्रकृतमुच्यते ।

१ २. तेजसे लेत्यादिभक्षमन्त्रः प्रातःसवने^५ श्रौत्सर्गिकः ।

१ ३. अोजसे लेत्यादिमन्त्रो माध्वन्दिने सवने^६ श्रौत्सर्गिक एव ।

१ ४. व्यवस्थितः प्रतिषवनमुत्सर्गः । वचनात्प्रकरणं भित्त्वा ।

१ ५. शं नो भव इदं आ पीत इन्दो इत्यनयोरो ऽभिमृशेत् सोमं भक्षयित्वा । भक्षयित्वातिरेकात्सर्वत्र द्विदेवत्यादिष्वपि ।

१ ६. एतावदाष्यायनं न सोमासेक इति ज्ञापनार्थं ^७यथा-प्राप्तस्योपदेशसूत्रम् ।

१ ७. आ ष्यास्वेत्यादिका ष्वगाष्यायनी । ततो न द्रव्यान्तरम् । अनया सव्यहस्तस्थितस्य चमसस्य दक्षिणेन स्पर्शनम् । प्रातःसवनवचनात्प्रातःसवन एवानया । नोत्तरयोः सवनयोः । अन्यथा विकल्पसमुच्चयौ^८ स्याताम् ।

१ श्रौतदुपङ्गयस्य C in marg । २ B तेज । ३ B C (orig.) om. श्रौत-दुपङ्गयस्य । ४ According to C (marg.); A has इत्ता नेनाध्वर्युषा भ० । ५ C om. तेजसे० वने । ६ C om. अोजसे० वने । ७ C in marg. ष्याया instead of यथा । ८ C (see. h.) ins. वा ।

१८. सं ते पथांसि समु यन्तु वाजा इतीयमाप्यायनी उत्तरयोः
सवनयोः ।

१९. होतब्रह्मोद्गातयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाक्वंसिप्रोदनेष्ट्रच्छा-
वाकाम्नीध्रचमसाः सवनमुखीयाः प्रस्थिताः । तान्मन्त्रितप्रतिभक्षिता-
न्नाराशंसार्थमाप्याययन्ति^१ ।

२०. आप्यायनप्रसङ्गमुपजीवन्नन्यत्राप्याह । आज्यग्रस्त्रे ग्रहभक्षा-
नन्तरं ये चमसास्ते नाराशंसाख्या वक्ष्यन्ते । तान्मन्त्रितप्रतिभक्षिता-
नाप्याययन्ति मरुत्वतीये च^२ ।

२१. आज्यादिषु यथोद्दिष्टेषु ये वषट्कारेण चमसा हविर्धानस्या
एव कम्प्यन्ते यदुक्तं कात्यायनेन नाराशंसानां च कम्पनमिति ते
नाराशंससंज्ञाः । संव्यवहारार्थं^३ संज्ञाकरणं । नाराशंसानां सन्ना-
मामुपवाते नाराशंस इति च ।

२२. देवो ऽसीत्येवमादिना नाराशंसानां प्रातःसवने भक्षमन्त्रः ।
प्रातःसवनवचनमुत्तरयोरविकल्पार्थम् । नाराशंसवचनं सहापि ग्रह-
श्लेषेणायमेव नाराशंसानां भक्षमन्त्र इति नियमार्थम् ।

२३. तस्य त ऊर्वैः पितृभिरित्यर्थसंबन्धादेव प्राप्नोति । विकार-
वचनमग्निष्टुति विकारान्तरप्रतिषेधार्थम् ।

२४. तस्य ते काव्यैः पितृभिरिति तृतीयसवने प्रयोगः ।

१ A C नाराशंसस्येदमर्थे । २ A om. the Comm. on this Sūtra.
३ C ते नाराशंसाः । संज्ञाकरणं नाराशंसानां ।

६.

१. अकारान्तस्याप्यष्कावाकशब्दस्य षीदेतिशब्देन सह संबन्धे षकारस्य द्वित्वं क्कान्दसम् । शाखान्तर एवमेव प्रैषपाठात् । अथ वा । अप्यष्कावाकः एतावत्सूत्रमधिकारार्थम् । अनन्तरं कर्म कुर्वन्नप्रसृतो ऽप्यष्कावाकः उच्यते यदि षीदेत्यविशेषेण शाखान्तरे प्रैषः । वाज-
सनेथिनां प्रैषो नास्ति । तच्चाप्यासनमासीनन्वार्थं बाह्वृच्यमिति परि-
भाषितत्वात् ।

२. अथेण सदसो बहिः उत्तरेण^१ अदूरेण स्तुतिं शास्त्रामुखी-
यादारभ्य उत्तरवेदेर्द्वारपरंपरया यो मार्गः स्तुतिशब्देन स उच्यते
तमुत्तरेणोपविश्य । किमनन्तरमित्यत आह ।

३. पुरोलाग्रखण्डमध्वर्युणा दत्तं गृहीत्वा ततः ।

४. क्रमार्थं संप्रैषवचनम् । केषां षिदभ्यधिको ऽपि संप्रैषः ।

५. अप्यष्का वो अग्निमवस इत्येवमाद्या षचो ऽष्कावाकस्तिष्ठो
ऽन्वाह ।

६. तिसृणां यो ऽन्यो प्रणवस्तृतीयं वचने तेन संततं वक्ष्यमाणं
निगदमाह ।

७. अयं निगदः । एतस्मिन्नप्यष्कावाकेनोक्ते ।

८. सर्वार्थो ऽयं^२ मध्ये ऽध्वर्युवचनात् द्वितीय उपह्वमयमित्या-
दिस्तं होतरूपकथयस्वेति होत्रर्थः ।

१ A C (see h.) कुर्वन्नप्र० B C (orig) कुर्वन् प्र० । २ A उत्तरेण नत्तरे
अदूरेण । उत्तरेण स्तुतिं (C उत्तरेण) । उत्तरे अदूरे (orig) अदूरेण । ३ A अग-
मानेत्यादि मध्ये ऽध्व ।

६. अयं तावत्प्रथमः कल्पः । यदा होता नोपह्वयते तदेतर
उपह्वयेरमुत्तरस्माद्यज्ञात् ।

१०. नायं निगदः । पूर्वस्य निगदवचनात् । ततो नैकस्वर्थं
नोक्षेद्वं । अयं सुन्वत्यजमानो अयभीदित्यस्य विकारेषूहः । य उप-
ह्वास्यमानो भवति स प्रत्येत्येवमादिकं मन्त्रं गाव उपह्वता इत्येव-
मन्त्रं जपित्वा तत उतोपह्वत इत्यैकस्वर्थेण ब्रूयात् ।

११. यः पुनरनुपह्वास्यमानो भवति स उत नो गाव उपह्वता
इत्यातो जपेत् । अभिविधौ चायमाङ् द्रष्टव्यः । उतोपह्वत इति
न^१ ब्रूयादित्यर्थः । उपह्वास्यमान उच्यते । उपह्ववं दातुमिच्छन् ।
तद्विपरौतो ऽनुपह्वास्यमानः । न चायमुपह्ववः प्रायश्चित्तार्थं यथा
कात्यायनेनोक्तः । ग्राह्यामनास्त्रप्रौ सन्धिवेलयोर्वैद्यां सुत्यास्त्र-
प्रायश्चित्तमपराध इतरेतरस्मिन्वोपह्ववमिच्छेरन्यन्यामेकद्वीचीति
(७. ५. १२) । न च क्रियाविशेषणार्थं यथा नानुपह्वतेन सोमः
पातव्यः । तत्रोपह्वतः । इत्युपह्ववच्छन्दोगानां । अतो ऽयं यथोक्तमेवं
क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति कृत्वा कर्तव्यः ।

१२. उतोपह्वत इति नोक्तो ऽच्छावाको यजमानत्वेनापि
सन्नेषु स्थितो ऽच्छावाकवचनात्^२ । निवर्तध्वं मानु गतेत्येतस्य सूक्तस्य ।
सूक्तवचनान्तत आरभ्य वेदशेषस्य यावच्छक्नुयात् प्राक् संप्रैषात्ताव-
दनुद्रवेत् । यावतीरिति (१३. ८) श्रुतेः । प्रकान्ताया ष्वचः समा-
पनम् । अनुद्रवेदिति वचनान्न गणधर्मा नैकस्वर्थम् ।

१३. होता वान्यतमो वा यजमानादीनां अरोचमानमञ्छा-
वाकं प्रत्युपह्वय निवर्तध्वमिति यथोक्तं कुर्यात् ।

७.

१. उन्नीयमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा संप्रेषितः प्रत्यस्मै पिपी-
षत इत्येतत्सूक्तमन्वाह चतुर्ध्वचम् । स्वयमञ्छावाकः सप्तमौमिति
पचान्तरश्रुतेः । सूक्तवचनं स्वाभिप्रेतसिद्ध्यर्थम् । अञ्छावाकवचनं
मैचावरुणनिवृत्त्यर्थम् ।

२. प्रातर्यावभिरा गतमित्येन्द्रान्था यजतीति (२८. ७) श्रुतेः ।

३. पूर्वप्रसृप्तस्याञ्छावाकीयां कुर्वतः समाख्याभक्तो न प्राप्नोति ।
तदर्थं भक्षितवचनम् । अप्रस्थितत्वादाप्यायनं न प्राप्नोति । तदर्थ-
माप्यायितवचनम् । अध्वर्यवे प्रदायेति नाराशंसमादनार्थम् । तथा
च कात्यायनः । शोढचमसवत्सर्वमित्याह । दक्षिणावृद्धित्यादि वि-
यमार्थम् । सदोवचनं दिवस्पृष्टमित्यादिक्रियार्थम् । स्वस्य धिष्यस्य
पश्चादुपविश्य निर्गत्य पुरोलागं प्राप्नोति । उञ्छिष्टदोषपरिहारार्थं
निर्गमनम् ।

४. पूर्वप्रसृप्ता मैचावरुणादयः । तेषामन्यतमो यदि श्रुत्यन्त-
रीयाङ्कोचासमांसवचनादञ्छावाकीयां कुर्यात् ततः स्वेन विमंशित-
संचरेण सदसो निष्कस्याञ्छावाकस्य बहिष्कर्माञ्छावाकस्त्रीदेत्युक्तो
ऽप्येण सद इत्यादिकं कृत्वा स्वकर्म कुरुते । पुरोलागप्राग्नं कुरुते
इत्यर्थं क्रमः । केचित्पूर्वग्रहणार्थो ऽञ्छावाकात्पूर्वः 'प्रसृप्तः करोति ।

इतरस्तु यावत्सुदप्रसूतः । अपूर्वत्वात् । सो ऽष्वावाकसंचरेणैव प्रति-
 पद्यते । अष्वावाकीयावचनात्सकलाम् । न बहिष्कर्ममाचम् । पूर्व-
 प्रसूतो ऽपि न यजमानो न सदस्यो विमंस्थितसंचरेणेत्यारम्भात् ।
 प्रत्यग्गमने हि स^१ विमंस्थितसंचरो न तु प्राग्गमने । सक्तद्धिष्योप-
 स्थानम् । अष्वावाकस्य बहिःकर्मेति नियमात् । प्रसङ्गेनान्यत्रापि
 होत्रासमासे ये विशेषास्त उच्यन्ते । होत्रासमासशब्दस्य तन्त्रान्तरे
 प्रसिद्धः । एकस्य कर्तुरनेकार्त्विज्यक्रियायोगे । तत्र संचराणां सक्त-
 क्रिया । गन्तव्यस्य प्रधानत्वात् । इलाभचणमाग्नीध्रे । दधिभक्षणं
 दग्गराचे । शाखान्तरोक्तं मध्वश्रनं घृतस्य वा । तथा ष्वल्विग्भ्यस्तं
 कारयेदिति पशुभक्षणम् । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्योदनभक्षणम् ।
 एतानि भक्षणानि सक्तत्तन्त्रलक्षणात् । ^२सक्तन्मधुपर्को गुणभूतत्वात् ।
 सक्तद्वित्रिमाणप्रश्नः । तथा तानूनप्लम् । सक्तदुपस्यर्शनानि । सक्तसंश्र-
 यमानपश्चीक्षणप्रायश्चित्तम् । सक्तद्धिष्योपस्थानाद्युपवेशनान्तं । भेदे-
 नान्यान्युपस्थानानि । अथा विष्टेति च गच्छन् जपो भेदेन । स्वा-
 अथत्वात् । धिष्योपस्थानादि तु पराश्रयं सर्पणगुणभूतत्वात् ।
 तान्मदः प्रसृष्यन्नमस्यतीति श्रुतेः । सर्पणं सक्तप्रवेशगुणभूतत्वात्^३ ।
 प्रत्युपहवनस्याभेदस्तथा^४ श्रुतेः । धानाव्यादानं भेदेन । धिष्येक्षणं
 सक्तसिःसर्पणाङ्गत्वात् । निधनोपायः सक्तकालासंभवात् । सक्तदुपु-
 पादावधानम् । पृच्छामि त्वेत्यादिको ऽश्वमेधे यजमानप्रश्नो भेदेना-
 पूर्वार्थत्वात् । सर्वौषधहोमे होत्रासमास एव नास्ति । परिकर्मा-

१ A B - २. १ C (in marg.) न षस० । २ A C भावात्
 instead ..त् । ३ B भेदः ।

रोहणन्यायात्^१ । प्रायश्च एतदेव न्यायप्रदर्शनार्थं वा प्रपञ्चः । प्रकृतमिदानीमुच्यते । स्वकर्म कुरुते इति वचनं नापरया द्वारा प्रविश्य स्वस्य^२ धिष्यस्य पश्चादास्त इत्यर्थः । ततश्चमसमध्वर्यवे प्रदाय पुरोस्तामं प्राश्च पूर्वथा द्वारा प्रविश्य स्वकर्म कुर्यात् ।

५. होता स्व एव धिष्ये स्थितो ऽष्वावाकौषां करोति । नाष्वावाकौषे । तुग्रब्देनान्यस्यापि होचकस्य होदधिष्य एव प्राप्तिर्दृढीकृता ।

६. होदविकाराणां च मैत्रावरुणप्रभृतीनां । होचकाणां या याज्यास्ताः स्वधिष्य एव स्थितो होता कुर्यात् । गत्वा वा तदीयं धिष्यन् । व्येषु वा होचकेषु प्राप्तिः शाखान्तरीयादवचनात् । प्रैषानुवचनग्रस्तादीनि स्वधिष्य एव । याज्यावचनात् ।

७. अधिकारो ऽयम् ।

८. अत्र प्रातःसवने प्रस्थितयागे होचका होता चानवानन्तो अनुच्छसन्तो ऽर्धर्षेषु यजन्ति । तथा च श्रुतेः । क्षिप्रं देवेभ्यो इषिः प्रदास्याम इति हेत्वर्थवादात्^३ । अर्धर्षशो वेत्यर्धर्षशः प्राप्तौ । न तु षष्ठे ऽहनि विकल्पो ऽनवानवचनान्तच ।

९. कर्तार इत्यनुवर्तते । अचेति च । यज्ञकर्तारो ऽत्र व्रतयन्ति । व्रतं कुर्वन्ति भुञ्जन् इत्यर्थः । व्रतयन्तीति क्रियाभिधानात्सार्वात्मिका-
मिकमिति गम्यते ।

१ P परिहर्मा C (in marg.) प्र instead of परि. २ C om स्वस्य ।
३ A C (in marg.) ins अर्धर्षशो वा । एतदेव इत्यर्थां पर्येव इति हेत्वर्थ-
वादात् ।

१०. हतीयसवने नाराशंससंनिधौ य उपास्यन्ते पिण्डास्त
श्रीपासना इति वक्ष्यन्ते । तेभ्यश्चोर्ध्वमृत्विजो प्रतयन्ति ।

८.

१. नियमार्यो ऽथग्रब्दः पूर्वस्थाग्रमस्थानियमं दर्शयितुम् ।
श्चतुयाजेरिति संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् । चरन्ति प्रचरन्ति तान्कु-
र्वन्तीत्यर्थः ।

२. होता यच्चदिश्रं होत्रादित्येवमादिभिर्हृतुप्रेषसंज्ञकैरनवानं
प्राणसंततेनेत्यर्थः । प्रेष्यति मैत्रावरुणः स्वर्तुप्रेषेणापि । ननु प्रेषप्रे-
षार्थयोरेकस्मिन्कर्तरि न्यायविरोधः । उच्यते । स्यादेतद्यदि प्रेषस्था-
पूर्वार्थभावना^१ स्यात् । अत्र गृहपतिप्रेषे विकारेषूहः । स उच्यते ।
द्वियजमानके सुगृहपती । बह्वयजमानके सुगृहपतयः । द्वियज-
मानके इमौ सुस्वन्तौ यजमानौ । बह्वयजमानके इमे सुस्वन्तो
यजमानाः । सुगृहपतिस्वमित्यनूह्यमग्न्यभिधानत्वात् । अनेन सुस्वता
यजमानेनास्य द्विलवङ्गलथोरूहः । आभ्यां सुस्वद्भ्यां यजमानाभ्यां ।
एभिः सुस्वद्भिर्यजमानैः । गृहपती यजतं एवं द्वियजमानके । गृह-
पतयो यजध्वमिति बह्वयजमानके । स्यादित्येतस्य स्थाने द्विलवङ्ग-
लथोर्भूयास्तां भूयासुरिति । गृहपते यजेत्यस्य स्थाने गृहपती
यजतमित्येवमूहो राग्निमरायादिषु । गृहपतयो यजध्वमिति शस्वली-

पिशङ्गे । सस्त्रेष्वेकस्यैव गृहपतिव्यपदेशाद्यजमानबहुत्वे ऽपि गृहपति-
ग्रब्दो यजमानपदमपि सन्न विक्रियते ।

३. अन्नदानमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववत् ।

४. येनयेन प्रेष्यति मैत्रावरुणः सासा याज्या । तस्यतस्य प्रैषा-
न्नोक्तस्य इत्यास्तु विशेषः । उद्धृत्य होतायत्तच्छब्दं प्रतिप्रैषं चासुक्त
यजासुक्त यजेति ।

५. इन्द्र सोमं पिब अतुनेत्येता वा होत्रादिभिर्याज्याः कर्तव्याः ।
मैधातिथ्यो वेत्यार्षवचनाश्रियमतः । चयोदग्रस्याप्यृतुग्रहस्याध्वर्युवशा-
त्प्रयोगे सति मैधातिथ्येव कार्या अविनियुक्ता विनियुक्तानां^१ यात-
यामत्वदोषात् । प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यपि यथादेवतमध्वर्युवशाद्याज्या-
भ्यासो ऽसंभवादन्वस्य^२ । तदनुसारेण प्रैषान्प्रयुतस्य अतुदेवता-
तुन्धदेवता वृद्धैः कल्पिता एवं लिख्यन्ते । आ त्वा वसन्तु हरथ
इत्यैश्री । हस्करादिद्युतस्यरीति माकृतौ । इह लघारमणियमिति
त्वाद्गी । अग्निं द्रूतं वृणीमहे इत्याग्नेयौ । अतेन यावृतावृधाविति
मैत्रावरुणी । प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्रिनौ । द्राविणोदमं प्रैषं
नाभ्यस्येत् अग्न्याज्याकल्पस्येदङ्गीकृतः । कुतः । तस्मिन्नाया असौ ऽसं-
भवात् । स य इच्छेन्नृत्युं पाप्मानमपहन्वामित्येताभिर्यजेदित्यर्थ-
वादात् । येन प्रेष्यति सा याज्येत्ययमेव पचः सर्वस्वारपराकथोः ।
अग्निद्युति च प्रैषयाज्याकल्पो ऽनूद्धत्वाद्भवः ।

६. योयो होत्रादिः प्रैषान्ते श्रूयते होतर्थज पोतर्थजैत्येवं मम

१ B क या अस्या । उक्ताणां । * ० (याताभ्यासो A प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यप्यभ्यासः
चेत् यथादेवतमध्वर्युवशाद्याज्याभ्यासो ऽसंभवादन्वस्य ।

यजतीन्द्र सोममित्यान्नायक्रमेण । प्रशास्तर्यजेति मैत्रावरुणो ब्रह्मन्
यजेति ब्राह्मणाच्छंभौ ।

७. अध्वर्युं यजतमिति प्रैषान्ते होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह । एव-
मुक्तो होता क्रमप्राप्तां तदीयां याज्यामाह ।

८. गृहपते यजेत्येतत्प्रैषान्ते यजमान आह होतरेतद्यजेति ।
ततो होता यजति ।

९. तयोः संबन्धिन्यौ क्रमप्राप्तावित्यर्थः ।

१०. येषामध्वर्यूणामसर्वङ्गतास्तैः सह क्रियायामेवं भवति ।
तत्र यो यस्य होमकारी स तस्मिन्नुपहवमिद्धा सावनेन भक्षमन्त्रेणा-
वजिप्रत्योष्ठौ वा निलिम्पति ।

११. अन्ते^१ ऽध्वर्यौ^२ प्रतिप्रस्थातरि वोपहवमिद्धा सावनेन
मन्त्रेण यथोक्तं भक्षणम् । पुनः^३ प्रतिप्रस्थातर्यवोपहवमिद्धा । एवं
द्विरन्ततो होता । अध्वर्युगृहपत्योर्भक्षो मा भूदिति सूत्रारम्भः ।
वाजिभिः सह क्रियायां पूर्वेषां दशानामभक्षणमेव । सर्वङ्गतत्वात् ।

१२. एवो नियोगे^४ । इवशब्दः संप्रत्यर्थे ऽनर्थः । अत्र षट्-
षाक्षेषु भक्षयित्वाभिरोष्ठलेपनं^५ वा कर्तव्यमवप्राणं वा । न पातव्यः
सोमः । द्विदेवत्येष्वप्येवमेव । तत्रोक्ते होतुरेव केवलस्य स्यात् ।
अथर्तुयाजैश्चरन्तीत्यथशब्दस्यास्य चेतिकरणस्यैतन्नयोजनम् । कथं
नामेतरयोः सवनयोः सर्वमेतत्प्रतिषिध्यतेहोतसंबन्धस्य केवलस्य प्रति-
षेधो मा भूदिति ।

१ C om. २ A ins. अध्वर्युं गृहः । ३ A C एवानि० B एवे ।
४ B लिम्पं

६.

१. आज्यमिति वक्ष्यमाणस्य शस्त्रस्य नामधेयम् । तच्छंसिष्य-
न्यिता मातरिश्वेत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः श्रोत्रावो र इत्या-
हावसंज्ञकः झुतान्तः । आयनिगदस्यायं प्रतिषवनं यथा पठितस्तेन
प्रतिप्रस्थाचादिष्वपि प्रतिगृणत्सु न विक्रियते । शस्त्रादाविति वच-
नात्सर्वत्र शस्त्रादावयमौत्सर्गिकः । प्रातःसवनवचनं प्रातःसवनिको
ऽयमित्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तेनाह्वय तेनतेन यो यथाहावास्व-
स्तेनतेन प्रतिगरितारमाह्वय तत उपांशु तूष्णीं शंसाख्यमग्नि-
र्ध्यातिरित्यादिकं शंसेत् ।

२. नियमतो ऽवसानार्थमिह सर्वचावसानवचनं । नायमाथ-
निगदः^१ । प्रउगे पुरोरुचामृन्वचनात् । ततश्च विकृतिषु यथार्थमूहः ।
एवमेतं तूष्णींशंसं शस्त्रा ततः पुरोरुचमनन्तरां पञ्चो ऽवस्यन् शंसेत् ।

३. अग्निर्देवेद्ध इत्यादिकां पुरोरुचं प्रणवान्तां^२ यथापठितां
शंसेत् । विकारेष्वनायनिगदत्वादियमृहितव्या ।

४. प्रणवेन प्र वो देवायेत्याज्यसूक्तं संदध्यात् । सूक्तविरुद्धावपि
प्रथमस्य सूक्तस्यायं धर्मस्तस्यैत्यतिरेकात् ।

५. महत्त्वतीयं नाम माध्यन्दिने सवने प्रथमं शस्त्रम् । तथा
वैश्वदेवं द्वतीयसवने । तयोश्च शस्त्रयोः । न केवलमाज्यस्य प्रथमस्य
सूक्तस्य प्रथममर्धचं पञ्चो ऽनवानं शंसेत् ।

६. अतः वा यस्य रोदसीत्येवमादिकमुत्तमावर्जं सूक्तशंसं शस्त्रा
तत आह्वय आहावमुक्तेत्यर्थः । उत्तमया परिधाः शस्त्रं परिषमा-

१ C नियमाय निः । २ C om. प्रणवान्तां and has रतां instead ।

येत्यर्थः । उक्थवीर्यसंज्ञकं तदङ्गं मन्त्रं जपति भा विभा इत्येव-
मादिकम् । ननु सूक्तशेषं शस्त्रेत्यतिरिच्यते । सत्यम् । आवापेषु
सति सश्वे सकलसूक्तस्य प्रचेप इत्येतत् ज्ञापयितुं सूक्तशेषं शस्त्रेति
वचनम् । तथा च श्रुतिहेत्वर्थवादः कश्चित् । तदु ह स्माह कौषी-
तकिः शंसेदेव सूक्तस्याव्यवच्छेदायिति ।

७. शस्तयाज्यासम्यैपनिमित्तमुक्थग्रा इत्यध्वर्युराह सर्वासु शस्त-
याज्यासु । न केवलमत्रैव ।

८. अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोण इति यजति । तथा अवणात् ।

१०.

१. यदाज्ये शस्त्रे समाप्ते सुवते कन्दोगास्तस्यैवानुशंसनमेतदि-
त्येतदर्थः सूक्तारम्भः । ननु सर्वत्र वाचनिकमाज्यम् । को ऽस्य विषयः ।
उच्यते । वाचःस्तोत्रे कश्चित्कात्पनिकेषु शस्त्रेषु^१ । अन्येषां शस्ताणां
पूर्वं स्तोत्रमनन्तरं^२ शस्त्रमस्य तूत्तरं स्तोत्रम्^३ । पवमानस्तोत्राणि^४
प्रउगमरुत्वतीयवैश्वदेवानामेव^५ श्रुतत्वात् ।

२. परिभाषासूत्रमेतदिह कथिते । प्रउगस्य व्यवहितस्तोत्रस्था-
प्याज्यस्तोत्रेण सामसन्ततिर्यथा^६ स्यात् । स्तोत्रवतां शस्ताणाम् । न तु
शौचामणीशस्त्रप्रभृतीनां शाखान्तरदृष्टानां अस्तोत्रवतामयं धर्मः ।
एषेति प्राह स्तोत्रकारौ । तस्यायमर्थः । एषोत्तमा ष्वक् शंसतु

१ C (in marg.) निगदं instead of तदङ्गं । २ C om. शस्त्रेषु । ३ C (orig.)
पूर्वमनन्तरं स्तोत्र- marg. स्तोत्र and शस्त्र, ४ C om. स्तोत्रम् । ५ B ins.
शु । ६ B . ७ C om. साम ।

भवानिति । उक्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमिति । प्रतीहारः सामभक्तिविशेषः ।
 स उक्तमत्वेन विशेव्यते । तस्मादूर्ध्वमाह्वय प्रतिगरितारं ततः शंसन्ति ।
 आह्वयेति वचनादाहावो न शस्त्रम् । तेन तन्मोक्षे न प्रायश्चित्तम् ।

२. प्रउगे वक्ष्यमाणे या अन्तरेण माधुच्छन्दसांस्तृषान्वायवा
 याहि दर्शतेति वक्ष्यमाणकानृषो व्यवयन्ति व्यवदधतीत्यर्थः । ताः
 पुरोरुच इत्याचक्षते । प्रसिद्धा हि तासामिद्यं संज्ञेत्यर्थः । प्रउग-
 यणं संज्ञार्थम् । ततश्च शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिज्ञानाच्च धर्मः ।
 माधुच्छन्दसानिति प्रउगस्य संज्ञार्थं पूर्ववत्प्रयोजनम् । चषो व्यवय-
 न्तीति पुरोरुषामृष्यचनं विकारेख्नूहार्थम् । पुरोरुष्यचनमृष्यज्ञायां
 नामग्रहणार्थं न केवलं संज्ञार्थमेव । श्रुतिप्रसिद्धत्वात्तस्याः ।

४. तासां पुरोरुषां पुरस्तात्प्रत्येकमाहावः । संशस्य पुरोरुषा
 सूक्तं पुरोरुषे पुरोरुच एवाह्वयत इति (१४. ४) श्रुतेः ।

५. परिधानीयायाश्च पुरस्तादाहावः कार्यः ।

६. विश्वान्देवान्हवामह इत्येषा वैश्वदेवी पुरोरुक् । षट्पदा
 एव जागते सर्वेलेऽपि । सा षट्पदा भवतीति नियमश्रुतेः ।

७. तस्यां षट्पदायां दाभ्यां पादाभ्यामवसाय ततो ऽनन्तराभ्यां
 पुनरवसाय पुनश्च द्वाभ्यां प्रणौति । नात्र गायत्रीशंसनमवसानोप-
 देशात् । विनाग्ने चावसानादावृत्तिः । तस्यै द्वे द्वे पदे अवगाहं
 शंसतीति (५) श्रुतेः ।

८. सारस्वत्यां पुरोरुषि वाचःसोमे ऽपि विकल्पः ।- शंसेन्न वा
 शंसेत । अशंसनमेवाभीष्टं तेन गुरुसूचं हतम् । तथा च श्रुतिः ।

अथ द्वैके सारस्वतीं पुरोरुचं शंसति न तथा क्षुर्यात् । आहावस्तु नित्यः । तदङ्गत्वादिकल्पे प्राप्ते वचनम् । एवं च सति नितरां परिधानीयां शंसेदिति (७. १०. १०) निष्केवल्ये । तच्चाहाव-
स्थापि तादङ्गत्वात्तद्धर्मता । अङ्गप्रधानयोः संस्कारन्यायता युक्ता । ननु प्रतिवचनमाहावः प्राप्नोति । नेत्युच्यते । तन्नं भवत्यभिन्नकालत्वात् । एवं च सङ्क्षोपपत्तिः । षोडशग्राहावं वैश्वदेवं शंसत्येकविंशत्याहाव-
माग्निमारुतं शंसतीति ।

६. आह्वय वायुरपेगा इत्यादिकां वायव्यां पुरोरुचं सङ्क्षस्त्वा ततो वायवा याहि दर्शतेत्येतासां तिसृणां त्रिः प्रथमां शंसेत् । वायवा याहि दर्शतेत्येतास्त्रिः शंसेत्तासां च प्रथमां चिरिति वाक्यभेदे ऽपि सूत्रेषु न दोषः ।

१०. आह्वय हिरण्यवर्तनी इत्येवमादिकामैन्द्रवायवीं पुरो-
रुचं शस्त्वा तत इन्द्रवायू इमे सुता इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

११. आह्वय काव्ययो राजानेत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा ततो भिचं ऊवे पूतदचमित्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१२. आह्वय देव्यावध्वर्यू इत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा ततो ऽग्निना यज्वरीरिष इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१३. आह्वयेन्द्र उक्थेभिरित्यादिकां पुरोरुचं शस्त्वा तत इन्द्रा याहि चिचभानो इति तिस्रः शंसेत् ।

१४. आह्वय विश्वान्देवानित्येवमादिकां पुरोरुचं षट्पदां शस्त्वा तत ओमासस्यर्षणीधृत इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१५. आङ्गय वाचामहमित्येवमादिकां पुरोरुचं पक्षे शस्त्वा ततः
पावका नः सरस्वतीति तिसृणामुत्तमया परिधायानन्तरमुक्थवीथं
वाचं मे जित्वेत्येवमादिकं जपति । वाचं मे जित्वेत्येतेः सप्तभिर्वाक्यैः
सप्तैव वाचव्यादिदृष्टदेवता आशिषः प्रार्थन्ते । तत्र सारस्वतदृष्टाभावे
ऽपि दशममहादौ^१ सप्तैवाग्नीर्वाक्यानि कथं नाम स्युरित्येवमर्थ-
मुक्थवीथंप्रणमम् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्समुदायाङ्गमित्यर्थः ।

१६. विश्वेभिः सोम्यं मध्वित्युक्थं शस्त्वा यजतीति (५) श्रुतेः ।

११.

१. परिभाषेयम् । स्तोत्रियानुरूपा उच्यमानास्तृषाः प्रत्येतभ्याः ।
क्लिमविशेषेण । नेत्याह । प्रगाथान्परिहाय प्रगाथान्त्वर्जयित्वेत्यर्थः ।

२. आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियः । आ नो गन्तं रिशाद्-
सेत्यनुरूपः । वैश्वामित्रौ मैत्रावरुणस्य चाच्छावाकस्य च स्तोत्रियौ
भवत इति श्रुतेः ।

३. प्र वो मित्राय गायतेति पञ्चसंमुक्थमुखम् । उच्यमुखवच-
नाद्वाचःस्तोत्रे ऽस्योर्ध्वमावापः । अहर्गणे तु नेवम् । स्तोत्रकाणां प्रातः-
सवने कर्मन्ति कर्मवचनातिरेकात्^२ श्रुतेश्च ।

४. प्र मित्रयोर्वरुणयोरित्येतासां नवानामनुवादेन विधिः ।
उत्तमया परिधाय समाप्य शस्त्रम् उप नः सुतमा गतमिति
एतथा यजति ।

१२.

१. आ याहि सुषुमा हि त इति स्तोत्रियः । आ नो याहि परावंत इत्यनुरूपः । ब्राह्मणाच्छंसिन ष्टल्विन्विशेषस्य ।
२. वासोप्यते ध्रुवेत्येव प्रगाथो वार्हतो ह्वच इति तं परिहाय्य शेषः सूक्तस्य अयसु त्वा विचर्षण इत्यादिकं सप्तकमुक्त्यमुखं भवति ।
३. इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति नवर्चमेतत्सूक्तं शंसेत् ।
४. उहेदभि श्रुतामघमिति तिसृणामनुवादसंख्यो विधिः । तासामुत्तमया परिधाय समाप्य शस्तम् । तत उक्त्यगा यज सोमानामिति संप्रेषित इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति यजति ।

१३.

१. क्रमेण पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः । आवन्तः स्तोत्रियानुरूपास्त्रयाणामपि होत्रकाणाम् । तथैव श्रुतत्वात् । वैश्वामिचौ मैत्रावरुणाच्छावाकयोः । एवमेव श्रुतत्वात् ।
२. त्वच एवोक्त्यमुखं नवर्चत्वात् सूक्तस्य ।
३. अमन्तरमेताः शस्तव्याः ।
४. वासिष्ठौ नवर्चौ पर्यासाविति श्रुतेः । इयं वामस्य मन्मन इत्येतासां नवानामुत्तमया परिधायेन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति यजति । पूर्ववदुक्त्यगा यज सोमानामिति संप्रेषितः ।

१४.

१. वक्ष्यति । रथन्तरं पृष्ठं निष्केवत्यास्य हृद्देति । तत्र रथन्तरे क्रियमाणे रथन्तरपृष्ठो यज्ञः । हृद्देति क्रियमाणे हृत्पृष्ठता स्यात् । अतश्च रथन्तरपृष्ठपचे पूर्वोक्त एव शस्त्रन्यासः^१ । हृत्पृष्ठपचे त्वथ-मुच्यते । मैत्रावरुणादीनां चयाणां प्रकृतत्वाद्यथासङ्गेन सम्बन्धः । मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्रायिनो हृद्देति ब्राह्मणाच्छंसिनः । इन्द्रे अग्ना नमो हृद्देत्यिच्छावाकस्य । हृत्पृष्ठस्येति थञ्जविशेषणम् । अर्थः प्रकृतिं निवर्तयतीति पूर्वेषां निवृत्तिः ।

२. राथन्तरमिति तद्धितसंबन्धात् पूर्वा रथन्तरपृष्ठपचे शस्त्र-रचनेति सिद्धम् ।

३. अनुरूपं राथन्तरमिच्छावाक उक्त्यमुखं कुरुते । राथन्तर-मुत्सृजेत्^२ । स वा एषो ऽग्निष्टोम आज्यप्रभृत्याग्निमारुतान्तो यच्छस्त्रं चौषि षष्ठिशतान्यृषां सम्यद्यन्त इति (१ ६.८) श्रुतेः । इन्द्रे अग्नेति च पर्यासमध्ये पुनःशंसनं विनियुक्तस्यापि स्तोत्रियत्वे । वासिष्ठौ नवर्षौ पर्यासाविति श्रुतेः ।

४. होचका मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यिच्छावाकाः स्वशस्त्रेषु सर्वत्र चतुराहावा भवन्तीत्ययमुत्सर्गः ।

५. वक्ष्यति । आश्विनादूर्ध्वमतिरिक्तोक्यानि । ऊर्ध्वं षोडशिनो ऽतिरिक्तोक्यमित्यादौ । तेष्वतिरिक्तोक्येषु होता चतुराहावो भवति । चतुराहावशब्दश्चकारेणानुक्त्यते ।

१ A न्यासप्रसङ्गः ० न्यासः प्रसङ्गः । २ A ins. उपसृज्यते ।

६. अन्यपदार्थगतो ऽप्याहावशब्दो ऽधिक्रियते दृष्टतो ऽधिकार-
प्रवृत्तेः^१ । स्तोत्रियानुरूपाम्नां प्रत्येकमाहावः । चतुराहावा होचका
इति वचनात् । आहावस्थाननियमार्थं सूत्रम् ।

७. अनुरूपादनन्तरो यः प्रगाथः प्रकृतो तस्मादूर्ध्वं पञ्चममा-
हावस्थानं^२ होक्ताकाणां माध्यन्दिने सवने भवति ।

८. उक्थमुखादूर्ध्वं पञ्चममाहावस्थानं सर्वेषां होतुस्य होचकाणां
च रात्रौ । रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः ।

९. अन्यत्रापि^३ सवनान्ते ऽन्यत्र वा यदाध्वर्युरेवमाह प्रगास्तः
प्रमुहीति तदा मैत्रावरुणं ओं सर्पतेति ब्रूयात् ।

१०. प्रसूताः सन्तो दक्षिणादृतो दक्षिणेन शरीरभागेन परि-
दृता इत्यर्थः । अपरथा सदोदारा निःसर्पन्ति । नानियमेन ।
कथं तर्हि । उत्तरेणौदुम्बरीसंज्ञां स्थूणाम् । तामेव दक्षिणेन ब्रह्मा
निःसर्पेत् । ननु खंखं धिष्यसुत्तरेण संचरतामुत्तरेणौदुम्बरीं सर्पणं
कृतं भवति । किं वचनेन । उच्यते । यजमानसदस्यमैत्रावरुणयाव-
स्तुदर्थम् । यथा न शून्यं सदो भवति तथा सदस्यः प्रसर्पेत् । सर्पत्सु
न शून्यं सदः कुर्यादिति तस्य हान्दोग्ये वचनात् । आग्नीध्रस्तु^४
स्वस्माद्गाराद्दक्षिणया द्वारा । तथा संभवात् ।

११. यथार्थमृत्विजो मूत्रपुरीषादिकरणाय सर्पन्ति ।

१२. माध्यन्दिनाय सवनायेति तादर्थ्यं चतुर्थी^५ । ततश्च सम-
स्तोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पणमूर्ध्वं प्रातःसवनादित्येतत्सिद्धं भवति ।

१ B च । २ ० क्रियते इति C प्रवृत्तेः A ० प्रवृत्तेः । ३ A. ins.
सर्वेषां । ४ (by alt.) चत्रापि । ५ B C तस्मात् ।

अपरयेव द्वारा प्रसर्पेयुः । यथानिःसृष्टमिति वचनात् । यथासन-
मुपविशन्तीत्ययमनुवादो दक्षिणधिष्ण्यो इत्यस्य निषेधार्थः ।

१५.

१. आदौ माध्यन्दिनस्य सवनस्य राजानमभिषुण्वन्ध्वर्थवः ।
यावस्तुत्कर्मविध्वर्थमेतत्सूत्रम् । ननु राजानमभिषुण्वन्तीत्येतावदाच्यम्
अन्यत्कर्मप्रकरणाभ्यां सिद्धम् । उच्यते । माध्यन्दिनस्य सवनस्याद्य-
मादिरित्येतदपि^१ प्रतिपादयितव्यमेव । कथं नाम । यानि माध्य-
न्दिनादावुपदिश्यन्ते प्रेङ्गावटखननादौनि तानि प्रागभिषवात्क्रिये-
रन्निति^२ ।

२. यावस्तद्वृत्तिविशेषः । स पूर्वथा द्वारा हविर्धानशरणं प्रवि-
श्योत्तरस्य हविर्धानशकटस्य दक्षिणं पादमग्रेण दक्षिणामिमुख-
स्तिष्ठन्सोमोपनहनेन वाममा मुखमुत्तमाङ्गं परिवेष्ट्य यावन्तां सोम-
मभिषुण्वतां शब्दं श्रुत्वा संप्रैषनिरपेक्षः प्रणवेनामंदधत्^३ प्रत्यर्धर्च-
मुच्छ्रमन्नवाने^४ वा वक्ष्यमाणमनुवचनं पठति ।

३. प्रतीकोक्ताः पञ्चेता ऋचो ऽभिष्टौति । शाखान्तरश्रुतेः ।

४. आ ष्यायस्व ममेतु ते । आ ष्यायस्व मदिन्तम । मं तं पर्यामि
मसु यन्तु वाजा इत्याष्यायितवत्यः । एतामां तिसृणां प्रथमामभि-
ष्टुत्य ततः प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामेत्यर्बुदार्यस्य सूक्तस्य द्वे अभिष्टौति ।
देवा वा अर्बुदेन च पावमानौभिय यावन्तो ऽभिष्टुत्यामुवच्छ्रमन्त्वमिति
श्रुतेः^५ । अर्बुदग्रहणं व्यवहारार्थम् ।

१ C (M. n. 2) स्य (instead of स्या) in सवनस्यायं. २ C न क्रियेरन ।

३ C प्रणवेन वामं दधत (see h.) त् । ४ C om प्रति । ५ C ऽभिष्टुत्यति श्रुतेः ।

५. द्वितीयामाष्यायितवतीनामा ष्यायस्व मदिन्तमेत्येतामा-
ष्यायितवतीमभिष्टुत्यार्बुदस्य द्वे । एते वदन्यविदक्षना मध्वित्येता-
मभिष्टुत्य ततः सुपर्णा वाचमक्रतोप श्वीत्येतामभिष्टुयात् ।

६. द्वितीयामाष्यायितवतीनां सं ते पर्यासीत्येतामभिष्टुत्य ततो
ऽर्बुदस्यैकां उया इव प्रवक्षन्तः समायजुरित्येतामभिष्टुयात् ।

७. तुल्यप्रतीकत्वे प्राथम्येन व्यवस्था । ष्टवतीरिति संज्ञा ।
कथं नामाधवनक्रियाकाले स्युः ।

८. अत्रापि पूर्ववत्संज्ञाकरणप्रयोजनम् ।

९. आ ष्यायस्व समेतु त इत्येतत्प्रभृति कलशवत्यन्त एवं
विहृतः पूर्ववदाष्यायितवत्यर्बुदस्यस्तौ द्वितीयो ऽपि सवः । अपि-
शब्दात् प्रथमो ऽपि कलशवत्यन्तः सवमंज्ञ एव । इयांसु विशेषः ।
षष्ठीप्रभृतयः पञ्चार्बुदस्य पूर्ववद्विहृत्याः ।

१०. 'आष्यायितवतीप्रभृत्येकादशीप्रभृतयस्तिस्त्रो ऽर्बुदस्य वि-
हृत्याः । तत्र यथासंभवमेकेकां विहरेद्यमपि द्वितीयः सवः ।
संज्ञाकरणं शास्त्रमव्यवहारार्थम् ।

११. यस्मिन्सवे ऽभिषोतारो बृहच्छ्वदं कुर्युर्बृहद्वदन्ति मदिरेण
मन्दिनेति तत्रोत्कर्षत् । अथ यत्र बृहद्बृहदिति बृहद्वदन्ति मदि-
रेण मन्दिनेति तत्रेति (२९. १) श्रुतेः ।

१२. प्रथमे सवे षष्ठीमपकर्षत् ।

१३. पवित्रमूर्णामयं सोमगलनार्थमुद्गातारो वितन्वन्ति । तस्मि-
न्वितते सवि पविचं ते विततं ब्रह्मणस्यत इति द्वे अभिष्टुयात् ।

१४. वितत एव पवित्रे वि यत्पवित्रं धिषणा अतश्चतेत्येका पठितव्या ।

१५. मास्य धारा अचरन्प्र धारा अस्य शुष्णिणः । प्र ते धारा असश्चत इति प्राथम्यात् । एतास्त्रिभ्यः प्र चरन्तीषु धाराषु पठेत् । धारास्त्रिति बह्वचनमविवक्षितम् । कालोपलक्षणत्वात् ।

१६. पावमानीनां मध्ये याः कामयेत ता अभिष्टुयात् । धारा-
गृहेषु गृह्यमाणेष्वध्वर्युभिः । अवचने प्रथमा एव स्युः । प्रथमं वा
नियम्येति न्यायदर्शनात् । तुल्ये ऽपि पावमानीत्वे मौस्य एव स्युः
प्रकरणात् । न तु सृष्टवत्याद्याः । विनियुक्तत्वात् । सूत्रकारानुप्रस्था-
नादनुष्टुभो^१ युक्ताः । तथा हि दशमे ऽहनि सृजानो वारे पव-
मानो अस्य इति यावत्सुतो याथाकाम्यमित्येतदुपपन्नं भवति ।
तथा च तत्तत्राभि नो वाजसातममित्येता अनुष्टुभः प्राथम्या-
त्प्रकृतौ प्रसिद्धाः ।

१७. याथाकाम्यनिवृत्त्यर्थं यमेवर्धनार्थस्य प्रयोगः ।

१८. उत्तमे गृहे गृहीत इति कालविधिः । अर्धदस्योत्तमया
परिधायेति नियमः । आढायोष्णीषमुसृज्यत इत्युष्णीषादानविधिः ।
वाग्यमादिनियमकर्मणश्चोत्सर्गः^२ ।

१९. प्रत्यहमुष्णीषादानापवादः । अस्य एवाह्न्युष्णीषमा-
दद्यात्प्रसिद्धात्^३ ।

१ C (in marg) सूत्रकारानुप्रस्थात् । २ A •नियमात् । ३ I beg to state that the words from सञ्जातो to ऽहनि constitute one Sutra and the words from अर्धदं another, I have in the edition of the text erroneously taken them together.

२०. प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामेत्यर्बुदः । तथैवार्धानुक्रमणी-
दर्शनात्काद्रवेयो ऽर्बुदः प्रैत इति । तमर्बुदं शुद्धमविहतं वाभिष्टु-
यात् । पूर्वोक्तेन विहारेण सह विकल्पः । स च यदाध्वर्यवो निया-
भ्यासेचनं पूर्वं कुर्वन्ति त्रिष्वपि सवनेषु तदाप्यायितवत्यः पूर्वं ततो
ऽर्बुदः सकलस्ततो मृष्टवत्यः कलग्नवत्य इति । देवा वा अर्बुदेन च
पावमानीभिश्चेत्यविशेषश्रवणात् ।

१६.

१. माध्यन्दिनः पवमानः कन्दोगानां प्रमिद्धः । तेन स्तवने
हृते दधिघर्माख्येन हविषा चरन्ति अध्वर्यवः यदि प्रवर्गवान्यज्ञः ।

२. होतर्वदस्व यत्ने वाद्यमित्यध्वर्युणा संप्रेषित उच्छिष्टताव-
पश्यतेत्येतामभिष्टौति ।

३. श्रातं हविरित्येवमध्वर्युणोक्ते द्वितीयां सूक्तस्य श्रातं हवि-
रो ध्विन्द्र पाहीत्येताम् । अभिष्टौतीत्यनुषज्यते । प्रथमामभिष्टौति
द्वितीयां सूक्तस्येति सूक्तग्रहणातिरेकात्प्रथमाग्रहणातिरेकाच्च सर्व-
स्वारादिष्वथेता एव नियमतो भवन्ति ।

४. दधिघर्मस्य यजेत्येवमध्वर्युणोक्तसृतीयया श्रातं मन्य ऊध-
नीत्येतथा यजति ।

५. अनवानमर्धचान्ते ऽनुच्छसन्नेकैकां सप्रणवामिति प्रत्यृचं
प्रणवेनावस्यन्नभिष्टौति ।

६. - शे ऽनवस्यन्नेव^१ ।

१ (in marg.) साननेव instead of अवस्यन्नेव ।

७. तथा यजतीत्यस्थानन्तरमनुवषट्कारस्य वचनमायनिगद-
प्रतिषेधम् ।

८. वषट्कारानुवषट्काराभ्यां ऊतस्य दधिघर्मद्रव्यगोषस्य मयि
त्यदिन्द्रियं वृहदित्यादिको भक्षमन्तः ।

९. सवनीयपशोर्वपान्तं प्रातःसवने वृतम् । अथेदानीं पशुपुरो-
लागेन स्विष्टकृदित्तेन^१ चरित्वा अनन्तरं पुरोलागेः सवनीयेर्दधि-
धानादिभिश्चरन्ति ।

१७.

१. माध्यन्दिनस्य सवनस्य धाना इति सवनीयपुरोलागानां
पुरोनुवाक्या । प्रेष उक्तो याज्या च^२ ।

२. माध्यन्दिने सवने जातवेद इत्येषा सवनीयहविःस्विष्टकृतः
पुरोनुवाक्या भवति । उक्ता याज्या प्रातःसवने प्रेषय्य ।

३. अमावि देवं गोच्छजौकमन्थ इत्येवमादिकमुत्स्रीयमानसूक्तं
भवति । नामधेयं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् । वामिष्ठौर्मध्यन्दिन उत्स्रीय-
मानेभ्यो ऽन्वाह ता वै दग्धान्वाहेति (२८. २) श्रुतेः ।

४. होता • यच्चदिन्द्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्यैत्येवमादिकः प्रेषो
भवति । सुन्वतो यजमानस्येत्यनयोः पदयोर्विहृतौ यथार्थमृहः ।
द्वियजमानके सुन्वतोर्यजमानयोः । वज्रयजमानके सुन्वतां यज-
मानानामिति ।

१ A (orig) मन्विष्ट • । २ C (in marg) प्रातःसवने ।

५. पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति होता यजति ।
 ६. पिबा सोममित्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य याज्या भवति ।
 ७. अस्यैव सूक्तस्य ।
 ८. अर्वाङ्गेहि सोमकामं लाङ्गरिति पोता यजति ।
 ९. तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्गिति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या भवति ।
 १०. इन्द्राय सोमा इत्येवमादिकाच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या ।
 ११. आपूर्णी अस्य कलग्नः स्वाहेत्याग्नीध्रस्य प्रस्थितयाज्या ।
 १२. प्रातःसवनापेक्षमुत्तरत्वम् ।
 १३. उत्तरयोः सवनयोरित्येतत्प्रकृतमेव ।
 १४. होतृचमसप्रतीक्षणं स भद्रमकर्षो नः सोमं पायथिष्यती-
 त्येवमादिकं यदिह नोक्तं तत्समानं तुल्यं प्रातःसवनेन द्रष्टव्यम् ।
 १५. क्रमार्थं ऽनुवादः ।
 १६. अस्मिन्काले प्रस्थितभक्षानन्तरं दक्षिणा दातव्या । सूत्रा-
 रम्भप्रयोजनं बृहस्पतिमवे त्रिष्वपि सवनेष्वेव दक्षिणाकालः ।
 १७. द्वादश अधिका यस्मिञ्कृते तत् द्वादशं शतम् । गवामिति
 न्यायप्राप्तस्य सङ्ख्येयस्य सूत्रणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 १८. वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति नित्यत्वात् आवश्यकर्तव्य-
 तायामसम्भवे च द्वादशशतस्य यथोपपादं यथासम्भवेकविंशति-
 प्रभृति वेति विकल्पः ।

१८.

१. अग्नये त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । ननु गोदानाधिकारे हिरण्यं प्रतिगृह्णातीति किमर्थमुच्यते । असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति कथं नाम स्यात् । इहैव मा भूदिति ननु दातात्र नोपात्तो^१ नापि प्रतिगृह्णीतारः । आह । न्यायादन्या-परेभ्यश्च वचनेभ्य एव सिद्धम् । यजमानो दाता प्रतिगृह्णीतारश्चत्विज इति । प्रतिविभज्य दानम् । पत्नी च ददाति विशिष्टेन क्रमेणेत्ये-तच्छाखान्तरात् ।

२. रुद्राय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण गाः प्रतिगृह्णाति । होता च कुर्यादनादिष्टमित्येतदत्र नाश्रीयते । गवाधिकारे हिरण्यप्रतिगृह-मन्त्रपाठात् ।

३. बृहस्पतये इत्येवमादिना मन्त्रेण वामः प्रतिगृह्णाति ।

४. यमाय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकशफं प्रतिगृह्णाति । एकशफ-मित्यथो ऽयतरो गर्दभ इति प्रसिद्धः ।

५. अन्यन्मन्थौदनतिलमाषादिकं प्रजापतये इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।

६. ओमित्यनेन वा मन्त्रेण सर्वं प्रतिगृह्णाति । वा पूर्वैरग्नये त्वेत्येवमादिकैर्मन्त्रैः^२ ।

७. को ऽदादित्येवमादिकेन मन्त्रेणानुमन्वयते यत्प्राणि^३ ।

८. को ऽदादित्येवमादिना मन्त्रेणोपस्पृशेदितरदप्राणि ।

१ C (in marg) प्राप्नो । २ C in marg विकल्पार्थम् । ३ C (in marg) द्रवम् ।

८. अनुचरमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहाराथम् ।

१०. इन्द्रनिह्वं प्रगाथमिति संज्ञानिर्देशः स्वशास्त्रोपयोगी ।

११. ब्राह्मणस्यत्यमिति संज्ञाकरणमुक्तार्थम् ।

१२. अग्निर्नैता भग इव चितीनामित्येकां शस्त्राङ्गय । एका-
वचनं वृचनिवृत्त्यर्थं एकपातिनीसंज्ञार्थं चोत्तरयोरपि ।

१३. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येताम् ।

१४. पिबन्मथपो मरुतः सुदानव इति ।

१५. जनिष्ठा उयः महसे तुरायेत्यस्य सूक्तस्य षष्ठ्यं शस्त्राङ्गय
निविदं शंसेत् । षट् शस्त्रेत्यनुवाद आहावविधानार्थः । निविदं
वक्ष्यति । प्रथमा निविन्मरुत्वतीयस्येति ।

१६. अस्मिन्सूक्ते मदान्मदा मोदैवेति प्रथमः प्रतिगरो भवति ।
तस्य प्रथमायामध्वर्युः सहन्मदप्रत्यागृणातीति (१६. ३) श्रुतेः ।
होतृप्रत्ययः प्रतिगर इति कथितः ।

१७. विषमर्चानां सूक्तानामेकयाभ्यधिका^१ अर्धाः शस्त्रा
निविदं दध्यात् ।

१८. समसङ्ख्याका ऋचो येषां सूक्तानां तानि समर्चानि । तेषां
मध्ये निविदं दध्यात् ।

१९. ऋचानां निविद्वानानामेकां शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२०. यदा सूक्तविद्विः पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्त
इत्येवमादिका भवति तदाक्ये सूक्ते निविदं दध्यात् यथोक्तेन प्रकारेण ।

२१. तुशब्दः सूक्तविद्वद्भावित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

१ C. ० भ्यधिकाणां; in marg. विषमसंख्याका ऋचो येषां तेषां । •

२२. ढतीयसवने घानि सूक्तानि निविद्धानानि तेषामुत्तमाः
परिशिष्य निविदो दध्यात् । एकैकां^१ सूक्तस्यसूक्तस्योत्तमामित्यर्थः ।

२३. वियतं विलम्बितं पच्छः पदंपदमवखण्ड्यानेन^१ धर्मेण
निविदः शंसति ।

२४. उत्तमे निवित्यदे प्रणवः कार्यः ।

२५. अष्टौ सूत्राणि परिभाषारूपाण्युक्तानि । अथेदानीं क्रम-
प्राप्तमुच्यते । अनिष्टाउग्रीयस्य षष्ठां यः शेषस्तमुत्तमावर्जे शस्त्रा तत
आह्वयोत्तमया परिधाय परिसमाप्य शस्त्रम् ।

२६. उक्थवीर्यं रूपमनुरूपमित्येवमादिकं जपित्वा धे त्वाद्दि-
ष्टये मधवन्नवर्धञ्जिति जपति ।

२०.

१. रथन्तरमिति साधो नामधेयम् । तस्मिन्नेवत्यस्य शस्त्रस्य
स्रोत्रं भवति । आरम्भप्रयोजनं योन्यनुशंसनम् ।

२. वृहदा पृष्ठं निष्केवल्यस्य स्रोत्रं भवति ।

३. अभि त्वा शूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतय इति स्रोत्रि-
द्यानुरूपौ यथासङ्गौ । प्रथमः स्रोत्रियो द्वितीयो ऽनुरूप इति ।
रथन्तरस्येत्यनुशंसनसंबन्धेन षष्ठी ।

४. स्रोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति वर्तते । प्रगाथापहणं सर्वत्र
धर्मविशेषगतिपादनार्थम् ।

१. ५५ । १ C (in marg.) अथ पाठः instead of अथपच्छः ।

५. अदावान पुरतमं पुराषास्ति धाव्या । अश्वयोमविहित-
त्वादुभयत्र । धाव्येति संज्ञा ग्रास्त्रसंख्यवहारार्था ।

६. इह, प्रगाथस्य ऋष्यर्थम् ।

७. उभयं प्रदणवच्च न इति इहत्पचे इहत्पचाः प्रगाथो भवति ।

८. इहत्पत्तु नु वीर्षाणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तं रथन्तरपृष्ठे
सति भवति ।

९. तस्य इति यो अभिभूत्योजा इति इहत्पृष्ठे सति सूक्तं भवति ।

१०. नौषैस्तरामित्यर्थः ।

११. सूक्तस्याष्टाष्टः शस्त्रो देवः सोमं पिबन्तित्यादिका
निविद्भवति । द्वितीया निष्केवल्यस्येति वचनात् । तस्माच्च निविदो
ऽन्तरमात्रायपाठे सप्तसप्तमीत्येवमादिकं तदिह अपत्नेन चोदितम्^१ ।

१२. पिबा सोममिह मन्दतु लेत्यादिकथा विराजा यजति ।

२१.

१. उभे इहत्पन्तरे सामनी यस्य स उभयमामा सोमः । स
एव केनचित्प्रत्यक्षादिना विशेषेण रथन्तरपृष्ठो इहत्पृष्ठो वाभिधीयते ।
तत्र तावद्रथन्तरपृष्ठे यो विशेषः स उच्यते ।

२. यः सूक्तापूर्वः प्रगाथ उक्तः पिबा सुतस्य रमिन् इत्येव-
मादिसमपनीय तस्मिन्नेव स्थाने इहतो योनिं शंसति । त्वामिद्धि
हवामह इति यद्भूढं माम गीयते^२ सा तस्य सान्नो योनिरित्युच्यते ।

१ B C जपिलेन चोदि० C (in marg.) जपिलामुचो० । २ C (in marg.)
चदिदं instead of यद्भूढं and नोनं यथा instead of नौचवे ।

३. कश्चिद्देशविशेषे वृहति गीयमाने वृहत्पृष्ठः सोम इत्युच्यते । तत्र वृहत्पृष्ठे यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उभयं शृणवच्च न इत्येवमादिकस्तमुद्धृत्याभि त्वा शूर नोनुम इत्येवमादिकां रथन्तरस्य योनिं शंसति ।

४. यदेतद्योन्यनुशंसनमुक्तमेतदुत्तरासु संख्यासु । प्राकृतामग्निष्टोमसंख्यां मुक्त्वा । अन्यासु सामप्रगाथादूर्ध्वं भवति । सामप्रगाथो नोत्सृज्यत इत्यर्थः ।

५. यदेतदुक्तं सामप्रगाथमुद्धृत्यानुद्धृत्य वा रथन्तरादेः शंसनमेतद्योन्यनुशंसनमित्याचक्षते याज्ञिकाः ।

६. वृहद्रथन्तरयोरेव योनिमनुशंसन्नान्यत्रेत्येवमाह कौषीतकिः । कौषीतकियहणं विकल्पार्थम् । इति ह स्माहेत्यतिरिक्तवचनादयमेवामौष्टः पक्षः सूत्रकारस्य इति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः यत्रतु क्व चैते सामनौ इत्यारभ्यान्वातेव ।

७. परिमितं शस्यमस्मिन्प्राकृते ऽग्निष्टोमे । सो ऽयमेवंरूपः । प्रगाथे शस्यमाने योन्यां चातिरिच्यते । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति । परिमितशस्यता श्रौता । स वा एषो ऽग्निष्टोम आज्यप्रभृत्याग्निमारुतान्तो यच्छस्यं चोणि षष्टिशतान्यृचां संपद्यत इति (कौ० ब्र० १६. ६) । सा न शक्यते बाधितुम् । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति ।

८. तादर्थ्याय चतुर्थ्या निर्देशादाहावेन सहावृत्तिनाग्निं सिद्धा भवति ।

९. प्रकरणाग्निष्केवल्यनिविदि शस्तायां होत्रे वरो देयः । स चाश्वः श्रेष्ठः । वरो वा । गौरित्यर्थः ।

२२.

१. वामदेवाख्यं साम मैत्रावरुणशस्त्रस्य स्तोत्रं भवति ।
२. कया नस्त्रिच आ भुवदिति स्तोत्रियः । कया त्वं न
ऊत्येत्यनुरूपः ।
३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमिति साधः प्रगाथो भवति ।
४. सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इत्येतत्सूक्तं सामप्रगाथादन-
न्तरमाह्वयं शंसेत् ।
५. द्वितीयमेतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य ।
६. उग्रन्नुषु एः सुमना उपाके याज्यामेतां करोति ।

२३.

१. नौधसमिति साम । तद्ब्राह्मणाष्कंसिनः शस्त्रस्य रथन्तरवृष्टे
सोमे सति स्तोत्रं भवति ।
२. वृहस्पृष्टे सोमे श्यैतं साम ब्राह्मणाष्कंसिनः स्तोत्रं भवति ।
तत्संबन्धेन शस्त्रस्यवहाराथं कान्दोग्यमप्युक्तम् ।
३. तं वो दस्रमृतीषहम् । तच्चा यामि सुवीर्यमित्येतौ प्रगाथौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रघयनधर्मविशिष्टौ नौधसस्य साधो भवतः ।
४. अग्निं प्र वः सुराधसम् : प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ प्रघयनधर्मविशिष्टौ श्यैतस्य साधो भवतः ।
५. उभयोः श्यैतनौधसयोरसंयोगविधानात् ।
६. इन्द्रः पूर्भेदातिरहाभमर्कैरित्येतत्सूक्तं नौधसे साधि सति
भवति ।

७. असावि सोमः पुरुङ्गत तुभमित्येतसूक्तं श्येते साञ्जि सति भवति ।

८. उदु ब्रह्माण्यैरत अत्रस्येत्येतसूक्तं समानम् । सामान्तरेष्वपि वचनादृते नोद्धर्तयमित्यभिप्रायः^१ ।

९. ऋजीषी वञ्जी वृषभसुराषाणित्येतया यजति ।

२४.

१. कालेयाख्यं सामाञ्छावाकग्रस्तस्य स्तोत्रं भवति । तस्मिन्सति ग्रस्तमुच्यते ।

२. तरोभिर्वीं विदद्वसुम् । तरणिरिक्षिषासतीति स्तोत्रिया-
नुरूपौ प्रयथनधर्मविशिष्टौ ।

३. उदित्यस्येत्येवमादिको वृचः सामप्रगाथः कार्यः ।

४. भृथ इदावृधे वीर्यायेत्येतसूक्तं ग्रंसेत् ।

५. इमाम् पु प्रभृतिं सातये धा इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं ग्रंसेत् ।

६. पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इत्येतया यजति ।

२५.

१. इत उत्तरं यदृष्यामस्तस्त्वेषु भवतीति वेदितव्यम् ।

२. प्रःयेण वाङ्मणेन अयथासमाधानं यदृग्जातं भवति तदुच्यते ।

३. दृहती षट्चिंशदक्षरा सा पूर्वाञ्चायक्रमेण । ककुब्वाञ्चाय-
क्रमेण पूर्वस्था मध्यमेन द्वादशाक्षरेणाष्टाविंशत्यक्षरा । सतोदृहत्यु-
त्तरा । सतोदृहती चत्वारिंशदक्षरा । यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशा-
क्षरौ द्वितीयचतुर्थावष्टाक्षरौ सा चेद्दृहत्याः ककुभौ वाञ्चायक्रमे-
णोत्तरा तमेवंरूपं दृचं प्रगाथ इत्याक्षरते याञ्चिका नान्यम् ।

४. बार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । दृहत्यां पूर्वस्थां सत्याम् । पुरस्ता-
द्दृहत्यादिविकाररूपायामपि सतोदृहत्यामुत्तरस्यामिति स्थितम् ।

५. काकुभः प्रगाथो भवति ककुभि पूर्वस्थां सतोदृहत्यां
द्वत्तरस्थां विपरीतादिविहतायामपि ।

६. दृहतीं सकक्षां शस्त्रा तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादाय पुनः
शस्त्रेत्यर्थः ।

७. उत्तरस्या ऋचः प्रथमेन पादेन सद्द संधानं क्त्वावषाय ।

८. उत्तरस्या इति वर्तते । उत्तरस्या द्वितीयेन पादेन प्रणवं
कृत्वा ।

९. तं द्वितीयं पादं प्रत्यादाय द्वितीयेनावषाय ।

१०. द्वितीयस्या उक्तमेव प्रणौति ।

११. द्वे तिस्रः करोतीति^१ यास्तिस्र उक्तास्ता एवं भवन्ति ।
दृहती पूर्वा भवति । सोपपदा निरूपपदा वा^२ । उत्तरे ककुभौ
भवतः । एवं तिस्रो भवन्ति ।

१२. उक्तः प्रगाथनधर्मः । एष दृहद्रथम्तरथोः प्रगाथस्त्वयोरनु-
शंसने भवति ।

१ I abc II c d III efg. १ C च instead of क ।

१३. होत्रकाणामप्येष एव स्तोत्रियातुरूपयोः प्रथमधर्मो भवति यत्रैते वृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रगाथस्ये प्रगाथारूढे भवतः । यत्र पुनरप्रगाथारूढे वृहद्रथन्तरे तत्र नायं होतुर्धर्मो न होत्रकाणाम् । ननु मैत्रावरुणस्य गायत्रौ स्तोत्रियातुरूपौ तत्र प्रगाथाभावाद्द्वोत्रकाणामिति बद्धवचनं न युज्यते । उच्यते । पूर्वकारिवशात्कश्चिप्रथमप्रथमक्रियात्रापि भवत्येव । तदर्थं बद्धवचनं होत्रकाणामिति । होतुर्वृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रगाथस्ये होत्रकाणामपि प्रथमकारणे भवतो वचनात् ।

१४. सर्वत्र पृष्ठनिरपेक्षो यज्ञायज्ञीयस्यायं ककुपकारधर्मः ।

१५. इन्द्रनिष्वसंज्ञकस्य ब्राह्मणस्यत्यसंज्ञकानां च सर्वत्रायं ककुपकारधर्मः ।

१६. अत उक्तेभ्यो ऽन्यत्र बार्हतानां प्रगाथानां धर्म उच्यते ।

१७. वृहतीं सकृत्वां शस्त्वा^१ उत्तमं पादं द्विः प्रत्यादायान्ते ऽवसाय ।

१८. उत्तरस्या ऋचो ऽर्धर्चान्ते प्रणवं ह्रत्वा ।

१९. यस्मिन्प्रणवः ह्रतस्तमेव द्वितीयं पादं द्विः प्रत्यादाय तदन्ते ऽवसायोक्तमेव प्रगाथस्यार्धर्चनं प्रणौति ।

२०. एवं क्रियमाणा भवन्तीत्यर्थः ।

२१. काकुभे प्रगाथे धर्मविशेष उच्यते । ककुभं शस्त्वा तस्या एवोक्तमं पादं प्रत्यादत्ते । तमादाय सतोवृहत्याः प्रथमेन पादेनावसाय द्वितीयेन प्रणौति ।

१ C (in marg.) तस्या एव ।

५. पूर्वसूत्रोक्तानां द्वितीयपादश्चतुर्थपादश्च सप्रणवो भवति । चतुर्थवचनं पञ्चपदानां त्रिष्टुब्जगतीनां द्वितीयचतुर्थान्तेषु प्रणव-
क्रियार्थम् । यस्तु पञ्चपदानां ग्रस्यविधिवर्च्यते स त्रैष्टुभे प्राये जागते
वेति^१ । विशिष्टत्रैष्टुभजागतप्रायादन्यत्र यास्ता उच्यन्ते । स भ्रातरं
वरुणमग्न आ ववृत्स । एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यम् । आ यः पप्रौ
भानुना रोदमी उभे । विश्वामां गृहपतिर्विश्रामसि । त्वेषं^२ शर्षी
न मारुतं तुविष्वणिः । समिन्द्रेरय गामनङ्गाहम् । युवं ह्यप्रराजा-
वसीदतमिति । अथ पङ्क्तयः । वृहद्भिरग्ने अर्चिभिः । सद्यस्त्रिद्यस्य
चर्क्षतिः । नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा । षष्टिं सहस्राश्वस्था-
युतासनमिति । ननु त्रिष्टुभ एता न पङ्क्तयः । कुतः । चत्वारो
ऽष्टाचराः पादा एकश्च द्वादशाचर इति त्रिष्टुबधिकारे विधानात् ।
उच्यते । सत्यम् । किं तु कन्दोऽनुक्रमणां षष्टिं सहस्राश्वस्थायुतासन-
मित्येतस्याः पङ्क्तिवचनात् । अथेकविंशौ द्वाविंशौ चतुर्विंशौ च पङ्क्तय
इति । तस्मात्पङ्क्तिःशंसनमेतामां^३ ग्रस्यम् । तत्र त्वं नर्थं नृतोप इन्द्रे-
त्यतिच्छन्दाः । अग्ने तमद्येतोतास्यतस्रः पदपङ्क्तयः । षष्ठी चाचर-
पङ्क्तिः । अश्वा नो मित्रमह इति शक्नरी । ता मे अश्विनेति
वृहती । एता अर्धचर्षगः पञ्चपदाः ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुब्जगतीनामिति वर्तते । सप्रणवो द्वितीयश्च चतुर्थ-
श्चेति च । विशेषस्तुच्यते । यास्तु पञ्चपदास्त्रैष्टुभे प्राये जागते वा ।
त्रैष्टुभेषु जागतेषु वा सूक्तेष्वित्यर्थः । तासामपुनःपदानां पञ्चपदाना-

१ C भवति instead of वेति । २ C स हि शर्षी । ३ B पङ्क्तिःशंसम् C (sec. l.) एतासां ग्रस्यम् A B C (orig.) ग्रस्यम् ।

मुत्तमोपोत्तमौ^१ समस्य प्रणुयात् । पुनःपदानां तु यच्च पुनःपदम-
 भ्यासरूपं परुक्केपस्य शीलं स्थान्मध्ये ऽन्ते वा तौ पादौ तच्च सदृशेन
 समस्येदेकतां नयेत् । यतो न पदेन पुनःपदस्य विप्रयोगो ऽस्ति ।
 लोके ऽप्यहो दर्शनौयाहो दर्शनौयेत्यभ्यासस्य विप्रयोगादर्शनात् ।
 चैष्टुभजागतप्राये गताः पञ्चपदा उच्यन्ते । उद्गातेव शकुने साम
 गायसि । अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य । अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमा-
 पिषानम् । कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिक्षु प्रजायै
 पशुमत्यै । अभि न इला यूथस्य माता । प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्त-
 रिचम् । वृहदयो वृहते तुभ्यमग्ने । स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूः ।
 अग्निमग्निं वः समिधा दवस्यते । अभि प्रयांसि सुधितानि हि
 ख्यः । त्वं शतान्यव शम्बरस्य । नूनो रथिं रथ्यं चर्षणिप्राम् । सं वां
 शता नामत्या सहस्रा । याः प्रवतो निवत उदतः । इति त्वाग्ने
 वृष्टिहव्यस्य पुत्राः । इत्यामां शस्यम् ॥ उद्गातेव शकुने साम गायसि
 ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंसमोर् वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो
 नः शकुने भद्रमा वद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावदोर् एवमाद्यु-
 दाहरणम् ॥ कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिक्षु प्रजायै
 पशुमत्यै । सं वां शता नामत्या सहस्रा । एतामां द्वितीयत्वात्तौ
 पादौ समस्य प्रणुयात् । तच्च पुनःपदत्वात् । यामां तु न पुनःपदं
 तत्रोत्तमावपुनःपद इत्यनेन तुल्यं शस्यम् ।

७. अपुनःपदे मति पञ्चपदाशस्ये उत्तमोपोत्तमौ समयेत् ।

८. याः षट्पदाः पुनःपदात्तासामयं शस्यधर्मः । सर्वप्रकाराणां

षट्पदानां पादद्वयेनावसानं कृत्वा पुनस्तथैव ततो द्वाभ्यां प्रणौति
उभे यदिन्द्र रोदसी इत्यादि^१ ।

८. अपुनःपदानां षट्पदानामयं ग्रन्थधर्मः । द्वाभ्यासवसानमेकेन
प्रणवः । पुनरथेवमेव । अत्रोदाहरणम् । अवितासि सुन्वतो वृक्त-
बर्हिष इति ।

१०. यासु षट्पदास्त्रष्टाक्षरौ द्वतीयषष्ठौ भवतस्तत्रायं ग्रन्थधर्मः ।
ततस्तव स्वादिष्टा तच्छस्योरा वृणीमह इत्यर्धर्चशः ।

११. सप्तपदानामयं ग्रन्थधर्मः । एकेनावसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः
पुनर्द्वाभ्यामवसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः । अष्टपदानामर्धर्चशः ग्रन्थम् ।
विशेषानुपदेशात् ।

१२. रात्रिपर्यायान्ब्रह्मति । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन । तत्र
गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां शंसितारः प्रथमान्यादानभ्यस्यन्ति ।

१३. मध्यमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां
मध्यमान्यादानभ्यस्येयुः ।

१४. गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणामुत्तमान्यादानभ्यस्येयुः । अथ
यत्प्रथमेषु पर्यायेष्वित्येवमुपक्रम्य श्रुतौ (१७. ८) सर्वमभिहितम् ।

१५. वागशब्द उक्तेन सह विकल्पार्थः । अर्धर्चशो वा प्रातःसवनं
शंसेत् । विहृतच्छन्दस्कमपि ।

१६. इतरयोरपि सवनयोः प्रगाथवर्जितांस्तोत्रियानुरूपाणां
र्धर्चशः शंसेत् ।

२७.

१. ग्रस्त्रेखित्यधिकारो ऽनुर्वतते । ग्रस्त्रेषु त्रिपदैत्र गायत्री द्रष्टव्या । न ऋन्दोविचित्युक्ता विभेषा ग्राह्याः ।

२. ३.^१ उष्णिगपि त्रिपदा ग्रस्त्रेषु । पुरउष्णिगपि ।

४. प्रकारत्रयस्यापि तुल्यताप्रतिपादनार्थमुक्तम् । परस्परमेता-
सामभेद इति ।

५. त्रिपदैव । एकादशाक्षरैः पादैरिह सचणोपदेभ्यात् । ततो यद्यपि दशाक्षरास्तयः पादा इति ऋन्दोविचित्यां श्रुधी इवं विपि-
पानस्याद्वैरित्युपदेशे पञ्चः ग्रस्यम् । अक्षरपङ्क्त्युपदेशे पञ्चः ग्रस्यम् ।
अक्षरवैराजोपदेशे ऽर्धर्चशः । अन्यत्र विकल्पः^१ ।

६. उत्तरा या विराट् सा चतुष्पदा भवति ।

७. चतुष्पदेति वर्तते ।

८. चतुष्पदैव ।

९. चतुष्पदैव ।

१०. चतुष्पदैव । तेन दशमे ऽङ्गि तव स्वादिष्टेति ग्रस्यते ।
चतुष्पदैवानुष्टुप् । न षट्पदेति क्त्वा । सत्यपि ऋन्दोविचित्या-
मुदाहरणोपदेशे ।

११. चतुष्पदैव ।

१२. पङ्क्तेः पञ्च पादा भवन्ति ।

१३. षड्वा सप्त वातिऋन्दमां पादा भवन्ति । एवंरूपाणा-

१ One Sūtra only in the commentary. १ C ins. तथापि विकल्पः ।

मेव षष्ठे ऽहनि याज्याप्रतिषेधो लक्षणविधानात् । प्रायिकं च लक्षण-
मन्यत्र श्रुतिवचनात् ।

१४. आम्नायसिद्धत्वात्स्या अष्टपदावचनमन्यासामष्टपदानां
संभवे सति सप्तपदावच्छस्यम् । अन्यैस्त्रिभिः प्रणवः ।

१५. स्तोत्रियानुरूपत्वे ऽपि पच्छःश्रस्यार्थं वचनम् । द्विद्विपदा
च्छः समामनन्तीति च्छग्धर्मं ऽपि स्तोत्रियानुरूपयोर्च्छः पादद्वय-
रूपमनुशंसनमन्यत्रापि^१ ।

१६. त्रिपदा गायत्रीत्येवमादिषु द्वौ द्विपदाया इत्येवमन्तेषु
च्छन्दःसु ये पादास्ते ऽष्टाक्षराः प्रायेण भवन्तीत्ययमुत्सर्गः । प्रायेणैतिवच-
नाद्यच्छन्दस्काः पादा बहवो भवन्ति तदीयमेव शस्यं व्यवतिष्ठत इति ।

१७. जगत्याः प्रायेण द्वादशाक्षराः पादा भवन्ति । द्वादशाक्षर-
बाह्यस्ये^२ जगतीवत्पच्छःशस्यं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।

१८. उष्णिगृहृत्योस्तृतीयौ द्वौ पादौ द्वादशाक्षरौ भवतः ।
शेषा अष्टाक्षरा उत्सर्गात् ।

१९. द्वादशाक्षराधिकारो ऽनुवर्तते । चतुष्पदा सतोद्दृहतीत्यु-
क्तम् । तस्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशाक्षरौ भवतः । शेषावष्टाक्षरावुत्सर्गात् ।

२०. ककुम्भिपदोक्ता । तस्या मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः । इत-
रावष्टाक्षरावुत्सर्गात् ।

२१. पुरउष्णिगपि त्रिपदोक्ता । तस्याः प्रथमः पादो द्वादशाक्षरः ।

२२. त्रिष्टुक्षिराजोरेकादशाक्षराः प्रायेण पादा भवन्ति । पूर्वा
विरालेवोपादीयते^३ ।

२२. चतुष्पदोत्तरा विरासित्युक्तम् । तस्या^१ उत्तरस्या विराजो
दशाचराः पादा भवन्ति ।

२४. -तामुत्तरां विराजं याजिका अक्षरपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते ।
अप्यक्षरविराजम् ।

२५. पदपङ्क्तिर्नाम गायत्रीविकारः । सा पञ्चभिः पादैः पञ्चा-
क्षरैर्भवति^२ । इन्द्र जुषस्व प्र वहेत्यस्य स्तोत्रियस्य प्रत्युचं नवनवाक्ष-
राणि वाचःस्तोत्रे ऽपि परिहार्याणीत्येवमर्थः किल सूचारभः ।
त्रिष्टुभिराजोरिष्टं तौ^३ ताः पञ्चविंशत्यक्षरा इति ।

२६. न केवलं द्वादशाक्षरा जगत्याः पादाश्चत्वारः^४ । कश्चित्
षलप्यष्टाक्षरा भवन्ति । सर्वस्यास्य ष्कन्दोविचित्यामुपदिष्टस्योपदेशः
शंसितुरसंमोहार्यः संचेपेणोपदिष्टः ।

२७. गायत्र्यादौ ऋन्दस्येकेन द्वाभ्यां वोनके तच्छन्दस्कोव निच-
दाख्या ष्चगभवति ।

२८. एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यामतिरिक्ते तच्छन्दस्कोव भुरिक्-
संज्ञा भवति । शस्याविकारार्थं^५ वचनम् ।

२९. संपाद्यं यच्छन्दः श्रुतिवचनात् । यथा । तस्मानाऋन्द-
स्यानां महस्रंसहस्रं लहत्यः संपद्यन्ति इति । यथा महस्रं च पञ्चदश
चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदित्येवमादि । संपाद्यस्य ष्कन्दसस्य-
तुर्थभागेनाहार्यस्य संपाद्यादितरस्य ष्चचः संमिताः समानसङ्ख्या
मिताः । तस्याहार्यस्य चतुर्थभागेन संपञ्चा भवन्ति । तद्यथा ।

१ C om. चतुष्प •तस्या । २ A ms. before इन्द्र पङ्क्तिवचनात् । ३ This
passage seems doubtful. C reads •विराजोरिष्टं । ४ B om. चत्वार । ५ B
•विकारं ।

वृहत्यां संपादयितव्यायां नवभिर्गायत्रीभिः षड्वृहत्यो भवन्ति ।
तथा नवभिरुष्णिग्भिः सप्त वृहत्य इत्येवमादि योज्यम्^१ ।

३०. गायत्र्युष्णिग्वाविति त्रिपात्सारूप्यात्ममासः^२ । अनुष्टुब्बृह-
त्याविति चतुष्पात्सामान्यात्^३ । त्रिष्टुब्जगत्याविति च । आनुपूर्व्यं
ह्रस्वामिति ष्वन्दसंश्वन्दसंश्वलारिंशतं चत्वारिंशतं मरूत्वतीय
इत्यचोपयोगः^४ । चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरक्षराणामिति वच-
नाम्ना^५ प्र गामेत्येवमादीनामचानादरो ऽनुपयोगात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ त्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुध्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये सप्तमो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतीर्थी ऽकरोन्नवम् ॥

१ C om. योज्यम् । २ C समासस्त्रिपात्सामान्येन । ३ B समानेन । ४ C
उपयोगि । ५ अन्ते ० १०. ५७. १ । १ om. in A (B?) ।

अथ अष्टमो ऽध्यायः ।

१.

१. होत्रकशस्त्रान्तं माध्यन्दिनमपि मवनं परिसमाप्य यथा मध्यन्दिनाय प्रसृप्ताः पश्चिमेन सदोद्वारेणैवमर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रमर्षन्ति ।

२. आदौ प्रारम्भे तृतीयमवनस्यादित्यग्रहेण यज्ञं कुर्वन्ति । तद्यदादित्यग्रहेण तृतीयमवनं प्रतिपद्यत इति (कौ० ब्रा० १.६. १) श्रुतेः ।

३. आदित्येभ्यो ऽनुब्रूहीत्येवमध्वर्युणोक्तो यदर्थं तस्य ।

४. आदित्यानामवसा नूतनेनेत्यादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्या । त्रिष्टुभमादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहेति (१.६. १) श्रुतेः ।

५. होता यद्यदादित्याग्निप्रयधान इत्येवमादिकः प्रेषो भवति । अस्मै सुन्ते यजमानायेत्यस्य विकारेषूहः ।

६. आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामित्येतया यजति । त्रिष्टुभा यजतीति श्रुतेः ।

७. आदित्यग्रहसंबन्धनीमाहुतिं ह्ययमानां होता नेचते । नापि ग्रहगेषं भूचयति ।

८. लाघवार्थं प्रसङ्गेनेहैवोक्तम् । सावित्रग्रहे वीक्षणमाहुतेः प्रतिषिध्यते । भक्षणं च ग्रहगेषस्य ।

९. आर्भवाख्येन पवमानेन स्तुते क्रन्दोगेः मनोतादीलान्तं पशुकर्म कृत्वा । तद्यथा । मनोतासूक्तं प्रधानयागः सवसाहोमोः ।

वनस्पतिः खिष्टकृदिसामार्जनं चेत्येतत्पशुकर्म^१ कृत्वातः पुरोलाग्नैः
 मवनीयैश्चरन्ति । इत्ययं पदार्थक्रमः । अथ स्तुते पवमाने पशुना
 चरन्तीत्येवमादि प्रदर्शितं श्रुतौ ।

२.

१. तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति मवनीयपुरोलागानां
 पुरोनुवाक्या भवति । होता यच्चदिन्द्रं हरिवानित्येवमादि यथा-
 मसाम्नातं यथासवनं वितारयति । तेनेव यजतीत्युक्तम् ।

२. अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इति खिष्टकृतः पुरोनु-
 वाक्या भवति । प्रैषो याज्या च पूर्वोक्ता ।

३. इहोप यात शवसो नपात इत्युक्तीयमानसूक्तं भवति ।
 वामदेव्यान्तृतीयसवन उक्तीयमानेभ्यो ऽन्वाहेति श्रुतेः ।

४. होता यच्चदिन्द्रं तृतीयस्य सवनस्य च्छभुमतो विभुमतो
 वाजवत इत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

५. इन्द्रं च्छभुभिर्वाजवद्भिः ममुच्चितमित्येतया होता यजति ।

६. इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमित्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

७. इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इत्येतया ब्राह्मणाच्छंसी यजति ।

८. आ वो वहन्तु मत्तयो रघुव्यद इत्येतया पोता यजति ।

९. अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेत्येतया नेष्टा यजति ।

१०. इन्द्राविष्णुं पिबतं मध्वो अस्येतयाच्छावाको यजति ।

११. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इत्येतयाग्नीध्रो यजति ।
अन्धस्वत्यो मदत्यः पीतवत्यो जगत्यो याज्या इत्येतासु श्रुत्युक्तं
यथासंभवं स्लिङ्गम् ।

१२. अयाल्लग्नौदित्येवमादि यदिह नोक्तं तत्प्रातःसवनेन
समानं द्रष्टव्यम् ।

१३. वक्ष्यमाणस्यावध्वर्यानुवादः ।

१४. पुरोलाग्नस्य परिवापमिअस्येति । परिवापः मारस्वतं^१
दधि । तेन मिअस्य पुरोलाग्नस्य त्रींस्त्रीन्पिण्डानत्र पितर इत्येव-
मादिना मन्त्रेण । प्रतिपिण्डं मन्त्रमावर्तयन्ते । नारागंसानां मन्त्रानां
चमसानां यथाचमसं चममिनो दक्षिणत उपास्यन्ति । श्रौपासनां-
स्तृतीयसवन उपास्यन्ति पितृनेव तन्प्रीणन्तीति (१६.१) श्रुतेः ।

३.

१. देवाय सवित्रे ऽनुब्रूहीत्यध्वर्युणोक्तः ।

२. यदर्थं प्रेषितस्तस्याभृद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति पुरो-
नुवाक्या भवति ।

३. होता यच्छेवं सवितारं परामिवां माविषदित्येवमादिकः
प्रेषो भवति । अस्मै सुन्वते यजमानाय तस्य विकारेषु यथार्थमूहः ।

४. दमूना देव इत्येवमादिकया यजति । त्रिष्टुभं सानिचयहस्य
पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

५. सावित्र्यज्ञानन्तरं वैश्वदेवं शस्त्रं वक्तव्यम् । तत्प्रसङ्गेनाहवा-
माह । अध्वर्यो शोशोसावो ३ इत्ययमाहवाः शस्त्रादौ तृतीयसवने ।
वैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यभिप्रायो ऽग्निष्टोमे शस्त्रान्तरस्यासम्भवात् ।
सन्ति च संस्थान्तरेषु उक्थाख्यानि शस्त्राणि तृतीयसवन एव ।
तेषामप्याहवावो ऽयमिष्यते तदर्थं सोऽथ इत्याह ।

६. तृतीयसवने ऽन्तःशस्त्रं प्रातःसवनिक आहवाः । पूर्वसूचो-
क्तेषु शस्त्रेषु शोसावो इत्ययं भवति ।

७. तृतीयसवने प्रातःसवनिकः शस्त्राधिकारश्चानुवर्तते । न
चान्तःशस्त्रमिति^१ । षोडशप्रभृतौ च तृतीयसवने^२ शस्त्रादावन्तर-
विशेषेण प्रातःसवनिक आहवावो भवति ।

८. तत्प्रवितुर्वृणोमहे ऽथा नो देव सवितरित्येतौ तृचौ प्रति-
पदनुचराख्यौ वैश्वदेवाख्यस्य शस्त्रस्य भवतः । वैश्वदेवाधिकारो हतव्य
यजेत्युक्त इति यावत् ।

९. अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रं सूक्तं सनिवित्कं
शंसेत् । सावित्रं शंसतीति (१ ६. ३) श्रुतत्वात् ।

१०. एकया चेत्येवमादिकां शंसति । वायव्यां शंसतीति श्रुत-
त्वात् । श्रुत्युक्ता चास्याः शास्त्रमन्व्यवहारार्था वायव्येति संज्ञा द्रष्टव्या ।

११. प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेत्येतद्द्यावापृथिवीयाख्यं
सूक्तं सनिवित्कं शंसेत् । द्यावापृथिवीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१२. "अस्मिन्सूक्ते मदशब्दवानध्वर्युणा प्रतिगरः कार्यः । तस्मिन्न-
ध्वर्युर्मदत्प्रत्यागृणातीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणार्थं च सूत्रमसम्प्रोहाय ।

१ C (orig.) सचान्तः २ B शस्त्रेषु instead of शस्त्रादावन्तरं ।

१३. सुरूपहृद्गुमृतय इत्येतां शंसेत् । एकापहणं सूक्तनिवृत्त्यर्थम् । एकेति प्रथमानिर्देशः संज्ञाभिप्रायेण । सुरूपहृद्गुमित्येषेवास्याः शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्था संज्ञा भवति ।

१४. तच्चलथं सुवृतं विद्वनापम इत्येतसूक्तमार्भवाख्यं सनिवित्कं शंसेत् । आर्भवं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१५. अयं वेनश्चोदयत्पृग्भिर्भा इत्येका । येभ्यो माता मधुमत्पिम्बते पथ इत्येका । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इत्येका । एता एकपातिन्यो नाम शंसेत् । अथ वै नामादित्यां बार्हस्पत्यामिति शंसतीति (१६.३) श्रुतत्वात् ।

१६. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इत्यस्य वैश्वदेवाख्यस्य सूक्तस्योत्तमे द्वे ऋचौ शिष्टा निविदं दध्यात् । आनोभद्रीयस्य धर्मविधानसंबन्धानुवादेन शंसनविधिः । वैश्वदेवं शंसतीति श्रुतत्वात् । अवध्यर्था निविदनुवाद उक्तमाः परिशिष्य तृतीयसवन इति प्राप्तेः ।

१७. आ नो भद्रा इत्येतस्य सूक्तस्योत्तमा वैश्वदेवस्य शम्भस्य परिधानीया भवति । तस्या धर्मविशेष उच्यते ।

१८. पङ्क्तो द्विःशंसनमर्धर्चशस्मृतीयं कार्दम् । तस्य द्विः पङ्क्तः परिधानीयां शंसत्यर्धर्चशस्मृतीयमिति श्रुतत्वात् ।

१९. उक्थवीर्यं भूतमसीत्येवमादिकं जपिला विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं म इत्येतया यजति । षोडशाहावं वैश्वदेवं शंस-

तीति प्रकृत्य तत्सप्रदशविधं भवत्येकादश देवतास्रतस्रो निविद
उक्थवीथं याज्येति (१६.४) श्रुतत्वात् ।

४.

१. इतस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तः इतं मिमिचे इतमस्य योनिरि-
त्येतयोपांशु यजति ।

२. सौम्यस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तस्त्वं सोम पिहभिः संविदान इत्ये-
तया यजति ।

३. परीज्यार्थम् ।

४. उरु विष्णवित्यादिकथोपांशु यजति । यागत्रये यथा-
संख्यमग्निः सोमो विष्णुरिति देवताः श्रुतिमन्त्रलिङ्गाभ्याम् ।

५. परीज्या सौम्यस्योभयत उपांशुविशिष्टो इतयागाख्य
आख्यद्रव्यको यागः । एषोऽन्यतरतो^१ वा कर्तव्य उभयतो वेति ।

६. सौम्यं चरुं ^२यागावशेषमाज्यमिश्रं सदो नयन्ध्वर्यवस्तं
होतावेक्ष्य तत्र यत्सर्पिस्तदङ्गुलिभ्यामुपसृशेत् । ग्राखान्तरात् ।
स्रग्राखायां तु हरन्धेतं सौम्यं सदस्तं होता प्रतिगृह्णोपनिधत्ते
ऽथास्य सर्पिष्यात्मानं पर्यवेक्ष्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरूपसृशतीति (१६.५)
श्रुतिदृष्टैः प्रतिगृहोपनिधानात्मावेक्षणैः सह विकल्पः ।

७. यत्सदङ्गुलिभ्यां सर्पिरूपसृष्टं तेन चक्षुषी विमार्ष्टि ।

१ A स श्रुत्यन्तरत एकतो वा कर्तव्या, C यागः स श्रुत्यन्तरत एकतो in marg.

२ B यागविशेषं ।

चक्षुष्या इत्येवमादिना मन्त्रेण संस्कारो ऽपि सन् वचनाद्बोतुर्भवति न यजमानस्य । तमुद्गाहभ्यः प्रयच्छतीति वैकल्पिकत्वात् सूचितम् । तथा च कतत्यायनः । आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छतीत्याह ।

५.

१. अग्नीत्याद्वीवतस्य यजेत्यध्वर्युणा संप्रेषित आग्नीध्र ऐभिरग्ने मरयं याङ्गर्वाङ्कित्येतयोपांशु यजति । अथ पाद्वीवतघृहेण चरन्तीत्युपक्रम्य पाद्वीवतस्य श्रुतौ (१ ६.२) सर्वमाह्वातम् ।

२. वषट्कृते आग्नीध्रो ङतगोषमभक्षयित्वा गृहपाचमादाय पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य वक्ष्यमाणकं करोतीति वाक्यगोषः ।

३. नेष्टा ऋत्विक्स्य समीपे उत्तरत उपविश्य ।

४. उपस्थे वा नेष्टुरूपविशेत् । अग्नीन्नेष्टुरूपस्यमामौदेति संप्रेषितत्वात् ।

५. नेष्टुरूपङ्गयस्व इत्युपङ्गय नेष्टारं ततः ।

६. तं पाद्वीवतं गृहं भक्षयित्वापस्युश्च तत उरोऽभिमर्शनादि कुर्यात् ।

७. यथेतुमिति यथागतं प्रत्येत्य प्रत्यागच्छेत्पूर्वधैव द्वाग ।

६.

१. स्तोत्रवदेतच्छ्रमाग्निमारुताख्यमित्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमेतत्सूत्रम् ।

२. वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इत्येतत्सूक्तं वैश्वानरौयाख्यं

सनिवित्कमाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रथमं भवति । वैश्वानरीयं शंस-
तीति (१ ६. ७) श्रुतेः ।

३. आ ते पितर्मरुतां सुन्वमेत्वित्येका । रौद्रीं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

४. प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्तिग्न इति मारुताख्यं सनिवित्कं
सूक्तं शंसेत् । मारुतं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इति स्तोत्रियः । देवो वो द्रवि-
णोदा इत्यनुरूपः । एतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य
भवतः । अथ यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रियानुरूपौ तौ वै मध्ये भिया
एव शंसतीति श्रुतेः ।

६. प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति जातवेदसीयाख्यं
सनिवित्कं सूक्तं भवति । जातवेदसीयं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

७. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येतास्त्रिस्त्रिः शंसति ।

८. तिस्र इति प्रकृतं पूर्वसूत्रे तत्संदेहनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

९. देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इत्येते द्वे भवतः ।

१०. राकामहं सुहवां सुष्टुतौ ऊव इत्येते द्वे भवतः ।

११. अविदद्दृचं मिचो नवीथानित्येतास्त्रिस्त्रो ऽचरपङ्क्तिभञ्जाः
शंसेत् ।

१२. उदीरतामवर उत्परास इत्येताः पैत्रीसंज्ञिकास्त्रिस्त्र
शंसेत् ।

१३. इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेत्येका । मातस्त्री कथैर्यमो
अङ्गिरोभिरित्येका । अङ्गिरोभिरा गृहि यज्ञियेभिरित्येका ।
एतास्त्रिस्त्रः शंसेत् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंघवहारार्थम् ।

१४. स्वादुष्किलायं मधुमां उतायमित्येतास्त्रिभ्यः स्वादुष्किलीयाः शंसेत् । संज्ञाकरणमापोहिष्ठौयानां देवानां पत्नीनां राकायाश्चाक्षरपङ्क्तीनां पैत्रीणां यामौनां स्वादुष्किलीयानां चेत्येवमाद्यर्थम् ।

१५. शाखान्तरात्^१ ।

१६. यथोरोजसा स्कभिता रजांभोत्येवमादिकां शंसेत् । वेष्णुवारुणीं शंसतीति श्रुतत्वात् । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येका । तन्तुं तन्वन्नजसो भानुमन्विष्टीत्येका । वैष्णवीं चाग्नेयीं च शंसतीति (१६. ८) श्रुतत्वात् । एकपातिन्य इति शास्त्रसंबन्धवद्धारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१७. एवा न इन्द्रो मघवा विरष्णोत्येतया परिदध्यात् । ऐन्द्रा परिदधातीति श्रुतेः । विशेषस्तु शाखान्तरात् ।

१८. उक्थवीर्याख्यं तेजो ऽसि धृष्टिरभौत्येवमादिकमग्निर्जातवेदा इत्यस्या निविदो ऽनन्तरमाह्नातं तज्जपित्वा पाठकमात् ।

१९. अग्ने मरुद्भिः शूभयद्भिर्द्धकभिरित्येतया यजति । उक्तानि मरुत्वतौयनिष्केवन्ध्वैश्वदेवाग्निमारुताख्यानि शस्त्राणि तेख्वन्ध्वदपि किं चिदक्तव्यं ।७ तदर्थमाह ।

१ A सुशाखात्, B C शाखान्तरात् । C (in marg.) ताः स्वधर्मैर्हन्तव्याः स्यातीति श्रुतत्वात् ।

७.

१. आयनिगदप्रतिषेधार्थं निविदां पाठ उत्तरत्र कृतस्तत्र
या प्रथमा निविदा मरुत्वतीयस्य भवतीन्द्रो मरुत्वान्मोमस्य पिव-
त्वित्येवमादिका ।

२. द्वितीया निष्केवत्यस्य भवतीन्द्रो देव इत्येवमादिका ।

३. तृतीयाप्रभृतयो निविदो वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सप्त । तत्र
चतस्रो वैश्वदेवे तिस्र आग्निमारुते ।

४. उत्तमा निविद्वोलग्निनो भवत्यस्य मदे जरितरिन्द्र इत्ये-
वमादिका ।

५. यावन्ति यस्मिञ्छस्त्रे सूक्तानि तावत्य एव तत्र निविदः ।
एकादश देवतास्रतस्रो निविद इति वैश्वदेवे दर्शनात् सूक्तदेवता-
संयोगाच्च ।

६. वैश्वदेवाग्निमारुतयोरिति वर्तते । वैश्वदेवाग्निमारुतयोः
प्रतिसूक्तं पुरस्तादाहावः ।

७. निविदोनिविदश्च पुरस्तादाहावः ।

८. पुरस्तात्पुरस्तादाहावः । अभ्यधिकाया अपि विक्रतिस्येके-
कस्या इति यद्वात् ।

९. स्रक्तत्तुर्थीनिर्देशात् ।

१०. प्रत्येकमाहावः । षोलगाहावं वैश्वदेवं ग्रंसतीति (१६.४)
श्रुतेः ।

११. प्राथेकमाहावः । संख्यानियमात् ।

१२. आग्निमारुत एवाधिकारात् । ततो न शस्त्रान्तरे वाचःस्तोत्रे ऽपि ।

१३. आग्निमारुताधिकारात् । ततो न वैश्वदेवे ह्यो न विद्वानिति शंसनप्रसङ्गेन ।

१४. पुरस्तादाहावः । आग्निमारुत एवाधिकारात् ।

१५. पूर्ववद्वाख्या ।

१६. तस्मादेना अन्ये शस्त्रे शंसतीति (१६. ७) श्रुतिदर्शनात् । वाचःस्तोत्रे ऽपि । नान्यत्र शंसनमासाम् । तस्मादाग्निमारुत एव शंसनमाहावश्च ।

१७. पूर्ववद्वाख्या ।

१८. आग्निमारुत एव पुरस्तादाहावः प्रकृतत्वात् । अन्यत्र शंसने सत्यप्याहावो न भवति ।

१९. वियतं विलम्बितं शंसनं वैश्वदेवस्य भवति । तस्मादेन-
दारतं शंसेद्रमन्त्रे हास्मिन्पशव इति श्रुतेः ।

२०. अभ्यगं द्रुतमाग्निमारुतस्य शस्त्रं भवति आपोहिष्ठीया-
वर्जम् । एवमेव श्रुतेः । तस्मादेनदभ्यगं शंसेदित्याग्निमारुतं प्रकृत्य
(कौ० ब्र० १६७ ७) तस्मादेनदारतं शंसेदित्यापोहिष्ठीयाः प्रकृत्य ।

२१. अप्सु मोमान्मादयित्वेत्यवधर्थमुच्यते । अनुयाजादि
शंखन्तं पशुकर्म कृत्वेत्यस्याप्सु मोममादनेन महं संबन्धो ऽस्तीति
ज्ञापनार्थम् । ततो वाजपेये शस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं हारियोजनप्राजापत्य-
प्रचारवनस्पतिस्त्रिष्टकदिल्लाप्सुमोममादनं ततो ऽनुयाजादि ।

८.

१. हारियोजनेन चरन्तीत्युक्तम् । तस्य हारियोजनस्य तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गा इति पुरोनुवाक्या भवति ।

२. धानाः सोमानामिन्द्राद्धि च पिब चेत्येवमादिकः प्रैषो भवति । अस्मिन्सुन्वति यजमान इत्यत्र द्वियजमानके बङ्गयजमानके च विकारे यथार्थमूहो भवति । अनयोः सुन्वतोर्यजमानयोः । एषु सुन्वत्सु यजमानेषु । तस्मै किमरास्याः^१ ताभ्यां किमरास्यास्तेभ्यः किमरास्याः । यद्यदचीकमेतां यद्यदचीकमन्त ।

३. युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्या भवति । त्रिष्टुभं हारियोजनस्य पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति श्रुतत्वात् ।

४. धानाः सोमानामित्येवमादिको ऽनुवषट्कारो भवति ।

५. ननु धानाः सोमानामग्ने वीहीति वानुवषट्कार इति वक्तव्यम् । ततः पक्षे सामान्यप्राप्तो भवति^२ । मत्यम् । सोपपदेषु^३ सोमेषु सर्वत्रैवं भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ततश्च सुराग्रहेषु सुरासोमानामग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः । सोमस्याग्र इति वेति सिद्धं भवति ।

६. अप्सु धूतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्राणभक्षान्मचयित्वा । सर्व एवर्त्विजः शाखान्तरात् । होतृधिष्यस्यादेव द्रोणकलशादुद्गृह्य

१ Om. in A. C in marg. २ E भविष्यति । उच्यते । C प्राप्तौ । सत्यं in marg. ३ C⁴ (by marg. alt.) सोमपदेषु ।

प्राणभक्षः । तान्^१ सवषट्कर्त्तुं हरतीत्यन्यत्र स्वासनस्यस्यैव वषट्कर्त्तुर्भक्ष-
हरणम्^२ । इह तु भक्षं हरेदिच्छन्निति कात्यायनवचनाद्विकल्पः ।
प्राणभक्षादनन्तरं सर्वं एव धाना व्याददते^३ ।

७. तासां भृयिष्ठा धानानामाददीतेति श्रुतेः ।

८. येन द्वारेण सदः प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेनेह निःसर्पन्ति ।
पूर्वेणेति नोक्तम् । पश्चिमेन प्रातःसवने ब्रह्मणः प्रवेशात् ।

९. यथा ह त्यद्वसवो गौर्यं चिदित्येवमादिकयर्चा सर्वं
एवत्वित्जो धिषण्यान्समीच्याग्नीधीयं धिषण्यमुत्तरेणाहवनीयमाग-
च्छन्ति ।

१०. भूर्भुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् । तदसु मित्रावरुणा तदग्ने । इत्येतैर्मन्त्रै-
राग्नीधीये चतस्र आहुतीश्चतुर्गृहीतवतोः सर्वं चत्वित्जो जुहुति ।
अनिमित्त एव । प्रायश्चित्ताहुतीरिति वचनाच्चतुर्गृहीत-
सिद्धिः ।

११. आपुरस्ता मेत्येवमादिकेन मन्त्रेणाहवनीयस्य भस्मान्त-
प्रदेशे भस्मन्वेव । न बहिः । योनिर्वै^४ पशूनामाहवनीय इति
दर्शनात् । धाना न्युप्य मन्त्रान्तेन भस्मान्ते धानाः प्रक्षिप्य ततः
पञ्चपञ्च यूपशकलानाहवनीय एवादधते । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१ A सक्तः तासूय व०, C प्राणभक्ष-तान्, B ००भक्षिताम वय० । २-3
भक्षणम्, A C भक्षणम् । ३ व्याददते all mss. ४ B योनिर्वै, A C योनिर्वै ।

६.

१. एतैरस्थनैर्मन्त्रैस्तिष्ठन्तः शकलाञ्जुङ्गति ।

२. शकलाधानादनन्तरं सव्यं बाहुमन्वावृत्योत्तरेणाहवनीयमपु सोमान्मन्त्रान्यथास्त्रं चमसान् पश्चादुपोपविश्य दर्भपवित्रैर्वैद्व्यमाणेन मन्त्रेण चेष्टयन्ते चालयन्तीत्यर्थः ।

३. समाप इत्येवमादिना मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलैश्चमसस्यद्रव्यचेष्टनं कुर्वन्ति ।

४. चेष्टयितार उच्चैर्मन्त्रमाह्वरकर्मकरणत्वात् ।

५. अपु धूतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिचमसं प्राणभक्षान् भक्षयन्ति ।

६. अच्छायं वो मरुतः श्लोक एतु । ययोरोजसा स्तुभिता रजांसौत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिचमसमापो यास्ताः प्राचीर्निनयेयुः । उदौचीर्वा ।

७. समुद्रं वः प्र ह्निणोमीत्येवमादिना मन्त्रेण ता एवाभि-
मन्त्रयेयुः ।

८. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिष्वत्सृभिस्तुरो ऽभि-
सृश्य ।

९. उक्तार्थमेतदर्घकर्मणि । ननु निनयनप्रभृति मुखविमार्ज-
नान्तं पूर्ववदिति लाघवार्थं वक्तव्यम् । उच्यते । यजमानस्यैव
केवलस्य मा भूदिति पुनरुक्तम् ।

१०. दक्षिणावृत्तं चत्विज आग्नीष्रीयसमीपमगत्थ दधिभक्षणं

कुर्वेः । यथा दधिभक्षमित्यनेन दधिक्वाव्णो अकारिषमिति मन्त्रसिद्धिः ।

११. सौत्ये ऽहनि सावनस्य पशोः शाखान्तरे प्रविभागेन कर्म चोदितम् । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोस्तागेन माध्यन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । तत्राप्येकत्र मनोतादीलान्तम् । अपरत्रानुयाजादि शंखन्तम् । इह तृतीयसवने पत्नीमंयाजान्मंस्थाय ङ्गतेषु नवसु समिष्टयजुःस्मिन्नवसरे ऽवभृथाख्यं कर्म कर्तुमपो ऽभ्यवैति ।

१०.

१. पुनर्मासैत्विन्द्रियमित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो धिष्ण्यां-
श्लेषमीचते तस्यात्रात्रमरः ।

२. अत्विजो वानवन्ध्यायां मंस्थितायां यजमानः समीचेतोभा
कवी युवाना मत्येत्येवमादिना मन्त्रेण । वाशब्दो धिष्ण्यसमीचणेन
मह विकल्पार्थः ।

३. उरुं हि राजा वरुणश्चकारेत्येवमादिकं मन्त्रमनुमंयञ्जपति ।

४. सर्वे कर्तारो ऽवभृथसान्नो निधनमुच्चारयेयुः ।

५. नमो वरुणायेत्येवमादिना मन्त्रेणाप्सु यजमानः पादमव-
दध्यात् ।

११.

१. अश्ववश्वेन चरन्तीति श्रुतेरर्थवादादप्सु वारुणीष्टिर्भवति ।
२. वार्चघ्नावाज्यभागौ भवत इति श्रुतत्वात् ।
३. अश्वमे मधिष्टवेत्याग्नेयः । अप्सु मे सोमो अन्नवीदिति सौम्यः । अप्सुमन्तो हैके कुर्वन्तीति (१८.१०) श्रुतत्वात् । अप्सु मे सोमो अन्नवीदिति परापि सती गायत्री परिगृह्यते प्रायोवचनात् ।
४. सर्वमवश्वकर्म तिष्ठन्करोति । शाखान्तरात् ।
५. उदुत्तमं वरुण पाशमस्रत् । अत्र ते हेलो वरुण नमो-
भिरिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये ।
६. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये स्थानान्तरे कुर्यात् । अग्नी-
वरुणावादिशतीति वचनात् । प्राकृतस्याग्निं स्विष्टकृतमित्यस्य निवृत्तिः ।
७. स्विष्टकृन्निगदम् । प्रकरणात् ।
८. स्विष्टकृन्निगदमेव वेति विकल्पार्थः ।
९. बर्हिःमंशकवर्जितान् प्रयाजानुयाजान्यजति ।
१०. वारुणीष्टिरेतावती भवति ।
११. स्विष्टकृदन्ता वेद्यमिष्टिर्भवति शाखान्तरात् ।
१२. षडाङ्गतिपत्तेः प्रयाजचतुष्टयं । वरुणः^१ अग्नीवरुणी वेता-

वह्नवति । अथ याः षड्वा अष्टौ वा वषट्कृतय इति (१८. १०) श्रुतत्वात् । पञ्चत्रयं सूत्रितम् ।

१३. येन स्त्रियावित्येवमादिना मन्त्रेण होतात्मानमभ्युचते । होतवचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम् ।

१४. उपेच्छ्वेत्येवमादिकं मन्त्रं यजमान आगच्छन्नपति ।

१५. इहो सहस्रदक्षिण इत्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः स्वासन उपविशति ।

१६. आहवनीये यजमानः स्वासनोपवेशनात् ऊर्ध्वं समिधावादधाति । देवानां समिदधीत्यनेन मन्त्रेण पूर्वाममन्त्रिका-मुत्तराम् ।

१७. द्विरेवादधाति' । पूर्वामुत्तरामिति प्रकृतत्वात् ।

१२.

१. प्रायणीयया उदयनीया तुन्येत्यर्थः ।

२. याः प्रायणीयायां पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयायां याज्याः करोति या याज्यास्ताः पुरोनुवाक्या इति (७-८) श्रुतेः ।

३. अयं चोदयनीयायां विशेषः ।

४. अग्निं प्रथममुदयनीये यजत्यथ सोममथ सावेतारमथ पथां स्त्रिंशथादितिमिति श्रुतौ यागक्रमनियमात् ।

५. उदयनीयाया अनन्तरं मित्रावरुणदेवताका वशा बन्ध्या^१
गौरनूबन्ध्याख्या कर्तव्या ।

६. पयस्या वा मैत्रावरुणी भवति । न गौरेवानूबन्ध्येति ।
एवं नु यदि पशुरनूबन्ध्या भवति यद्यु वै पयस्येति (१८. १२)
श्रुतत्वात् ।

७. आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमिति वपायाः । तस्तु वां
मित्रावरुणा महिलमिति पुरोस्ताग्रस्य । आ नो मित्रावरुणा
हव्यजुष्टिमिति हविषः । अप्रथमापि त्रिष्टुप्प्रायात् ।

८. युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इति वपाथे याञ्जेति श्रुतेः ।
यद्वह्निं नातिविधे सुदानू इति पुरोस्ताग्रस्येति श्रुतेः । प्र बाहवा
सिस्तं जीवसे न इति हविष इति (१८. १२) श्रुतेः ।

९. दौर्लणौयात आरभ्य यावदनूबन्ध्यासमाप्तिः तावद्दर्शपूर्ण-
मासविकारेषु कर्मसु न वेदे पत्नीं वाचयति न च वेदं स्तृणाति ।

१०. स्तरणप्रदेशविशेषार्थः सूचारम्भः ।

११. मापो मौषधौरित्येवमादिना मन्त्रेण हृदयशूलोपस्थानं
कुर्यात् । हिंसिष्टं शुचौ स्थ इति द्वयोः सतोः । हिंसिष्ट इन्द्रः
स्थ इति बङ्गु । तं वां शुचाट्टक्ताम् । तं वः शुच ष्क्वन्तु ।
एवं यथार्थमूहः ।

१२. सुमित्रिया न इत्येवमादिना मन्त्रेणाप उपस्थुश्च ततः ।

१३. दुर्मित्रिया इत्येवमादिना मन्त्रेण ता अपो दक्षिणा
क्षिपन्ति पशुकर्तारः ।

१ A om. बन्ध्या, गौर C चानूबन्ध्या instead of बन्ध्या ।

१४. वाग्वात्सकलाङ्गकलापा वा ।

१५. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः ।

१६. स्विष्टकृत्स्निगदरहितेस्तान्ता कर्तव्या ।

१३.

१. देवयजनप्रदेशादुदङ्गवस्थानं कृत्वा तस्मिन्प्रदेशे वैष्णव्यर्चा
न तृष्णीं गृह्येति कर्तव्यतया पूर्णाङ्गतिं केवलां ऊलोदवसानीया-
ख्ययेच्छा यजति ।

२. उदवसानीयाख्या आग्नेयीष्टिः सद्यःकाला भवति ।

३. वार्चन्नावाज्यभागावित्यर्थः ।

४. याः पुनराधेये प्रधानहविषः स्विष्टकृतश्च याज्यानुवाक्या
उक्ता आग्ने तमद्येति व्यतिषक्ता इहापि तास्तथैव भवन्ति ।

५. पञ्चकपाले क्रियमाणे पौनराधियक्रीष्टिर्भवति ।

६. समाप्तायामुदवसानीयायां मार्यंतनहोमविधिना यजमानो
ऽग्निहोत्रं जुहोति । मंस्यितायामिति वचनादनन्तरमेव । अथ
यद्वैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठते ऽथ मायमाङ्गतिं जुहोति काल
एव प्रातराङ्गतिमिति श्रतपथे श्रुतत्वात् ।

१४.

१. उक्तानि मवनानि । धर्मविशेषाः केषिञ्चोक्तान्तं उच्यन्ते ।
मन्त्रया वाचा मन्त्रेण स्वरैण प्रातःमवनं प्रयुञ्जीत ।

२. आज्यादुद्वैस्तरां प्रउगं प्रयुञ्जीत ।

३. मध्यमया वाचा कण्ठस्थेन मारुतेन माध्यन्दितं सवनं प्रयुञ्जीत ।

४. ईषदर्थे तरपशब्दः । स्वस्थानादप्रच्यवस्रुचैस्तरां मरुत्वती-
यान्निष्क्रेवल्ह्यं प्रयुञ्जीत ।

५. तारस्थानप्रयोगेण ।

६. उचैस्तरामाग्निमारुतमित्यर्थः ।

७. कल्पान्तरमेतत् । नात्रोचैस्तरां निष्क्रेवल्ह्यमिति विशेषः ।

८. सर्वमेवाविशेषात् ।

९. तृतीयसवनमेवानन्तर्यात् ।

१५.

१. यस्मै प्रयोजनाय कश्चिन्प्रेष्यति स तस्यापवर्गाद्वाग्यमनं करोति ।

२. वाचं यच्छतीति वर्तते । शस्तादौ य आहावस्तप्रभृत्या-
नुवषद्गाराच्छंसितुर्वाग्यमनम् ।

३. प्रातरनुवाके ऽनूच्यमाने ब्रह्मा वाग्यतो भवति ।

४. चमसभचादनन्तरमा स्तोत्रप्रसवाद्वाग्यमनम् ।

५. प्रसवप्रभृति च यावदनुवषद्गारस्तावद्वाग्यमनम् ।

६. इह मद एव मघवन्निव्येवमादिको ऽतिप्रैषस्तदन्नं श्रुत्वा
ब्रह्मणो वाग्यमः । आग्नीध्रेणाप्युक्ते आ वसतीवरीणां परिहरणात् ।
प्राथम्ये वा यथासमाप्तातमिति तद्यदनिप्रैषः स्यात्त आ पत्नी-
संयाजेभ्यो वाग्यमनं वसतीवरीणां परिहृतत्वात् ।

७. यस्ते द्रुषः स्कन्दन्ति यस्ते अंशुः द्रुषस्यस्कन्द प्रथमं चतु
ष्टुनित्याभ्यामृग्भ्यामृचमृचं विप्रुषां संबन्धी होमः । या एवास्याच
विप्रुषः स्कन्दन्ति ता एवैतदाहवनीये स्वाहाकरोतीति श्रुतेः । न
चेतत् सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तं^१ नित्यत्वादस्य पुरस्तात्पवमानानामिति
प्रतिपवमानम् ।

८. समन्वारभ्यामर्षतस्तथैव ब्रह्मानुसर्पति ।

९. अन्वारभ्यो ऽनुसर्पति । न च होमं करोति । पृथग्गो-
करणात् ।

१०. चानुक्लृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तत इति न्यायाद् ब्रह्मेत्येतदनु-
वर्तते । अग्निचित्याथामिष्टकास्यले यदग्निप्रणयनं तस्मिन्नग्नौ प्रणी-
यमाने ब्रह्मा जपत्यप्रतिरथाख्यमाशुः शिशान इति सूक्तम् ।

११. होमार्थं नीयमानं महावीरमनुभंयन् ब्रह्मा जपति
विश्व आशा इत्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१२. अश्विना घर्मं पातं हादानमहर्दिवा इत्येवमादिकं मन्त्रं
वषट्कृते महावीरद्रव्ये ह्ययमाने ब्रह्मा जपति ।

१३. अपातामित्येवमादिकं मन्त्रं ब्रह्मानुवषट्कृते जपति ।
प्रधानशेषो ऽयं अपो ऽनुवषट्कृते काशः ।

१४. दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्मैत्येवमादि यदिहानिर्दिष्टं तस्य-
मानं तुस्यमिहापि द्रष्टव्यं ब्रह्मकर्म । षट्त्विकमाधारणं यत्कर्म
धिष्योपस्थानरचनाधारणादिकं तदपि ब्रह्मणो भवत्येवाविशेषात् ।

चतुर्थे ऽध्याये ब्रह्मत्वं विधाय सोमे चेति नोक्तम् । यजमानप्रकरणे
 ऽवान्तरप्रकरणेन ब्रह्मत्वविधानात् । सोमे चेत्युच्यमाने याजमानमपि
 चतुर्थविहितं सोमे स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं तच्च सोमे चेति नोक्तम् ।
 प्राप्ते ऽपि को दोषः स्यात् । सोमानां प्राग्घोमाद्भुवा असदभित्य-
 भिमर्शनमग्ने वायो विद्युदित्येवमादिकमभिधानमनुपदस्येत्यादि-
 नाकाशादिधानं^१ निष्केवक्ष्यशस्वहोमान्ते च स्यात्^२ । तत्रधानत्वा-
 त्योमस्य ।

१५. निर्दिष्टानिर्दिष्टमेतत्सोमे ब्रह्मकर्म । नान्यत् । ततस्त्रयो-
 दशाध्यायविहितमनष्टमे^३ निर्दिष्टं महावीरभिन्नानुमन्त्रणादि ब्रह्मणो
 न भवतीति । सोमे ब्रह्मकर्मति परिसङ्ख्यानात् ।

निविदात्मनन्तरं पाठः ^४पदच्छेदविज्ञानार्थं ऐतरेयिपाठव्युदा-
 सार्थस्य । उक्त्यवौर्याणां च न स्त्रस्थाने पाठः ।

अनुक्तष्टसु यः कश्चित्कस्ये ऽथ ब्राह्मणे ऽपि वा ।

मन्त्रः पद्यो ऽथ गद्यो वा वामदेवं निबोधत ॥ इति ।

वामदेवार्पता मा भूत् । निविदां तु मध्ये पाठादुक्त्यवौर्याणा-
 मपि विश्वामिच्च ऋषिर्भवति । तन्मध्यपठितत्वात् । नित्यपुरोरुचः
 प्रैषा विश्वामिच्च सर्वश इति । प्रयोगकाले च ऋषेरभिधानं श्रुत्य-
 न्तरदर्शनात् ।

१ B • दिङ्गनाकाशा • । २ B C om. च स्यात् । ३ B चसप्तमे ।

४ B पाद • ।

१६.

श्रवण्णुष्ठावसा गमदित्येवमन्ता मरुत्वतीये निविदिंशत्य-
वसाना । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवलित्यस्य यथार्थमूहो यजमान-
द्वित्वबहुत्वयोः ।

१७.

निष्क्रेवण्णुष्ठावसा निविदिंशत्य पूर्वैः पञ्चभिः प्रेमां देवो देवङ्गति-
मवतु देव्या धियेत्याद्यैरुनविंशत्यवसाना ।

१८.

सावित्री निविदिंशत्य मह पूर्वैः पञ्चभिः विंशत्यवसाना ।

१९.

द्यावापृथिवीयेयं निविदिंशत्योद्गावसाना । ऊहः प्रेमं सुन्वन्तं यज-
मानमिति यजमानद्वित्वबहुत्वयोः ।

२०.

आर्भवीयेयं निविदिंशत्योद्गावसाना । अस्यां प्रेमं सुन्वन्तं यज-
मानमिति यथार्थमूहो विकारेषु ।

२१.

वैश्वदेवीयेयं निविदिंशत्य पूर्वैः पञ्चभिरुनविंशत्यवसाना ।

२२.

विश्वानरीथा इयं निवित्सह पूर्वैः पञ्चभिः पञ्चदश्रावसाना ।

२३.

महत्त्वतीयं निवित्यूर्वैः पञ्चभिः सह चतुर्दश्रावसाना ।

२४.

जातवेदशीयं निवित्यूर्वैः पञ्चभिः सह षोडश्रावसाना अस्था
निविदि समेद्वारमित्येतत्पदं यजमानाभिधायि तस्य विक्रतिषु
यथार्यमूहः ।

२५.

१. षोडशिन इयं निवित्यूर्वैः पञ्चभिः सह षोडश्रावसाना
सर्वासु निवित्त्ववसाने प्रणवः शृङ्खः ।

२. नाक इत्येकारान्तं शाखान्तरदृष्टत्वात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतैर्यो ऽकरोन्नवम् ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टमो

ऽध्यायः समाप्तः ।

15904

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Brauta Sūtra*

Title *Sāukhāyana Brauta Sūtra*

Call No. (V.2)

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
 Call No. **299.1/5227.4.4. Vol-2**
 Accession No. **15904**

